

Національна академія оборони України

На правах рукопису

Светлов Андрій Євгенович

УДК 355.1”10/12 (043)

**ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО
ПОЛОВЦІВ XI – XIII СТ.**

20.02.22 – військова історія

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

**Науковий керівник
Бережинський Володимир
Григорович, кандидат
історичних наук, старший
науковий співробітник**

Київ – 2004

ЗМІСТ

	стор.
ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛБНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	10
РОЗДІЛ 2 ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЛОВЦІВ	29
2.1. Становлення та розвиток військової організації половців	29
2.2. Організаційна структура половецького війська	42
РОЗДІЛ 3 ОЗБРОЄННЯ ПОЛОВЕЦЬКОГО ВІЙСЬКА	50
3.1. Класифікація та комплекс озброєння половецького воїна	50
3.2. Рублячи - колюча, ударна і метальна зброя	60
3.3. Оснащення половецького війська	81
РОЗДІЛ 4 ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО ПОЛОВЦІВ	113
4.1. Організація, підготовка та ведення воєнних дій половцями	113
4.2. Розвиток стратегії і тактики половців	134
ВИСНОВКИ	160
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	166
ДОДАТКИ	187

ВСТУП

Вивчення війн, воєнного мистецтва і військової організації є одним з найважливіших напрямів воєнно-історичної науки. Це пояснюється значенням воєн, військової справи в житті феодальних суспільств, які прискорювали або уповільнювали економічний і соціальний розвиток народів, сприяли об'єднанню або розпаду держав, служили засобом збагачення, посилювали або ослабляли соціальні суперечності.

Уся історія держав і народів Східної Європи і Азії XI - XIII ст. насичена озброєною боротьбою: тут і міжплемінні зіткнення, і війни за створення єдиної держави, феодальні усобиці і народні повстання, набіги кочівників і завоювальницькі походи.

Об'єктом більшості досліджень була політична історія половців, головним чином їх відносини з Руссю. Дослідження лінгвістів присвячені характеристиці мови половців і її історії, ономастиці, етнонімам, топоніміці, словникам. В основному ці проблеми вивчають на базі письмових джерел.

Тим часом існує і з кожним розкопачним сезоном росте величезний археологічний матеріал, що вимагає ретельного вивчення. Г.А. Федоров-Давидов у своїй роботі «Кочівники Східної Європи під владою золотоординських ханів» писав, що поки «археологічні пам'ятники притягувалися у науці для вивчення історії половців, але не повно і недостатньо широко»[1, с. 35].

Половецькі об'єднання виникли від тюркомовних кочових держав, їх утворили кочівники, які поступово переходили до осілого способу життя. Вивчення питань, пов'язаних з формуванням кочових суспільств, зародженням і розвитком їх воєнного мистецтва має велике воєнно-теоретичне значення. Виявлення причин і динаміки виникнення розвитку цих кочових об'єднань і їх військових структур дозволяє виявити умови, в яких протікали процеси взаємовпливу різних етнічних суспільств євразійського степу в воєнній сфері. Адже, кожне з цих об'єднань у різний час різною мірою конфліктувало з сусідами, особливо із слов'янами і наймогутнішою їх державою - Київською Руссю, формування і розвиток якої, неможливо уявити, поза зв'язком із загальними тенденціями розвитку військової справи в східноєвропейському регіоні в цілому.

Постійно зростаючий інтерес до військової організації та воєнного мистецтва половців не випадковий. Практично в усіх узагальнюючих і спеціальних працях про них військові питання в тому, або іншому ступені торкаються, проте, у цілому вони розроблені недостатньо.

На сьогодні існує значний і різноманітний, але дуже розрізнений матеріал, що стосується різних окремих аспектів військової справи половців. Комплексне ж дослідження всього спектру питань, пов'язаних з військовою організацією та воєнним мистецтвом половців поки відсутнє. Ряд питань військової організації та воєнного мистецтва половців вивчений поверхнево.

В сучасних умовах Збройні Сили України проходять складний процес свого реформування. Він відбувається в умовах глобальних змін на міжнародній арені: ведення збройної боротьби проти тероризму. Дослідження питань військової організації та воєнного мистецтва вимагає висвітлення історичних подій, що відбувались в різні періоди. В цьому контексті наукове значення має висвітлення військової організації та воєнного мистецтва половців XI - XIII ст.

Половецькі об'єднання були найбільшими серед кочівників у Східній Європі XI – XIII ст. Більша частина їх була розташована на українських землях, переважно на Південній (степовій) частині сучасної України. Вивчення та висвітлення процесів, пов'язаних із зародженням та становленням військової організації половців, розвитком в них воєнного мистецтва має пізнавальне та військово-теоретичне значення. Військова організація, її структура, характер збройних сил, види озброєння, тактика і стратегія бойових дій у галузі воєнного мистецтва цього народу мали свої особливості.

Актуальність теми дослідження. Не зважаючи на наявність наукових праць та значного комплексу археологічних матеріалів, військова організація та воєнне мистецтво половців XI – XIII ст. залишається недостатньо дослідженими вітчизняною воєнно-історичною наукою. Аналіз історіографії засвідчив, що відсутні узагальнюючі наукові праці, в яких би підсумовувалися попередні досягнення в вивченні означеної проблеми, визначалось її місце в еволюції військової культури Східної Європи і, зокрема, Київської Русі. Дослідження військової організації та воєнного мистецтва половців дозволяє встановити роль половецьких об'єднань в загальноєвропейській історії доби середньовіччя.

Наукове завдання дисертації – провести аналіз історіографічних та археологічних джерел, розкрити військову організацію та воєнне мистецтво половців XI - XIII ст. в контексті давньої історії України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота є складовою частиною планів наукової та науково-технічної діяльності Науково-дослідного центру (гуманітарних проблем Збройних Сил України) Центрального Науково - дослідного інституту Збройних Сил України (науково-дослідна робота шифр «Військова історія давньої України»).

Мета і завдання дослідження полягає в тому, щоб відтворити цілісну картину становлення та розвитку військової організації, структури половецького війська, тенденцій і особливостей розвитку комплексу озброєння, його класифікації, проведених війн, прийомів і способів бойових дій для наукового узагальнення і використання добутих результатів у навчанні військових кадрів, використанні раціональних елементів з історії половецького війська в практиці будівництва сучасних Збройних Сил, воєнно-патріотичному вихованні воїнів.

Досягнення поставленої мети передбачило вирішення наступних **завдань**:

- провести історіографічний аналіз писемних джерел та наукових праць з історії половців, звернувши передусім увагу на наявність військової організації;
- розкрити процес становлення та розвитку військової організації половців, реконструкцію структури половецького війська, встановити його кількісний і якісний склад, поділ війська за видами озброєння;
- визначити характер озброєння та спорядження половецького війська, провести його класифікацію з точки зору воєнної науки, виявити тенденції розвитку половецького озброєння;
- систематизувати наукові знання про воєнні походи і конфлікти, в яких брали участь половці, на основі їх аналізу виявити особливості і тенденції розвитку половецького війська, прийоми і способи збройної боротьби, дослідити характер бойових дій, зосередивши увагу на ті сторони воєнного мистецтва половців, які можуть становити інтерес для розвитку воєнного мистецтва в сучасних умовах;

Об'єктом дослідження є державні об'єднання половців XI - XIII ст.

Предметом дослідження є військова організація та воєнне мистецтво половців XI - XIII ст.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, всебічності та об'єктивності. В дисертації військова справа розглядається в контексті політичних і соціально-економічних умов розвитку половців. Використовувались порівняльно-історичний, статистичний, предметно-хронологічний методи військово-історичних досліджень.

Завдяки застосуванню історичного методу визначені етапи функціонування військової організації половців. Поєднання історичного методу з логічним дозволило отримати хронологію половецьких воєнних походів. Логічний метод дозволив об'єднати й узагальнити виявлені та описані факти, пов'язані з військовою справою половців. На основі методів класифікації та систематизації розроблена класифікація половецького озброєння, встановлена періодизація виникнення та розвитку половецької військової організації.

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційна робота є комплексним дослідженням проблеми, яка донині не була предметом спеціального дослідження і не отримала всебічного та об'єктивного висвітлення у воєнно-історичній літературі. Наявність джерельної бази дозволяє по - новому підійти до вирішення ряду вузлових питань, пов'язаних з військовою справою половців; їх військовою організацією, виготовленням зброї та їх особливостей мистецтва ведення бою та захистом власної території. В дисертації з максимальною достовірністю відтворено воєнно-історичні події далекого минулого, виявлено характерні риси і тенденції в розвитку військової організації та воєнного мистецтва половців. Комплексний підхід дозволяє належним чином оцінити місце воєнної історії половців в загальносвітовій воєнній історії.

В дисертації проведено класифікацію озброєння половців, визначено її функціональне призначення, автором встановлено періодизацію розвитку половецької військової організації. Систематизовано наукові знання про війни, які проводило половецьке військо на українських землях, показано участь половецьких військових формувань у воєнно - політичних подіях за межами Половецької землі, уточнена хронологія воєнних походів половців.

Поглиблено науковий аналіз всієї сукупності джерел, які відображають військову справу половців, узагальнено наукові підходи до аналізу комплексу озброєння та спорядження половецького війська, поділ війська за видами і типами озброєння, співвідношення кінноти та піхоти на різних етапах розвитку військової організації половців. З'ясовано призначення підрозділів важкої кінноти половецького війська. В дисертації висвітлюється процес взаємовпливу і взаємозалежності озброєння, військової організації, стратегії і тактики половецького війська.

Практичне значення одержаних результатів. Фактичний матеріал, узагальнення і висновки дисертації доповнюють відомості про розвиток соціально-економічних, політичних і міжнародних відносин половецьких об'єднань, сприяють поглибленню знань про історичний процес на території Східної Європи в період середньовіччя. Результати дисертаційного дослідження можуть використовуватися в ході навчального процесу з курсантами і слухачами вищих військових навчальних закладів, при вивченні дисципліни „Історія військових формувань”, „Історія воєнного мистецтва”, під час проведення занять з гуманітарної підготовки з військовослужбовцями Збройних Сил України. Дисертація, її матеріали заповнюють існуючу в сучасній історії літератури прогалину щодо історії воєнного мистецтва половців XI - XIII ст.

Конкретно-історичні факти, положення та висновки можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць, спеціальних курсів лекцій, навчально-методичних посібників з історії військових формувань та історії європейської цивілізації, при виконанні науково-дослідних робіт з воєнної історії, створенні експозицій музеїв, у виховній роботі з особовим складом Збройних Сил України.

Особистий внесок здобувача. Фактичні результати та висновки дисертаційного дослідження отримані дисертантом особисто.

Хронологічні межі дослідження охоплюють проміжок часу від середини XI до середини XIII ст. Нижня хронологічна межа зумовлена археологічними даними та відомостями давньоруського літопису за 1054 р. в якому вперше йдеться про появу половців у степовому Причорномор'ї. Верхня межа пов'язана з поразкою половців в 1223 р. на р. Калка від татаро-монгол і їх подальшу асиміляцію з іншими народами. Разом з тим, для більш предметного і аргументованого вирішення окремих питань, автор іноді виходив за хронологічні межі.

Територіальні межі охоплюють степову і лісостепову території Північного Причорномор'я та Приазов'я, які на тому етапі практично були заселені половцями. При висвітленні окремих конкретних подій, пов'язаних з війнами половців, автор розглянув і ті регіони Східної Європи, де відбувалися певні події.

Апробація результатів дисертації. Дисертацію обговорено і схвалено на засіданні науково - дослідного відділу воєнно-історичних та політологічних досліджень Науково-дослідного центру (гуманітарних проблем Збройних Сил України) Центрального науково-дослідного інституту Збройних Сил України. Основні положення дослідження доповідалися на міжнародних наукових конференціях та семінарах: "VI Сходознавчі читання А.Кримського" (Київ, 30-31 жовтня 2002 р.); "VII Сходознавчі читання А.Кримського" (Київ, 4-5 червня 2003 р.). Основні висновки дисертації розглянуто на науково - методичних семінарах викладачів та ад'юнктів Військового інституту ракетних військ і артилерії Сумського державного університету

Основні результати дисертації опубліковані в п'яти статтях у фахових наукових журналах та збірнику наукових праць Національної академії оборони України, двох матеріалах і тезах конференцій.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Джерела щодо військової організації, війн і воєнного мистецтва половців дуже різноманітні, як і сама тема дослідження. Усі вони важливі і мають своє значення для розкриття теми, самі інформативні з них – речові і письмові.

У середньовічний період нашої вітчизняної історії серед найбільш войовничих кочівників, які вторгалися в південноруські степи, були половці. З тюркомовних племен, які приходили з Сходу, вони були найбільш сильними і їхнє панування в південноруських степах продовжувалося більш півтора

сторіччя до татаро-монгольського нашествия (1223). Але і після цього, вони продовжували кочувати в XIV - XV ст. у деяких пунктах південноруських степів

Спостереження за навалами кочівників на сусідні осілі народи, привели дослідників XIX ст. до висновку, що своєрідна ритмічність, з якою степи викидали одну за іншою хвилі кочівників на великі простори, заселені народами, які створили на основі землеробства, осілого скотарства і ремесла осередки цивілізації і могутні держави, є наслідком низького рівня розвитку продуктивних сил кочівників. Їм були необхідні величезні території для збереження звичного способу життя і традиційних форм господарства, вони діяли «згідно з їх способом виробництва», оскільки для скотарства «великі нежилі простори є головною умовою» [1, с. 724].

Спосіб виробництва племен, які займалися скотарством, полюванням, війною «вимагав значного простору для кожного члена племені. Зростання чисельності у цих племен призводило до того, що вони скорочували один одному територію, необхідну для виробництва. Тому надмірне населення було вимушене здійснювати великі переселення, які поклали початок стародавньої і сучасної Європи» [2, с. 568].

Ритмічність вторгнень і переселень кочівників не можна не пов'язувати і з природними чинниками. У наслідок досліджень фахівців в області палеоботаніки і кліматології встановлено, що у прикаспійсько-причорноморських степах Східної Європи, які є продовженням степів континентальної Азії, усяке потепління клімату викликало настання посушливого періоду, і навпаки, похолодання викликало зволоження і збагачення рослинності. Це приводило до зростання поголів'я худоби, а разом з тим і до підвищення рівня життя, збільшення чисельності населення, чим обумовлювалось скорочення площі вільних пасовищ [3, с. 88 - 92; 4, с. 96].

Кажучи про кочівників (половців), Ф. Енгельс відзначав: «Багатства сусідів порушують жадність народів, у яких придбання багатства є однією з найважливішою життєвою метою. Вони варвари: пограбування їм здається більш легким і, навіть почесним, ніж творча праця. Війна, яку раніше вели лише для того, щоб помститися за напади, або для того, щоб розширити територію, що стала недостатньою, ведеться тепер лише заради пограбування, стає постійним промислом» [5, с. 164]. Рухливість кочівників, все військо яких складалося з кінних воїнів (а воїном була кожна людина), сильна племінна і міжплемінна організація, добре озброєння, швидкість, з якою пересувалися по степах кибитки кочівників з сім'ями, їх худоба і табуни коней, - усе це робило степовиків небезпечним супротивником.

Східноєвропейські степи і Причорномор'я, починаючи ще з X ст. до н.е. на протязі багатьох сторіч були ареною зіткнень осілих і кочових племен. Вслід за гунами прослідували зі сходу на захід численні кочові орди: у VI ст. – авари і болгари, у VII ст. – хозари, у IX ст. – угри і печеніги, на початку XI ст. – торкі і половці.

Історіографія XVII ст. не залишила помітного сліду у дослідженні проблеми, якій присвячена тема дисертаційного дослідження. Лише в XVIII ст., в «Історії

Російської» В.М. Татищев дає досить докладне тлумачення половецько-руським відносинам і відповідає на багато поставлених питань, використовуючи велику кількість джерел. В.М. Татищев спробував визначити походження назв кочових народів, встановити їх місцеперебування, шляхи кочувань, зобразити суспільний устрій, релігію, взаємовідносини між ними та іншими народами. Торкаючись відносин половців до Русі, він відзначав, що «половці більш ніж через багато сотень літ руською межею набігами, беручи в полон і грабуючи, великі шкоди наносили ... чому незгода і міжусобиця руських князів чималою причиною була. І хоча майже у всіх невдалих битвах на них вину покладали, що передчасно з бою тікали, проте завжди в міжусобицях руські князі, їх наймаючи, не боячись в допомогу закликати» [6, с. 271 - 274]. У цілому В.М. Татищев бачив у половцях ворогів, які представляли безпеку для Русі

Історіографія ХІХ ст. відносила половців до розряду «неісторичних». Руський історик, академик О.О. Куник писав, що кочівники «ніколи не займатимуть високого місця у всесвітній історії» [7, с. 714].

Окремі сюжети, пов'язані з боротьбою проти половців розглядалися руськими істориками М.М. Карамзіним, М.Г. Устряловим, М.П. Погодіним. «Вітчизна наша, позбавлена від торків, з жахом бачила наближення інших варварів, доти невідомих в історії світу», - писав М.М. Карамзін про половців, з появою яких для руської держави почалися нескінченні біди [8, с. 159]. Він виключав можливість мирних відносин з половцями, стверджуючи, що «мир з такими варварами міг бути тільки небезпечним перемир'ям» [9, с. 19, 46, 47]. М. Г. Устрялов, досліджуючи кочівників, дотримувався свого принципу – «історія повинна обіймати все, що мало вплив на долю держави, що залишило на собі сліди помітні». Використовував свідчення літописів, він перерахував факти зіткнень половців з руськими князями. Також як і М.М. Карамзін, значну роль він надавав участі половців в якості найманого війська в міжусобицях руських князів. [10, с. 143 - 144].

Деяку характеристику військової справи половців розглядав М.П. Погодін. На його думку, походи половців це «розбійні набіги, яким звичайно піддаються племена мирні від сусідніх диких, хижих племен» [11, с. 150].

У другій половині ХІХ ст. питання взаємовідносин половців з сусідніми народами стали важливою частиною загальноісторичних концепцій. Перший напрям знайшов відображення в працях С.М. Соловйова, який, протиставивши «ліс і степ», значну роль відводив географічному чиннику в історичному процесі. Роль степових кочівників у цілому в історії Русі він характеризував як негативну, але в той же час відзначав, що боротьба із степом сприяла об'єднанню князів для відображення сумісними зусиллями нападів половців [12, с. 61].

Проблеми боротьби русичів з половцями розглянути академиком В.О. Ключевським. Він визначив боротьбу з половцями як «характер боротьби лісу зі степом». Кочівницький степ був постійною загрозою для сусідніх держав, зокрема для Стародавньої Русі: «Боротьба із степовим кочівником, половчином

тривала до кінця XIII ст.,- найважча історична спогадка руського народу» [13, с. 68]. Він відзначав, що половецькі напади мали страшні наслідки. Міста і, навіть, цілі райони були спустошені, ніякими заходами не можна було усунути цю небезпеку. У той же час В.О. Ключевський підкреслював, що боротьба Русі з кочівниками мала величезне значення для долі європейської цивілізації: «Русь своєю степовою боротьбою прикривала лівий фланг європейського настання» [13, с. 130].

У 60-і рр. XIX ст. М.І. Костомаров стверджував, що половці затримували розвиток цивілізації у давньої Русі. Поселившись «на березі Росі і змішавшись з русичами... вони вносили в життя останніх новий, дикий елемент і затримували розвиток цивілізації» [14, с. 112]. Кочівники виявилися одним з елементів тієї сили, яка, з одного боку заважала розвитку у Києві удільно-вічового ладу, а з іншою - не давала можливості розвинутися і зміцнитися міцному деспотизму. Половці, за ствердженням М.І. Костомарова, брали діяльну участь у внутрішніх справах південноруських князів.

У 1884 р. була видана монографія П.В. Голубовського «Печеніги, торки і половці до нашестя татар», яка виявилася першою в дореволюційній історіографії узагальнюючою працею, присвяченою деяким питанням військової справи кочевників, у тому числі половців, і їх взаємовідносин з Руссю. Автор поставив за мету простежити «наскільки і як вплинуло сусідство кочівників» на політичне життя Стародавньої Русі, «розглянути значення сусідства кочових мас з Руссю і вплив його на хід її історії» [15, с.11]. Розділяючи думку більшості дослідників, П.В. Голубовський вважав, що найбільшу небезпеку для Русі уявляли половці. Половецьке військо, яке володіло доброю військовою організацією, було грізною силою. Дослідник підняв одне з найважливіших питань історіографії того часу - про відображення боротьби зі степом в усній народній творчості. Він писав про те, що «вельми багато подробиць боротьби з половцями відобразилось в билинах». У них є «пряма згадка про Половецьку орду, згадки про похід Кончака 1184 р., про шлюби з половчанками, згадки про Шарукана...» [15, с. 245]. На думку П.В. Голубовського, половці були «силою, що урівноважувала», такою, що підтримувала на Київській Русі притаманне неї давній політичний устрій. Розглядаючи взаємовідносини половців з Київською Руссю, він торкнувся також проблем, пов'язаних з історією кочівників, історією не лише політичною, але й соціально-економічною, історією побуту, культури, суспільних відносин, ідеології. Монографія П.В. Голубовського стала вихідним пунктом для подальших досліджень половців.

Взаємовідносинами половців і русичів займався український історик В.Г. Ляскоронський. Використовуючи відомості літописів, він враховував характер місцевості, шляхи, по яких половці здійснювали набіги на Русь, місця зіткнень кочових орд з руськими князями. У трьох главах монографії В.Г. Ляскоронського, присвячених політичній історії Переяславського князівства, була розглянута боротьба переяславських князів з половцями. Історик вважав, що у той час ставлення до степу було „найжагучішим питанням”, так як через часті напади половців населення уходило із місць, що розорялися кочівниками.

„Знаходячись на кордоні з грізним степом, – писав В.Г. Ляскоронський, – Переяславська земля була поставлена у необхідність бути в постійній готовності до відбиття нападу ворогів...» [16, с. 291]. Він вважав, що походи руських князів на половців мали за мету не стільки захистити торгові шляхи, скільки «послідовними, несподіваними і прискореними нападами на половців» підірвати їх сили і тим самим захистити свої землі від половецької навали». Відносини південноруських князів з половцями В.Г. Ляскоронський намагався зв'язати із загальним явищем, яке мало місце на Русі протягом ряду століть, а саме з «постійним рухом кочівників на захід»

У попередній історіографії наша історія уявлялася безперервною боротьбою лісу і степу. Вчені звертали увагу на порушення кочівниками торговельних шляхів, необхідність постійно захищати степові кордони, запустіння цілих районів. М.С. Грушевський дійшов висновку: „Географічні прикмети краю і данні ними відносини сусідства фатально налягали на всю політичну долю українського народу і тяжко відбилися на його культурнім і національнім життю” [17, с. 15].

Поява у степах XI ст. половців, на думку М.Д. Затиркевіча, мала вирішальний вплив на політичний розвиток Східної Європи. Він пояснював це тією обставиною, що напади половців зовсім відрізнялися від печенізьких і торческих. Якщо останні визначалися ним як розбійницькі, що робилися з метою пограбування і захоплення полонених, то половецькі набіги свідомо переслідували завойовницьку мету [18, с. 157].

Сусідство з кочівниками, на думку І. Беляєва було особливо «обтяжливе для київських і переяславських володінь ...мир з половцями не утримував їх (половців) від пограбувань», хоча, не дивлячись на пограбування, половці не змогли заволодіти жодним містом в Придніпров'ї, ні на чорноморському побережжі [19, с. 29].

Взаємостосунки половців з Київською Руссю привернули в 60 - 70-х рр. XIX ст. увагу Н.Я. Арістова. Автор вказував, що постійні неприязні відносини половців з руським народом розглядалися як одна з причин, що затримувала розвиток Київської Русі. «Торгові каравани повинні були в X - XII ст. йти не інакше, як озброєні, в супроводі війська і битися на шляху з половцями, які не давали проїзду руським на торгових шляхах» [20, с. 246 - 247]. Пізніше, в опублікованій Н.Я. Арістовим «Хрестоматії з руської історії щодо вивчення давньоруського життя, писемності та літератури від початку писемності до XVI ст.» спеціальний розділ був присвячений боротьбі Русі із степняками. Як джерела для освітлення цієї теми автор вибрав вісті Лаврентьєвського літопису, «Слово о полку Ігоревім» і «Сказання про полоненого половця». Він дотримувався думки більшості дослідників, що самими небезпечними ворогами Русі були половці [21, с. 25].

У другій половині XIX ст. була опублікована стаття П. Бурачкова про куманів, в якій він надавав увагу питанням етнічної історії половців і географії їх кочувань, соціально-економічного устрою. Йому належить цікаве спостереження про схожість «кам'яних баб» з Приазов'я з сибірськими кам'яними статуями. Це дало змогу зробити висновок, що половці прийшли із

Сибіру. Щодо ролі половців в історії Русі, він також був прихильником точки зору, згідно якої панування половців у степах не перешкоджало спілкуванню русичів з чорноморськими володіннями [22, с. 127].

Проблемна стаття, присвячена взаємовідношенням половців з сусідніми народами, належить відомому руському сходознавцю другої половини ХІХ ст. В.В. Грігор'єву. Він відзначав, що вивчаючи історію кочових народів в їх зіткненнях з осілими народами, зустрічаємо постійно одне і теж прагнення, одну і ту ж політику, одні і ті ж прийоми для досягнення їх... мети [23, с. 1 - 27]. Він торкнувся ритмічності набігів половців, відзначивши при цьому, що вони не були довільними, а відбувалися через поштовхи, які одержували від сусідніх, більш сильних племен, але не вказав на основні чинники, які були у характері самого кочового суспільства – розкладання родоплемінних та зародження феодалських відносин.

Про характер військових відносин половців з сусідями вказував радянський історик О.Є. Пресняков. У роботі «Лекції по руській історії» він писав, що половці були найсильнішим супротивником для Русі. «Протягом всього свого історичного існування, - відзначав О.Є. Пресняков, - стародавня Київщина була на бойовому положенні. В її історії не було скільки-небудь тривалого мирного періоду, який дав би можливість зосередити всі національні сили на внутрішньому будівництві» [24, с. 143 - 145].

Окремими питаннями військової справи половців займався М.О. Рожков. Він указав на наслідки знищення половцями існуючих раніше торгових шляхів, що вело до ослаблення, а потім і остаточному припиненню торгівлі Русі з Сходом у ХІ ст.: «У зовнішній торгівлі ХІ і ХІІ ст. відбулися зміни, які зовсім не свідчать про те, що вона збільшилася, швидше навпаки. У ХІ ст. з падінням Хазарського каганату і пануванням половців у південних і південно-східних степах торгівля з арабами слабіє і, нарешті, абсолютно припиняється тому що половці знищують існуючий раніше шлях для цієї торгівлі» [25, с. 152]. На думку М.О. Рожкова найбільшу небезпеку для Київської Русі являли половці, які затримували просування слов'ян у степу, відтісняли їх з чорноземних земель на північ і розорали Південну Русь [25, с. 5 - 6].

У перші десятиріччя ХХ століття взаємостосунками половців з сусідніми народами займався М.М. Покровський. Визнаючи ворожий характер відносин половців з Київською Руссю, у той же час підкреслював, що князівські усобиці на Русі супроводилися не меншим спустошенням, ніж напади половців, а русько-половецькі зв'язки приводили до таких своєрідних відносин, що «уявляти собі половців у вигляді якоїсь... темної азіатської сили, яка важкою хмарою висіла над представницею європейської цивілізації - Київською Руссю, у нас не буде ні найменшої підстави». Тим більше що, як відзначав М.М. Покровський, половці не уміли брати великі міста, обмежуючись спустошенням околиць або захопленням дрібних міст [26, с. 102 - 103]. Він вважав, що половці причорноморських степів «у культурному відношенні були сильнішими за слов'ян», а традиційна думка про те, що степняки виступали тільки у ролі хижаків, обумовилося уявленням про стадіальний розвиток суспільства від полювання до скотарства і від скотарства до землеробства: «Раз землеробство є вища

форма, а скотарство - низька, то перемога степу повинна була виражати собою розгром культури дикунами» [27, с. 39].

Проблеми взаємостосунків половців і Київської Русі розглядав В.О. Пархоменко. Доказом «тісних, близьких зв'язків, що існували у XII ст. між соціальними верхівками Русі і половців», В.О. Пархоменко рахував також повідомлення руських літописів, які разом з вістями про боротьбу з «поганими половцями», містять вісті про культурні зв'язки князів Русі з половецькими ханами, про шлюбні союзи і т.п. [28, с. 391].

Радянський сходознавець О.Ю. Якубовський також вважав «найглибшою помилкою» думку, ніби відносини «між руськими феодалними князівствами і половецьким степом» зводилися лише «до постійної ворожнечі, коли набіги половецьких ханів на руські землі змінювалися князівськими походами у глибінь Дешт – і - Кипчака», оскільки літописи неодноразово повідомляють не тільки про військові зіткнення, але і про періоди «мирного торгового спілкування» [29, с. 20].

У 20 – 30 - х рр. XX ст. історією половців займався П.І. Лященко, який убачав у кочівниках, які просувалися «з диких степів півдня» ту військову силу, боротьба проти якої могла бути під силу тільки такому «міцному державному і господарському утворенню», якою була Київська Русь [30, с. 25, 60].

У середині 30 - х р. минулого століття питаннями взаємостосунків кочівників з сусідами займався Б.Д. Греков, який указував, що половці являли велику небезпеку для Русі, але вже на початку XII ст. русичі переходять в наступ на половецький степ і перетворюють половців на знаряддя свого захисту від інших подібних же ворогів. Він відзначав, що кочівники виступали то найманцями, то федератами, часто поселяючись на Русі, Угорщині, Грузії, осідаючи на землю, втягувалися у загальне життя даних держав. Частина їх розчинилася у масі «руського (слов'янського) народу, а найсильніші з цих «кочівників» зуміли організувати свою власну (Кипчакську) державу» [31, с. 112].

Український історик О. Терлецький, порівнюючи долю східної та західної частин українських земель, дійшов до зовсім тенденційних висновків: „... із політичного боку ця східна Україна чим раз більше підупадала. Спричинила той спадок майже передусім безперестанна боротьба з половцями. Західна Україна не мала на своїх плечах боротьби із степовиками, не зазнала тої руїни, яку вони наносили на Східну Україну.” [32, с. 47].

У 40-х р. XX ст. В.В. Мавродін вперше у вітчизняній літературі звернувся до питань суспільного устрою, побуту, культури половців, писав про так звані половецькі міста - Шарукань, Балін, Чишуев і Сугров [33, с. 212-215]. До нього також приєдналися М.В. Сібільов [34] і Б.О. Рибаків [35]. У другій половині 40 -х років В.О. Гордлевський торкнувся питань запозичення половцями у русичів способів обробки металу для озброєння [36]

У цей же час А. Пономарьов пояснює походження назви половців. Він вважав, що «половці є не що інше, як переклад імені половецького народу кубан-куман» [37, с. 369].

Проти ідеалізації взаємостосунків між половцями і руським народом, про яку писав В.О. Гордлевський, виказував свою думку А.І. Попов. Він відзначав, що хоча і були періоди мирних відносин між Руссю і половцями, проте мир цей був «умовним», оскільки не існувало єдиної половецької держави і певних, чітких меж із степом. Торкаючись боротьби з половцями, він вважав, що боротьба ця деколи приймала «достатньо запеклий характер» [38, с. 101].

Питання історичної географії Половецької землі стали предметом багаторічних досліджень К.В. Кудряшова [39, с. 93 - 96]. Ним були визначені кордони Половецької землі, вивчені русько-половецькі відносини [40].

До одного з сюжетів русько-половецьких відносин – походу Ігоря Сіверського 1185 р. – неодноразово зверталися історики та археологи. Історіографічний огляд поглядів, що існують відносно цього походу, зроблений академіком Б.О. Рибаківим [41, с. 218 - 221.]

З середини 50 - х рр. важливу роль при дослідженні кочового суспільства стали відігравати археологи. У цьому відношенні заслуговують уваги роботи С. О. Плетневої, особливо «Печеніги, торки і половці у південноруських степах», «Половецькі кам'яні статуї». Нею розглянути ряд важливих питань: класифікація старовин половців і приурочування їх до певних етнічних об'єднань, суспільний устрій, озброєння і воєнна справа, побут, релігія, культура. Важливі спостереження були зроблені нею при вивченні жител, засобів пересування, одягу номадів [42, с. 196 - 200]. Що стосується суспільного устрою, то у половців він відзначав і наявність рис військової демократії, базисом якої був патріархально-родовий лад, і зародження феодальних відносин, розвиток яких у подальшому привів суспільство за часів Кончака до створення державного утворення [42, с. 192 - 196]. Підкреслюючи нерозривний зв'язок історії кочівників з історією Давньоруської держави С.О. Плетнева розкриває різні боки їх взаємостосунків: «Русь не тільки давала воєнну відсіч кочівникам, але і як представник більш високої культури і суспільного устрою впливала на кочових сусідів, поступово підпорядковувавши їх своєму впливу і змінюючи загальний напрям їх політики» [42, с. 226]. С.О. Плетнева, як і П.В. Голубовський відзначає, що у половців була поширена побудова куреня. Підтверджується факт застосування ними «табірної захисту» [43, с. 130 - 140]. Займалася вона і розробкою політичної і економічної географії Половецької землі [44, с. 260 - 301].

З 60-х рр. ХХ ст. у ряді робіт вітчизняних дослідників виявилось прагнення значно розширити традиційні хронологічні рамки вивчення історії половців, відстежити їх долі в епоху панування Золотої Орди, під владою якої виявилися половецькі оплемена. У даному напрямі проводив дослідження Г.А. Федоров-Давидов. У монографії «Кочівники Східної Європи під владою золотоординських ханів» він поклав в основу археологічний матеріал, який доповнював вельми мізерні і уривчасті вісті письмових джерел. Ним було враховане більше 1000 комплексів і поховань кочівників Х - XIV ст., у тому числі і половців [45, с. 199].

Проблемою боротьби кочівників з сусідніми народами, у тому числі і із Стародавньою Руссю, займався В.В. Каргалов. Як і його попередники А.І.

Попов, С.О. Плетньова і С.М. Шарапова [46, с. 116, 117, 121, 125], він вважав, що половці знаходилися на стадії розкладання родоплемінних відносин і зародження феодальних. В.В. Каргалов також частково торкнувся вивченням розвитку воєнного мистецтва половців при їх нападах на Русь [47, с. 28; 48, с. 68 - 73].

Важливий внесок у вивченні взаємостосунків половців з Київською Руссю і з іншими сусідами внесли такі вчені як І.М. Шекера, В.Т. Пашуто, які показали гнучкий характер «степової політики» руських князів, підкреслюючи, що взаємостосунки з половцями - найзначніше явище руської політики, яка «ускладнювалася відсутністю державної єдності на Русі і взаємною ворожнечею половецьких ханів». В.Т. Пашуто показує вирішальну роль Русі в половецькому степу: у боротьбі з половцями Русь «зуміла. утримати лісостепову межу; аж до монгольського нашествия вона зберігала свої позиції на торгових шлях - на Волзі, Доні, Дніпрі, Дністрі, Нижньому Дунаї». Крім того, «Русь робила все зростаючий вплив на долі Північного Причорномор'я і на пов'язану з ним політику таких країн, як Угорщина, Болгарія, Візантія» [49, с. 94 - 132; 50, с. 107 - 118; 51, с. 81].

Руська перемога над степом зробила Боняка і Тугоркана візантійськими сенаторами і «союзниками відчаю» в чорний для імперії 1091 рік. Сто років опісля імператору Андронику Комніну довелося «благати» Русь про військову підтримку [52, с. 196].

Запустіння значної території Руської землі у смузі лісостепу між Дніпром і Дністром у XI ст. було відзначене П.А.Раппопортом у статті, присвяченій історії Південної Русі [53, с. 113 - 116]. Він пов'язує це запустіння з нападами половців. Як вважає дослідник, постійна половецька загроза створювала напружену обстановку і вимагала максимуму військової сили і дипломатичних дій [53, с. 116].

Значимість оборони Київської землі від кочівників підкреслював академік П. П. Толочко Особливу увагу він надає «половецькому питанню», яке постійно розглядивало на сіндах руських князів часів Мономаха. З постійним тиском кочівників на південно-східні межі Чернігівщини П.П.Толочко зв'язує процеси освоєння земель, виникнення і зростання міст [54, с. 6, 9, 13]. Вслід за багатьма істориками і археологами він розглядає розселення уздовж південних меж Русі чорних клобуків, як один з основних засобів оборони від половецької небезпеки [55, с. 57].

Увагу багатьох дослідників привернуло питання про відображення багатовікової боротьби східних слов'ян з половцями в усній народній творчості. Б.О. Рибаків визначив у персонажах билин Київського циклу - Кудроване, Шарк-велікане, Скурло, Атраке, Тугаріне Змеєвіче - історичних половецьких ханів - Шарукана, Сугру, Атрака, Кончака, Тугоркана. Він вважав також можливим датувати створення билин, присвячених боротьбі Київської Русі з половцями, пов'язуючи їх героїв з історичними особами, згадуваними у руських літописах [56, с 86 - 98].

За радянських часів практично всі історики так чи інакше змушені були приділяти увагу проблемі взаємин Русі зі степом. На думку радянських вчених,

боротьба з номадами прискорювала процес утворення давньоруської народності, а сусідство з Руссю сприяло зародженню феодальних відносин у половців. Р.В. Мавродіна вказувала, що роль кочівників, особливо половців, в історичній науці недооцінювалася, а безперервна боротьба з ними потребувала великих зусиль [57, с. 46]

Археологічні (речові) матеріали представлені безпосередніми засобами ведення бойових дій – зброєю, а значить найважливішим показником розвитку історії озброєння і військової справи у цілому. Збереглися відомості про половецькі об'єднання у літописах сусідніх народів, у працях мандрівників і географів. Комплексне вивчення усіх видів цих джерел надасть досить докладну і в цілому адекватну характеристику військової організації та воєнного мистецтва половців. За інформацією вони займають провідне місце серед інших джерел. Цінність цих літописних повідомлень висока, оскільки автори частіше всього були безпосередніми учасниками подій або записували розповіді очевидців. Літописи зберегли унікальну інформацію про русько-половецькі війни і військові походи, які дозволяють з'ясувати дії половців на полі бою, дізнатися про чисельність їх війська і засоби ведення воєнних дій. Перші згадки в давньоруських джерелах про «боротьбу із степом» містяться в «Повісті тимчасових літ».

У пам'ятниках писемності давньоруського, візантійського, вірменського арабського, перського і західноєвропейського (середньовічного) походження міститься багато зведень про історію половців південноруських степів. Це візантійська хроніка Олексія Комніна, Агафія, Менандра Візантійця, Феофілакта Симокатти, Костянтина Багрянородного, Мойсея Хоренського, Єгише, єпископа Себесса, Мойсея Каганкатвані, Гевонда, Матвія Едеського, Ібн- Фадлана, Джувейні, Рашид ад- Дина, Казвіні, Гарнаті, Ібн ал-Асіра, Г. Рубрука, П. Карпіні та ін. Серед них на першому місці стоять пам'ятники давньоруської писемності.

Про першу появу половців на Русі (у степах Причорномор'я) в «Повісті тимчасових літ» під 1054 р. сказано: «В лето 6562 ...В семь же летев приходи Булошь с половци, и створи Всеволодь мирь с ними, и возвратишася половци вспять, отнюду же прийшли» [58, с.109]. Іпатіївський же літопис про це говорить під 1055 р. – «В лето 6563... Того ж лета приходь Булошь с Половци, и створи Всеволодь мирь с ними, и возвратишася (Половци) вьсвояси» [59, с.144].

У літописах маються зведення про зіткнення з русичами, про їхні поразки і перемоги над половцями („Взя вежі половецькі в Дону”), про взаємини половців з русичами до татаро-монгольського нашестя. По літописному матеріалу можна судити про побут, заняття і вдачі половців, а також руйнівні, грабінницькі напади половців на міста і села, військові походи руських князів на „Дон”, чи на половців. Особливо докладно описується похід Сіверського князя Ігоря Святославовича в 1185 р., коли проти полку Ігорьового „собрашася Половци вси” [59, с. 432; 60]. Однак, у цілому літописні данні про половців фрагментарні, іноді суб'єктивні, а головне – часто замість опису історичних фактів і реальних подій літописцями робиться посилення на бога, прояв його

волі, висувається на перший план різні ознаки і т.п.

До літописів примикає «Повчання», написане київським князем Володимиром Мономахом, якій приділяв велику увагу половцям, військовим походам проти них.

Багато відомості, що відносяться до середньовічної Русі і Подоння, містить «Києво-Печерський патерик» Деякі розповіді патерика писалися, коли вже „прийшли Половці на Руську землю” [61, с.60] і тому, вони містять дуже важливі зведення з історії цього часу: про відношення між половцями („окаянними”, „нечестивими беззаконниками”) і русичами, про походи русів на половців (розповідь Григорія Чудотворця), про перебування русів у половецькому полоні (розповідь про Никона), про продаж полонених (русів) у рабство (розповідь про Євстратія) і ін.

У давньоруському джерелі «Сказання про полоненого половчина» (XII ст.) [62, с. 71-73] розповідається про боротьбу русичів з половцями, описуються риси половецького побуту і суспільного ладу, значні пережитки родових відносин і разом з тим перехід до феодалізму. Коли «у Подонні завдяки цьому висунувся один з найвизначніших політичних діячів середньовіччя - хан Кончак» [63, с.12].

«Слово о полку Ігоревім» [60] разом є справжнім історичним джерелом (по змісту і мові). Хоча, до жалю, «Слово о полку Ігоревім» менше всього досліджено, але посилення на його даються дуже часто, а наявні дослідження в більшому ступені носять історико-літературний чи історико-географічний, ніж, чисто воєнно-історичний характер (як воєнно-історичне джерело).

В дореволюційній історіографії довгий час історію кочівників установлювали майже винятково на підставі пам'ятників писемності (літопису й ін.) [58; 59; 66]. Лише в кінці XIX і початку XX ст. російські дослідники стали приділяти пильну увагу археологічним пам'ятникам, залишеним кочівниками. З цього часу починаються розкопки курганів з похованнями кочівників (див. додаток А.1; А.2; А.3; А.4), усе більше почали звертати увагу на кам'яні статуї («кам'яні баби») (див. додаток А.1.5).

Невелика кількість половецьких поховань (див. додаток А. 6) досліджена на території Нижнього Подоння і Приазов'я. З висновків С.О.Плетнєвої, після розгрому (1117 р.) Біла Вежа перетворилося «у невелике половецьке містечко-зимовище» [42, с. 192].

Кам'яні статуї половецького походження (див. додаток А.7) відомі у великій кількості як на території Нижнього, так і Середнього Подоння.

Досліджуючи половецькі поховання, фахівці виявляють набір зброї з кривих однолезих шабель, наконечників списів, залишків луків, берестяних сагайдаків з кістяними петлями для ременів, ромбічних черешкових наконечників стріл, шкіряних шоломів на сферичному залізному каркасі (див. додаток А.8; А.9; А. 10; А.11; А.12; А.13; А.14).

Таким чином, в сучасних умовах половецькі кам'яні статуї, названі кам'яними бабами, є найбільше примітними з половецьких пам'ятників і заслуговують поряд з іншими пам'ятниками половецького походження всебічного і самого ретельного вивчення.

Публікації про половецькі статуї в наш час доповнюють раніше відомі пам'ятники половецького походження та підтверджують, що вони є історичним джерелом для вивчення середньовічної історії половецького часу (див. додаток А. 15).

Цінним джерелом є образотворчі матеріали, особливо половецькі кам'яні статуї, на яких зображено озброєння половецького воїна. Мініатюри літописів тих літ, зокрема Радзівіловська, містять незамінний матеріал для характеристики озброєння і побудови половецьких військ у бою.

Важливими історичними джерелами є образотворчі матеріали. До нас дійшли намальовані зображення половецьких воїнів, які зробили сами половці [64, с 38]. Найбільший інтерес являє фігура вершника, яка нанесена позаду на п'єдестал чоловічої статуї. Кінь стоїть або гарцює на місці, піднявши голову, яка вирізана, доречі, з великою майстерністю. Вершник спокійно і прямо сидить на коні. Над ним на високому древку в'ється шаблевідний стяг – штандарт (див. додаток А.16). Це унікальна для половецької епохи зображення вершника дюже нагадує такої же монумент вершника, який відноситься до салтово-маяцьського часу (на камене Маяцьського городища) [65, с 3].

Археологічним вивчення Поорелля в 1905 р. займався Д.І. Яворницький [67, с. 108, 109, 117]. Напередодні XIII археологічного з'їзду він провів розкопки більш ніж 50 курганів. У 70-ті рр. XX ст. інтенсивні археологічні дослідження розгорнулися на півдні України. У 1968 р. експедицією Інституту археології Академії наук України під керівництвом Ю.Г. Колосова були проведені розкопки в долині р. Орель на трасі майбутнього каналу Дніпро-Донбас. Відкрите декілька десятків пам'ятників. Вони описані в роботі М. Рутковської [68].

Опис поховань половецьких воїнів є у М.Є. Бранденбурга [69], в працях III [70, с. 24], VIII [71, с. 148], XI [72, с. 730], XII [73, с. 171, 133, 137] і XIII Археологічних з'їздів [74, с.122-124; 286, 291, 298- 299, 302-303, 306, 331-332, 336-337, 342-343, 346], у відомостях археологічних комісій [75, с. 77-79; 76, с. 153-154; 77], Відгук археологічної комісії [78, с. 11; 79, с. 79; 80, с. 130 - 139; 81, с. 6 - 7] (див. додаток А.17; А.18; А.19; А.20; А.21; А.22; А.23).

Низка статей присвячена половецьким статуям [82, 83]. Це статті С.О. Плетнєвої, Л.С. Гераськової та ін. У період з 1966 до 1972 р. С.О. Плетнєвою було вивчено близько 700 половецьких статуй, що зберігаються, в основному, в музеях України (див. додаток А.24; А.25; А.26). Це дозволило створити типологію статуй, намітити їх еволюцію у часі, вирішити ряд окремих питань, пов'язаних з воєнним костюмом, деяким озброєнням половецьких XI – XIII ст.

Фахівці вважають, що виготовлення кам'яних статуй і поклоніння ним – одне з найбільших проявів культу предків [84, с. 266]. Статуї зустрічаються у всіх районах розселення половецьких – Середньому Подніпров'ї, Нижньому Подніпров'ї, на Середньому і Нижньому Донці, Приазов'ї, Передкавказз'ї, Криму, Поволжі.

Ще в XVII ст. тисячі кам'яних статуй стояли на древніх курганах. Як правило, статуї стояли у парах, а іноді – й до 5 – 10 статуй на одному кургані.

В період опанування руськими степу, кургани почали орати, а „кам’яних баб” почали у масовій кількості знищувати, або, у кращому випадку, звозити до селянських домів для практичних потреб. У наслідку цього з десятків тисяч статуй до нас дійшло не більше півтори тисячі [85, с. 219].

Предмети озброєння і кінської зброї виявлені на багатьох кам’яних статуях, а також при дослідженні поховань. Не дивлячись на неповноту та уривчастість комплексів озброєння, вони можуть дати змогу розмірковувати про характер і розвиток половецького озброєння в цілому (див. додаток А.27; А.28).

Різні види і типи половецького озброєння мають різний ступінь дослідження. Деякі з них вже давно привертають увагу дослідників і отримали освітлення в літературі, вивчення інших тільки починається. Захисне озброєння половців поки що не отримало повної характеристики, хоча деякі окремі його види, в основному, кольчуги, досить добре відомі як частина їх військового костюму. У наслідок недостатнього вивчення цієї теми у ряді робіт розповсюдилася думка про відсутність у половців самостійного виробництва кольчуг.

У цілому, не дивлячись на фрагментарність і розкиданість знахідок, усі вони складають елементи єдиного комплексу бойових засобів половців. У XI - XIII ст. озброєння було єдиним комплексом бойових засобів.

Розглядалася вченими також зброя дистанційного бою, але ні в повній мірі. Протягом тривалого періоду часу наявність цієї зброї у половців лише приводилася за даними письмових джерел, але зараз вже накопичений значний матеріал як в плані публікацій малюнків великих колекцій наконечників стріл і іншого метального озброєння, так і вивчення еволюції метального озброєння половців, використовуючи археологічні знахідки. Значний матеріал використовував в своїй роботі по історії метальної зброї Східної Європи А.Ф. Медведєв [86].

Таким чином, аналіз історіографії засвідчив, що не дивлячись на те, що за більш ніж за двохсотлітній період вивчення історії половців, значної кількості літератури, питома вага праць, присвячених власне військової організації та воєнному мистецтву половців XI – XIII ст., є незначною. До тепер немає окремої узагальнюючої наукової праці, яка б спеціально висвітлювала військову організацію та воєнне мистецтво половців XI-XIII ст., комплексно аналізувався процес розвитку комплексу озброєння половецького війська, визначення його місця в еволюції військової справи Східної Європи і, зокрема, Київської Русі. Комплексне використання історіографічного доробку та наявної джерельної бази дадуть змогу відтворити досить повну характеристику військової організації та воєнного мистецтва половців.

РОЗДІЛ 2

ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЛОВЦІВ

2.1 Становлення та розвиток військової організації половців

«Ніколи ніщо не кінчається» - така думка сучасників будь-яких історичних подій, тому що «початок» і «кінець» завжди тісно переплетені один з одним. Розрізнити їх можна тільки на великій відстані. Ось тому проникнення половців у східноєвропейські степи здавалося хроністам XI ст. тільки черговими варіаціями розстановки сил [1, с. 299].

Назва «половці» має руське походження і не є самоназвою цього народу. Середньовічні автори, які писали на грецькій і латинській мовах, називали половців куманами або команамі. Арабські і персидські географи і історики IX - X ст. згадують країну і народ кимаків, а також кипчаків. Про це добре знали руські літописці, які іноді вважали потрібним роз'яснити в своїх записах: «... половці, рекше комани».

Предки половців у IV - VII ст. кочували у степах між відрогами Монгольського Алтаю і Східного Тянь-Шаню і були відомі в китайських джерелах під ім'ям сеяньто. У першій половині VII ст. вони утворили свою державу, яка незабаром була знищена Китаєм і племенами уйгурів. Рятуючись від переслідування переможців, вони змінили племінну назву сери на кипчаки («злочасні») і відкочували у верхів'я Іртиша і у Східноказахстанські степи. У VIII- IX ст. кимаки і кипчаки-половці мешкали також за Уральським хребтом, про що писав Гардізі, якій користувався джерелами VIII - IX ст.

У VII ст. кимаки кочували на землях на північ від Алтаю - в Приіртиш'ї і входили до складу Західнотюркського і Уйгурського каганатів. Із загибеллю останніх утворилося ядро кимацького племінного союзу, очолюване шадом (принцом). Плем'я имаки (ийемаки, кимаки) було на чолі союзу, а пізніше - Кимацького каганату. Не виключено, що саме під час складання цього степового утворення, яке складалося з семи племен, з'явилася в степу приказка: «У змії сім голів», приведена Махмудом Кажгарським у фундаментальній праці

«Родовідна тюрок» [2, с. 48]. Кимакській каганат у X ст. був одним з найсерйозніших ворогів Киргизького каганату, розташованого на схід від нього [3, с. 94]. Він утворився в кінці IX- початку X ст. [4, с. 37-39].

Головне плем'я кимаків розселилося в значній масі по берегах Іртиша. Кипчаки за відомостями «Худуда-ал-Алама», займали окрему західну територію. На північ від кипчаків і кимаків тягнулися неозорі лісові простори. Взагалі кипчаки, як військові союзники і васали були відомі в багатьох євразійських державах середньовіччя: в Хорезмі [5, с. 62, 154], на Русі [6, с. 224; 38; 39; 40], в Візантії [7, с. 112 - 126], в Грузії [8, с. 342 - 344].

В X ст. Ібн Хаукаль на прикладеній до свого твору карті відзначив, що кипчако-кимакські племена кочували разом з огузами в степах на північ від Аральського моря, а ал-Масуді десь у цей же час писав, що всі вони кочували по Ембі і Уралу: «Між їх гирлами 10 днів шляху; на них розташовані зимові і літні кочовища кимаків і огузів» [4, с. 63]. Зі свідчень грузинських літописів і істориків відомо, що наприкінці XI ст. на Північному Кавказі мешкали кипчаки [8, с. 117]. Таким чином, кубанські кургани, які з'явилися не раніше XI ст., а, ймовірно, XII ст., повинні належати половцям, які кочували в цей час у степах Східної Європи і Північного Кавказу [8, с. 171]. На південній околиці аулу Ікон-Халк, на р. Малому Зеленчуку, Є.П. Алексеевою в напівзруйнованому кургані знайдені уламки людських кісток і залізні предмети. Курган - кипчакський, оскільки поховання під курганом зі стрілами, стременами, петлями. Він не може належати аланам, адигам, які не ховали своїх небіжчиків під курганами, які не клали в могили приналежності кінської зброї [9, с. 101]. Про перебування половців на Північному Кавказі свідчать пам'ятники, так звані кам'яні баби [10, с. 167 - 197].

На чолі Кимакського державного утворення в X ст. стояв каган, а кипчаків які входили у каганат, очолював за відомостями «Худуд-ал-Алама» «малик» (див. додаток Б.1), що відповідає тюркському титулу «хан». Це підтверджується ал-Хорезмі, який вказує: «Хакан - це хан ханів, тобто ватажок ватажків, подібно тому як перси говорять шахан - шах [4, с. 116]. Гардізі дуже безумовно говорить про майнову неоднорідність кимаків, а ал-Ідрісі підкреслює, що «тільки знатні носять одяг з червоного і жовтого шовку». У кимаків були і піші воїни, які вибиралися з бідняків, які не мали власного коня [11, с. 31].

Проте, відомості письмових і археологічних джерел про Кимакській каганат дуже уривчасті і обмежені. Тим більше це торкається окремих частин цієї держави, у тому числі найбільшої і самостійної – Кипчакського ханства. У західній частині нинішнього Казахстану в X ст. кочували кипчаки, які в візантійських джерелах називалися куманами, а у руських літописах – половцями. Процес класоутворення у всіх кочівників відбувався в різний час. Навіть ще на початку X ст. огузи, судячи з розповіді арабського мандрівника Ібн Фадлана, мешкали в умовах первісно-громадського ладу. З общини виділилися багаті скотарі, що володіли стадами, в яких налічувалося до 10 тис. коней і до 100 тис. овець. З другого боку з'явилися скотарі - бідняки, які зберегли особисту свободу. Усі справи розв'язувалися на зібраннях родових старшин [12, с. 478-479].

Загальною тенденцією кипчакського суспільства аж до монгольського нашествия на початку XIII ст. була тенденція розвитку (підйому): з невеликого племені, згаданого в китайській хроніці, вони до початку другого тисячоліття перетворилися на сильне, дієздатне і численне етноутворення, з політичним впливом і військовим потенціалом якого, доводилося зважати не тільки дряхліючи Візантії, але і могутній Русі [11, с. 3].

Кипчаки, які кочували на західних околицях каганату в X ст. не схильні були приймати і осягати чужі їм релігійні системи. Їм були необхідні рішучі дії і ідеологія, яка давала б обґрунтування цим діям.

Реальних чинників накопичилось достатньо. Перш за все для випасу стад, які ростуть з кожним роком, були необхідні нові пасовища. Бурхливий розвиток економіки у каганаті привів до відцентрових прагнень окремих володінь, отже і до усобиць. Багата аристократія захоплювала кочові маршрути і пасовища. Рядові кочівники, які не встигли піти з рідних земель, йшли в кабалу, займалися розбоєм, грабуючи кочовища більш слабких сусідів. Центральна влада вже не справлялася з однією з важливих задач - наведенням порядку всередині каганату. Кипчаки фактично отримали самостійність у середині X ст. і, звільнившись від кимакської залежності, рушили на захід. Вже до середини XI ст. вони вийшли до Дніпра, а до початку 70-х рр. XI ст. освоїли степові простори між Дніпром і Дунаєм. При цьому колишні господарі степів - печеніги і торки - були підлеглі їх волі або пішли під захист могутніх держав Візантії і Русі.

Візантійські хроністи знають половців під ім'ям "команів". Це слово означало "світлий", "ясно-жовтий", "кольори долину". На Русі ж команів називали «половцями», що по-стародавньому означало те ж саме «жовтий», «кольору соломи». Східні автори іменували половців «кипчаками», а всі східноєвропейські степи - «Дешт - і - Кипчак», тобто «Половецький степ» [13, с. 373].

Половці (кипчаки, кумани, кимаки) були середньовічною народністю тюркомовної групи. Ще в X ст. вони займали територію Північно-західного Казахстану. На цей час половці склалися з декількох племен, які входили в кимакський союз. Чисельність їх племен зросла від семи до дванадцяти. Кимаки в кінці IX - початку XI ст. являють ранньофеодальне державне утворення, яке керувалося каганом із спадковою владою (див. додаток Б.2). Половці вже мали досвід державного життя [14, с.113-114].

В уявленні русичів половці були мешканцями Дніпровського Лівобережжя. Розказуючи про участь половецьких дружин у поході Юрія Долгорукого «в Русь» у 1152 р., літописець помітив, що з ним пішли не тільки Отперлюєвічі і Таксобічи, але й уся половецька земля, що ж ихъ межі Волгою і Дніпром». Отже, лівий берег Дніпра був як би половецький, а правий - руський. Коли в 1193 р. Ростислав Рюрікович виступив у похід на половців, то по дорозі в глибінь половецьких кочовищ узнав, що їх вежі і стада знаходяться на правому боці Дніпра, яку він іменує Руською. «І ехаша изъездомъ і быша на Івле на реце на Половецькій, і ту изъимаша сторожі Половецкия і вземще у нихъ звістка, аже Половци днища далі лежуть і вежа, і стада по цій стороні Дніпра, по

Руської» [15, с. 455].

Аналіз історичної географії Половецької землі із залученням археологічних джерел дозволяє уточнити її літописну локалізацію. Північна межа «Поля Половецького» проходила на Лівобережжі в міжріччі Ворскли і Орелі, на Правобережжі - у міжріччі Роси і Тясмина. На півдні воно включало північнокавказькі, приазовські, кримські і причорноморські степи (див. додаток Б.3).

Етнічно ця величезна країна не була тільки половецькою. Там жили і інші народи: алани, болгари, угорці, ясси, хозари, гузи, касоги. Ймовірно, вони були основним населенням міст Шаруканя, Сугрова, Баліна на Донці, Саксина на Волзі, Корсуня і Сурожа в Криму, Тмутаракані на Тамані. Письмові джерела називають ці центри кипчакськими, але не тому що вони були населені половцями, а тому що знаходилися під їх володінням. Деякі з них були розгромлені і перетворені (наприклад, Саркел) на половецькі зимовики (див. додаток Б.4).

Половецькі кочовища розташувалися на схід від куманських. Їх територія дуже чітко визначалася завдяки розповсюдженню кам'яних статуй, характерних ймовірно, тільки для шари-кипчаків (половців).

Найраніше статуї половців, які мають аналоги із статуями кипчаків X-XI ст., локалізуються в басейні середнього і нижнього перебігу Сіверського Донця і в Північному Приазов'ї.

Половці ставили пам'ятники воїнам і їх дружинам. І ті і інші належали до аристократичної верхівки половецького суспільства. Багата верхівка суспільства, намагаючись підняти авторитет своїй владі серед народу, обожнювала цю владу. Мабуть, як і в епоху родоплемінного устрою, коли предок сім'ї був її покровителем, так і в період виникнення класового суспільства знатний воїн і його "ханум" продовжували і після смерті бути главами-покровителями роду, до якого належали. Статуї їх перетворювалися на своєрідні жертovníки [16, с. 4]. Кожний кочівник, проїжджаючи мимо, зобов'язаний принести їм жертву. Про цей звичай в XII ст. писав великий азербайджанський поет Нізамі:

І приходять кипчаків сюди племена
І перед ідолом гнеться кипчаків спина.
Вершник зволікає перед ним і, коня притримавши
Він стрілу, нахиляючись, встромлює між трав.
Знає кожний пастух, що проганяє стадо
Що залишити вівцю перед ідолом треба [17, с. 657].

Споруда святилищ предків вже є свідомством переходу від стадії нашестя до другої стадії кочування, для якої характерна перш за все деяка стабілізація і впорядкування кочування по певних маршрутах з постійними місцями зимовищ і литовок. У свою чергу, стабілізація означає кінець складного і неспокійного періоду «отримання батьківщини» [11, с. 36].

Загальні межі Половецької землі, що займали в XI-XII ст. степовий простір Північного Причорномор'я, вказується літописом (див. додаток Б.4). В описі

походу Юрія Суздальського в 1152 р. визначається «вся Половецька земля, що ж їх межі Волгою і Дніпром» [15, с. 314]. В «Слові о полку Ігоревім» визначаються Дніпровські пороги як середину Половецької землі в відомому обігу: «О, Дніпрі словутицю! Ти пробив еси кам'яні гори протягаючи землю Половецьку» [18, с. 28].

Про місцеперебування половців на Дунаї свідчить опис походу у 1106 р., коли руські «угонивыше половці до Дунаю» [15, с. 186]. У кінці XII ст. згадуються «подунайські половці» [15, с. 45].

З офіційної китайської історії монгольських походів на Русь відомо, що половці мешкали також між Азовським морем і Каспієм. Згадка літопису про те, що син Мономаху Мстислав загнав половців з Дону «за Волгу, за Яїк», указує на місцеперебування половців між Волгою і Яїком [19, с. 19; 15, с. 216].

Таким чином, Половецька земля в кінці XI і XII ст. займала Причорноморські степи між Дунаєм і Волгою; до складу неї входили також Кримські степи і береги Азовського моря. [20, с. 10, 78; 21, с. 67, 72-75]. Половці кочували також у степах Передкавказзя і за Нижньою Волгою до Яїка. Північна межа Половецької землі стикалася з південно-східним степовим рубежем Київської Русі. Протяжність Половецького степу була порівняно невеликих розмірів: близько 750 км із заходу на схід і 500 км з півночі на південь. Це підтверджують літописні відомості, археологічні дослідження курганів, поховань, а також розміщення половецьких статуй у степу (див. додаток Б.5; Б.6).

З літописів відомо не тільки загальні межі Половецької землі, але і розподіл її на ряд територій, зайнятих окремими половецькими об'єднаннями (див. додаток Б.7). З приводу політичного розподілу Половецької землі у середині XII ст. виказував свою думку Б.О. Рибаків, який за даними карти і тексту (Ідрісі 1154 р.) ділив її на дві великі частини – Білу і Чорну Куманію [22, с. 42-44]. Вслід за ним розділила всіх половців на два об'єднання і С.О. Плетньова [23, с. 219 - 224] (див. додаток Б.8).

Слід зазначити, що межі половецьких об'єднань були украй нестійкі. Це пояснюється тим, що кочові орди з величезними стадами займали всі зручні для кочування і слабо захищені землі і трималися на них до тих пір, поки більш сильний супротивник не витісняв їх з цих земель. Ось тому навіть межі із землеробськими і сильними феодалними державами не могли бути постійними. Половці будь-який час захоплювали сусідні території, розоряли, брали в полон або включали в свою орду населення, відганяли худобу (див. додаток Б.9).

Таким чином, по розміщенню половецьких кам'яних статуй, залишених половцями, за письмовими джерелами, а також археологічним розкопкам можна виділити вісім самостійних об'єднань цих кочівників, які складали їх військову організацію:

1. Придніпровське, в яке входило три великі орди – заорельська, самарська і надпорожська (Бурчевічей).
2. Лукоморське, близьке Придніпровському.
3. Донецьке.
4. Поморське або Приазовське.

5. Ніжньодонецьке.
6. Передкавказське.
7. Кримське.
8. Поволзьке (див. додаток Б.10).

Своєрідність кочового миру полягала в тому, що вся організація суспільства носила військовий характер. Кожний кочівник – природжений воїн, складав більшість у війську. Цьому відповідали мобільність кочівників, можливість звільнення з сфери сільськогосподарської діяльності великої кількості підліткового чоловічого населення. Оскільки при кочовому скотарському господарстві кочівники не могли забезпечити себе продуктами землеробства, вони займалися грабежем сусідів.

Початок складання військової організації половців йде в той час, коли вони знаходилися ще на етапі табірної кочування, тобто з відсутністю землеробства і осілості. Військова організація була нерозривно пов'язана з суспільним устроєм. Основою устрою у XI і навіть у XII столітті продовжував залишатися патріархальний рід.

Становлення та розвиток військової організації половців, після заселення ними східноєвропейських степів, включала у себе декілька періодів: 1-й - середина XI - початок XII ст., 2-й – 20 - 50-і рр. XII ст., 3-й – друга половина XII ст., 4-й - перша половина XIII ст. Кожний з періодів має свої особливості як в області внутрішнього розвитку, так і у взаємостосунках з Руссю і іншими сусідами.

Перший період характеризувався великою агресивністю половців. Вони спрямовувалися до кордонів багатих землеробських країн, вторгалися в їх межі, грабували місцеве населення. Пристрасть до наживи штовхала навіть окремих представників половецької аристократії до участі у війнах руських князів один з одним або ж із західними сусідами, за що вони одержували багаті дари. У цей період половці знаходилися на початковій, табірній стадії кочування, яка характеризувалася постійним пересуванням їх орд по степу. Участь у війні була «правом і обов'язком усіх вільних». Цей етап розвитку суспільства називався періодом «військової демократії». У міру просування по степах у пошуках вільного, тобто заселеного слабим у військовому відношенні етносом народу, племена, які рухалися, обростали примикаючими до них ордами і родами переможених племен і етнічних суспільств. За довгі роки кочування первинна культура кочівників зникала, а залишалася тільки та особливість, яка характеризувалася удосконаленнями в військовій справі, що робило степняків непереможними.

До початку XII ст. увесь степовий простір Східної Європи був розділений між окремими половецькими ордами. Кожна з них кочувала у межах певної території. У цей період половці, котрі виявлялися безпосередніми сусідами Русі, не могли непокірно вторгтися в її межі, оскільки їх чекали відповідні удари.

Другий період розвитку половецької військової організації співпав за часом з початковим етапом феодальної роздробленості на Русі. У цих умовах боротьба з половцями відійшла на другий план. Тим часом, військова організація половців досягла вищого етапу свого розвитку. Завершився перехід

до другої стадії кочування, з'явилися стійкі межі кожної орди і постійні зимівники. Замість крупних, але нестійких з'єднань з'явилися невеликі орди, що склалися з кровноспоріднених сімей і родів. У половецькому суспільстві військово-демократичні відносини замінялися ранньофеодальними.

До кінця XI ст. у половців склалися ранньофеодальні відносини. Формування класу суспільства йшло у них по одному загальному шляху. Стародавня родова кочова община поступово змінилася аульною кочовою общиною, в якій земля (пасовища) знаходилася ще у громадській власності, а худоба – вже у приватній власності. Накопичення поголів'я худоби у багатих половців, у чому чималу роль відігравали напади на сусідніх кочівників, Київську Русь, Візантію і на землеробські оазиси, посилювала майнову нерівність і приводило до виділення кочової знаті. Поступово до неї перейшло право розпорядження пасовищами, виникла феодальна власність на землю і встановилася залежність маси рядових кочівників від багатих і знатних.

Проте феодальні відносини у половців зберігали у перебігу багатьох сторіч патріархальну оболонку. Зберігався племінний родовий розподіл. Специфіка ж феодальної власності на пасовища (землю) виражалася у тому, що вона поєднувалася з громадським землекористуванням, при цьому земля не продавалася. Феодальні повинності рядових кочівників відносно кочової знаті (випас худоби, заготівка палива, особиста служба) виступали у формі родової допомоги, «стародавнього, патріархального звичаю». Вважалося, що глава племені або роду зайнятий організацією військової справи і охороною пасовищ, тому «чорний народ» зобов'язаний йому «допомогою» в особистому господарстві.

У джерелі XII ст. - «Житті чорноризця Никона» мовиться про половчина, який «крестися і быс чернець і з родом своїм». Ще під 1172 р. літописець згадував: «Концак з родом своїм». Роди об'єднувалися у більш крупні утворення. У літописі неодноразово зустрічаються назви: От'перлюєве (1152 р.), Таксобічи (1147 і 1152 рр.), Елтуковічи (1147 р.), Бурчевічи (1193 р.). Перераховані літописцем угруповання примушують припустити, що це були не роди, а племена, або орди. Кожна орда складалася з дрібних підрозділів, які мали зимівник, літник і маршрут кочівлі між ними. Ці підрозділи називалися куренями. Це були з'єднання декількох, в основному патріархальних, споріднених сімей, по суті близькі багатосімейними общинами землеробських народів. В орду входило багато куренів, причому вони могли належати декільком етносам: від болгар до кипчаків і кимаків, хоча їх руські всіх разом називали половцями. На війну і військові дії курені і орди були готові завжди, хоча самі кочівники і їх худоба у зимовий час голодували. Весною вони були дуже слабкими і про війну не могло бути і мови. Тільки після відгодівлі стад весняними травами степняк міг сісти у сідло з військовою метою.

Руські літописці виділили серед половців «князів». До імен деяких з них додавали степовий еквівалент цього руського титулу – «кан» - «хан»: Тугоркан, Шарукан. Хани були главами орд, хоча одночасно кожний хан був главою куреня, оскільки цього вимагала структура половецького суспільства і його економіка: Половці розділилися у XII ст. на ряд економічно і політично різних

груп. Про це розповідає Іпатіївський літопис: «ополонишася Ростислав і чернии клобуце. челяддю і колодники багато взьимаша, княжичевых і добрых мужів» [15, с. 455]. У цитаті мовиться не тільки про княжичів і «добрых мужів», але і про колодників і челядь. Колодники були військовополоненими (домашні раби), послугами яких користувалися кочівники євразійських степів аж до ХІХ ст. включно, челядь - рядові, бідні, але вільні члени куренів. Поява у половців сім'ї - осередку класового суспільства по суті знищувала родоплемінну структуру. Ієрархічні феодальні сходи укладали васальні відносини половців у суворі рамки. Внизу стояли вільні половецькі воїни-глави феодальних сімей. «Половецький словник» іменує їх беями (лат. *baron*, персидець «емір»). Беї були васалами беків – князів, що стояли на чолі родів. Беки у свою чергу підкорялися главам орд або племен, званим у «Словнику» солтанами (лат. *rex*). У свою чергу вони підкорялися ханам (лат. *imperator*) (див. додаток Б.11).

Набіги для кочівників не завжди закінчувалися благополучно. Походи нерідко закінчувалися повним розгромом, після якого ворожа сторона вторгалася в степ і в свою чергу грабувала їх вежі, відганяла в рабство людей і захоплювала стада. Окрім сусідів, грабежем становищ-веж і крадіжкою худоби займалися і самі кочівники, організовуючи набіг аїлом або ордою на сусідній аїл або орду. Такий набіг отримав назву баранти.

Організація набігів на Русь і більш далеких походів на Візантію, Болгарію, а також підриваючи економіку і бойовий потенціал обстановка небезпеки, вимагала постійних військових союзів ханів окремих орд між собою. Прагнення до множення свого військового потенціалу привело до утворення союзів орд – перших крупних степових об'єднань. Хан, вибраний главою такого об'єднання на з'їзді аристократії, володів дуже великою владою. Сила і міцність влади хана залежала від його військової активності. Влада полягала в абсолютизації його права вести зовнішню політику союзу: укладати мир, але головне, звичайно, організовувати постійно воєнні походи, що збагачували аристократію. Усередині цих об'єднань хан припиняв усобиці і грабежі, сприяючи об'єднанню підвладних союзів. За даними давньоруських літописів таких глав на Русі називали «великими князями», а половці - каанами, тобто ханами ханів. Таким могутніми ханами були Боняк і Тугоркан, ділячи владу над Білою Куманією у при кінці ХІ- початку ХІІ ст., або хан Шарукан, що володів Чорною Куманією. Хани могли обиратися тільки з певних багатих і знатних родів, тому влада їх по суті залишалася спадковою, хоча і не передавалася по прямій лінії від батька до сина.

Розвиток феодальних відносин у половецькому суспільстві, боротьба класів антагоністів привели у кінці ХІІ ст. до необхідності створення сильної центральної влади. В якості хана-об'єднувача всієї половецької землі був висунутий половецькою аристократією хан Кончак. Уся його політична діяльність була направлена на створення з розрізнених половецьких орд і союзів єдиної військової організації з міцною спадковою владою. На основі Донецького союзу половецьких племен на Лівобережжі сформувалася кочова імперія на чолі з ханом Кончаком.

Правові відносини половців визначені давньоруським літописцем: «половці закон тримати батько своїх». Про два основні закони так званого звичайного права мовиться далі: «кров проливати, а хваляшуся про це» (звичай кровної помсти) «поймають мачехы своя і ятрови» (звичай левірату). Араб Ібн-батута відзначає ще один закон звичайного права, що існував у кипчаків-половців: «у худобини їх немає ні пастухів, ні сторожів унаслідок строгостей ухвал їх за крадіжку. Ухвала ж їх по цій частині така, що той, у кого знайдуть вкраденого коня, зобов'язаний повернути його господарю його і разом з тим віддати йому дев'ять таких же коней, а якщо він не в змозі зробити це, то відбирають у нього за це дітей його, якщо ж у нього немає дітей, то його знищують» [24, с. 282]. Спеціальних суддів у половців не було, проте поняття «суддя» існувало [75]. Ймовірно, знавці звичайного права як судді жили тільки в великих торгових містах. Вони стежили за дотриманням законів половцями і роз'яснювали їх представникам інших народів у разі непорозумінь, що виникали між ними і половцями.

Військова організація половців у першій половині XII ст. характеризувалась перш за все, розподілом половецького і куманського об'єднань на розрізнені самостійні орди. Кожна орда мала певну територію кочування. На чолі орди стояв правлячий рід – курінь, в якому виділялася сім'я (аїл, кіш) головного хана. Найбільшим впливом і владою, як правило, у степах користувалися за життя і навіть після смерті найсильніші і діяльні у військовому відношенні хани – військові начальники.

У 50-х р. XII ст. закінчився ще один період становлення та розвитку військової організації половців. Основною його особливістю було формування більш менш міцних об'єднань орд і поява в степах «великих ханів» - глав цих об'єднань. Не всі вони були згадані у руському літописі. Добре були відомі у той час Боняк, Тугоркан, Шарукан.

Перші такі об'єднання були рихлими, часто розпадалися, знов утворювалися у новому складі і на іншій території. Ці обставини не дають можливості точно визначити місцезнаходження володінь кожного великого хана і тим більше орди. Відносна стабілізація складається у степах пізніше – у другій половині XII ст. [11, с. 70].

Третій період відзначений, з одного боку, посиленням тиску кочівників на південноруське прикордоння, з іншого – консолідацією руських сил у відповідь для антиполовецьких походів. Частіше за все руські дружини відправлялися у похід у район Придніпров'я, де господарювали подніпровські і лукоморські половецькі орди, які загрожували безпеці дніпровського (грецького) торгового шляху. Великі клопоти русичі мали і з «Донським союзом» половців, який чинив постійний тиск на прикордонні райони Переяславського і Чернігівського князівств.

Четвертій період характеризується деяким поліпшенням русько-половецьких відносин. Літописи відзначають для цього часу переважно участь половців у князівських усобицях, головним театром яких стали Галицьке і Волинське князівства. Тут мається на увазі, що половці не відмовилися від своєї традиційної політики грабежу. Оскільки, міжособні склоки велися руськими

князями постійно, то і військова здобич половцям поступала регулярно. Це сприяло зміцненню економічної бази половецьких орд, перетворенню їх військової організації у грізну небезпеку для сусідніх народів. Навіть і після їх поразки у двох битвах з монголо-татарами (в 1222 і 1223 рр.) половці скоювали напади на руські землі. У 1234 р. вони розорили Поросся і околиці Києва. Це була їх остання акція. Джерела свідчать, що в 30-х – на початку 40-х рр. XIII ст. половці вели боротьбу з монголо-татарами, але були підкорені ними, частина їх ввійшла до складу Золотої Орди.

Отже, за 200 років своєї історії половці пройшли шлях від табірних кочовищ до створення кочівницького державного об'єднання у соціально-економічній області, від воєнної демократії до феодалізму в області суспільних відносин. Соціальний устрій та військова організація половців знаходились у взаємозв'язку. Плем'я половців уявляло собою адміністративно-політичну та воєнну одиницю суспільства. Військовий уклад життя, склад та розподіл племен у родоплемінних ополченнях (центр, два крила, варта, ар'єргард, обози, вежі і т.п.), летучі кінські загони, ієрархія воєнізованого державного утворення, структура постійного війська характеризувало військовою організацію половців.

2.2 Організаційна структура половецького війська

У всіх кочівницьких родах і племенах, ордах обов'язково було своє військо, яке мало важливе значення для нормального існування степняків. Засоби створення військових загонів війська були різними і залежали перш за все від рівня соціально-економічного розвитку номадів - від стадії кочування [3, с. 40].

У степових племен, які тільки починали осіле життя і не встигли створити якісь ранньо-державні об'єднання, постійного війська не було і не могло бути. При необхідності, а то і часто, вмить виникаюче військо було ополченням, яке складалося з тих, хто входив у рід або плем'я людей, здатних воювати. Вважається, що у нашесті брало участь усе населення кочівників, а у нападах тільки воїни [25, с. 27].

По припущенню, відношення числа потенційних воїнів до загальної чисельності населення у половців дорівнювало 1:5 або навіть 1:4 [26, с. 66]. Але, іноді, в племенах половців при необхідності воїнів було і більше. Озброєні сили всіх кочових народів завжди мали масовий характер і по своїй структурі охоплювали всю масу здібних людей [25, с. 26]. Практично весь побут кочівників був воєнізований – кожний фізично повноцінний чоловік, що досяг певного віку, був воїном [27, с. 107]. Вже з раннього дитинства кочівники їздили на конях і при цьому опановували луками [28, с. 190]. Цьому сприяли цілеспрямованість у традиціях виховання підростаючого покоління, неприязнь до ворога, військово-спортивні змагання, масові облавні полювання, постійна участь у воєнних діях.

У половців вік чоловіка починався з 15 років [29, с. 103]. Одне з головних достоїнств половецьких воїнів - влучність при стрільбі з лука. Лучник був зобов'язаний цінувати свою зброю. Воїн повинен був уміти не тільки влучно стріляти

, але і майстерно уникати стріл.

Також у склад половецького війська входили жінки [30, с. 11, 19]. Підтвердженням цьому можуть служити переважання серед половецьких статуй зображень жінок, у тому числі озброєних, що говорить про їх високий соціальний статус (див. додаток Б.12). Добре відомо, що ще у сарматів у їх військових діях брали участь жінки [26, с. 67]. Плано Карпіні відзначав: «Дівчата і жінки їздять верхи і вправно скачуть на конях, як чоловіки. Ми також бачили, що вони носять сагайдакі і луки. Дружини їх усе роблять: кожушки, плаття, черевики, сандалі і всі вироби з шкіри» [31, с. 37]. У половецькому суспільстві жінки користувалися великою свободою. Багато хто з них був вимушений у відсутності чоловіків, які постійно йшли у далекі походи (і гинули там), брати на себе турботи по складному господарству кочовищ і по їх охороні. Так і виникав у степах інститут «амазонок», жінок-воячок [11, с. 70].

Уміння скакати на конях, управлятися з луком говорить про те, що у хвилини небезпеки жінки цілком могли взяти на себе функції чоловіків-воїнів (див. додаток Б.13).

«Ніщо так не залежить від економічних умов, як армія і флот» [32, с. 156]. У кочівників, для яких війна і грабіж були одним з основних засобів збагачення, військова організація була нерозривно пов'язана з суспільним устроєм. У період військової демократії і пізніше при феодальному суспільстві, військо не відділялося від народу, оскільки «озброєний народ і був військом». Цією обставиною пояснюються величезні по тому часу розміри кочівницьких військ [33, с. 347]. Згідно грузинського літопису із південноруського степу в Грузію відкочувала половецька орда хана Атрака в кількості 40-тис. чол., у тому числі. 5 тис. воїнів. Хан Селук прийшов до Чернігову з ордою не менш 40 тис. чол. Хан Котян відкочував в Угорщину у 1237 р. з 40 тис. ордою. Орда хана Башкорда нараховувала близько 20 тис. чол.

Спосіб організації військ і співвідношення чисельності воїнів по відношенню до всього народу сильно змінилося у половців, коли вони знаходилися на другій і третій стадіях кочування, оскільки вони вже частково осідали і від первісності перейшли до раннього феодалізму, створюючи свої об'єднання. Участь у такому війську була обумовлена не власним бажанням, прагненням людей до нападів, а тим, що всі вони знаходилися в політичній і економічній залежності від ранньофеодального керівництва - військового начальника. Військова повинність (участь у військових справах на своїх конях і з своєю зброєю) була формою експлуатації [34, с. 128]. У складі головного війська зобов'язані брати участь не тільки свої воїни, але й загони зі підкорених племен [35, с. 165]. Відомо, що через своє основне господарське заняття (скотарство) справжні кочівники (перша стадія) у перебігу всього року переїздили з одного місця на інше, перш за все відшукуючи пасовища, які добре збереглися для корму худоби. Головна цінність - коні, на яких половці сиділи цілий день. Усе населення починало їздити з раннього дитинства. Саме тому природно, основним видом кочівницького війська була кіннота. Вона ділилася на два види: легку і важку. У чоловічих могилах XI-XIII ст. зустрічаються поховання воїнів трьох видів:

1. Поховання з конем або без нього, із залишками лука і наконечниками стріл.
2. Поховання з конем, загнuzданим і осідланим, із списом, залишками лука, стрілами, сагайдаком, іноді із залишками кольчуги і з шаблею.
3. Поховання з конем, загнuzданим і осідланим, дорогою зброєю, з повним набором зброї (шаблею, списом, луком і т.д.), як правило, з шоломом і кольчугою; в деяких випадках зброя покрита срібною насічкою і в могилу встановлені дорогі, срібні і золоті речі.

Перший вид – це воїни-стрілки, які входили до легкої кінноти. Під час розквіту військової демократії легкоозброєні воїни виділялися з молодих і спритних наїзників, з розділенням суспільства на класи ця частина війська стала складатися з найбідніших кочівників, позбавлених можливості придбати більш дорогу зброю.

Другий вид - це вершники із списом і шаблею (лук і стріли обов'язково для всякого кочівника), які складали важку кінноту кочівників.

Третій вид – багаті і знатні воїни. Вони не складали спеціальних загонів, а входили у важку і легку кінноту як воєначальники. Про розподіл половецької кінноти на легку і важку писав древньоруський літописець. Легку кінноту він називав стрільцями і протиставляв їй решті війська – «силі половецької»: «выехаша ис половецьких полків стрельци і пустивше по стрілі на Русь і такий поскочиша .поскочиша ж і ти половци сили половецькі» [15, с. 431]. Кіннота у половців була аристократичним родом військ, у якому служили представники знатних станів. Вершники були відвічним родом військ половців, які тривалий час у війнах між кочовими і осілими державами створювало військову перевагу

У XII ст. з'явилися піші воїни в військах кочівників, які вже переходили до осілого способу життя. Наявність у середньовічних військах піхоти є найскладнішим питанням. Піше військо було ще у скіфів і сарматів, але воно мало лише допоміжне значення і складалося з обіднілих кочівників. Практично те ж було і у половців. Як повідомляє К.В. Кудряшов, на наявність піхотинців у кипчаків-половців вказав арабський географ і мандрівник XII ст. ал-Ідрісі. На його думку, вони «набиралися з бідняків, що не мали коня» [23, с. 112]. Піші воїни відіграли в бою пасивну роль, укріплюючи половецькі вежі. Розглядаючи чисельний склад війська половців необхідно відзначити, що він був різним. Навіть пастухи, що мали коней, примикали до того або іншого загону, що йде на Русь або ще далі - на Дунай і Балкани. У ході бойових дій половцями були підлеглі обширні території з численним осіло-землеробським і міським населенням. Військові контингенти підвласних племен і народів брали участь у боях і походах у складі половецьких військ. Їх реальна роль була допоміжною, що властиве для підрозділів васальних племен. Військо половців поділялося на фаланги (по А. Комнін), на полки (по руському літопису) по 50-100 чоловік. Також половецьке військо по родам зброї ділилося на лучників, списоносців, шабельників (див. додаток Б.14).

Чисельність війська половців була різною. Так, наприклад, у 1060 р. у Чернігівське князівство прийшло близько 12 тис. половців, у 1128г. - 7 тис., у

1159г. на Київську землю прийшло 20 тис. Звичайно приходило «воєнізоване населення». Проте участь у війську великої кількості недостатньо кваліфікованих воїнів призводила до того, що половці нерідко терпіли нищівні поразки: «...не взьмогоша і стягу поставити», тобто бігли при наближенні противника, не приймаючи бою. [11, с. 134].

Кожний середньовічний військовий підрозділ мав свій стяг – прапор. По стягах супротивники узнавали хто стоїть перед ними. Стяги ставилися перед битвою. В ілюстраціях Радзівіллового (Кенігсберзького) списку літопису прямостоячі стяги з вертикальними держаками зображали завжди перед битвою або після перемоги, а при поразці стяги намальовані завжди сильно нахиленими [11, с. 136]. Вираз «піднімають прапори» дуже цікавий. Руський літописець, підкреслюючи готовність половців до бою, писав: «половци пришедше до валове, поставиша стяги своя» [15, с. 186]. Підняті під час бою стяги зображені над головами половців, що билися, у Радзівіллової літописі [36]. На мініатюрі у Радзівілловоному літописі, яка зображала цю битву, половецький стяг намальований сильно нахиленим, майже падаючим. Стяги були емблемою влади воєначальників.

Отже, організаційна структура половецького війська складалася: на чолі був хан, якому підпорядковувались підрозділи легкої, важкої кінноти, піхоти. У війську половців входили також загони васалів, союзників, найманці та ополчення.

Об'єднанню половців багато у чому сприяла сильна особа – розумний, хоробрий, сміливий вождь – воєначальник. Кочові народи, які знаходилися на стадії розкладу громадських і формування ранньокласових відносин, регулювали своє життя законами звичайного військового права. Особиста воля кожного воїна – члена суспільства не була ще обмежена рамками держави. У цих умовах соціальний внесок кожної людини залежав від його особистих якостей – військової доблесті, хоробрості, мужності, мудрості, які цінувалися разом з бойовими якостями. Хан міг об'єднати навколо себе кочовий народ тільки у тому випадку, якщо він сам мав ці якості, вів його до перемог у війнах і набігах, забезпечував успішні зв'язки, організовував грабіжницькі походи. Чим жорсткіше він був, тим була сильнішою його влада.

Військова організація половців розвивалася нерівномірно залежно від зовнішньополітичних чинників. На початку ключову роль у створенні кочової імперії грав коан. Завдяки політичному і військовому таланту Тугоркана, у 90-х рр. XI ст. була створена половецька військова організація для реалізації агресивної політики половецьких орд. У подальшому, внаслідок активності давньоруських дружин, єдине половецьке об'єднання припинило своє існування. По всіх територіях кочувало декілька половецьких орд, які не створили єдиної військової організації. Надалі розвиток військової організації наприкінці XII - першій половині XIII ст. був спрямован не на реалізацію військового потенціалу половецьких орд шляхом зовнішньої експансії, а на внутрішній розвиток економічних відносин. Однак, еволюція військової організації половців не була завершена. Цьому процесові завадило монголо-татарське нашествя [37, с. 145].

Половецькій військовій організації була властива звичайна феодальна організація війська, добре відома середньовічній Європі. Чисельність війська зростала за рахунок участі в ньому всього населення у декілька разів. У разі потреби проводилася мобілізація рядового населення. Половецькі об'єднання у цілому могли реально спиратися на озброєні сили чисельністю до 100 тис. людей. Будучи вимушеними вести постійні війни з сусідами з метою грабежу, а також захисти своїх територій і захоплення інших, половці мали добре озброєне і маневрене військо.

Табірному кочуванню, на якому знаходилися половці у період зародження їх об'єднань, розбійницьким нападам на сусідів відповідали суспільні відносини і військова організація того часу. Війни стали самим постійним промислом. Це підкреслювало характерну ознаку останньої стадії розвитку військової демократії. Очолювали нашість декілька наполегливих і талановитих полководців.

Військова організація половців була створена етнічно спорідненими племенами. Об'єднання різних груп цих народів привело до створення нової військової організації. Поступово освоюючи нові землі, половці зуміли зайняти видне місце серед різних, осілих і напівкочових народів. Основою могутності половецьких об'єднань було організоване військо. У військовому відношенні воно складало ядро всієї організації. У наслідок утворення військової організації в війську половців провідне місце зайняла легка і важка кіннота. Світогляд вершництва був основним елементом половецької культури, елементом, який їх об'єднував у своєрідну культурну спільність, яка розкидалася по всьому євразійському степу. Окрім кінноти, допоміжну роль у половців грала піхота при обороні половецьких веж.

Половецька військова організація, яка пройшла усі фази розвитку, й не втративши первісної цілісності, виявляється у стані нестійкої рівноваги з ландшафтом, що вміщував, який порушувався за рахунок зіткнень з сусідами, впливом коливань клімату або стихійних лих. Але хоча такі впливи не призводять до загибелі етносу, то він відновлює притаманний йому характер життя й бореться з усіма спробами його змінити. У стабільних умовах так тягнути можна довго, але при появі хижих сусідів такий етнос приречений. Так сталося й з половцями. Половецька військова організація загинула від вторгнення монголів. Уціліли роди відкочували на Дунай під захист Угорського королівства, інші емігрували до Єгипту і склали там гвардію султана – мамлюків, решта половців, яка залишилася в степах, ввійшла до складу Золотої Орди. Уся половецька аристократія була знищена.

На прикладі половецьких об'єднань наочно прослідковуються основні етапи становлення і розвитку військової організації середньовічних формувань кочівників (див. додаток Б.15). Головною і основною умовою цього процесу був перехід половців до другої і третьої форм кочування. Іншою умовою цього був розвиток ремесел і, у першу чергу - здобування металу та виготовлення зброї, поширення торговельних і військових зв'язків. Третьою та четвертою умовами були – упровадження на всій території однієї мови та прийняття єдиної релігії – шаманізму. Аналіз розвитку військової організації половців на

різних етапах становлення у залежності від періоду кочування половецького суспільства дає змогу зробити висновок, що вона була досить розвинутою і цілком відповідала умовам свого часу, не уступаючи найсильнішим військовим формуванням Давньоруської держави і Візантії.

РОЗДІЛ 3

ОЗБРОЄННЯ ПОЛОВЕЦЬКОГО ВІЙСЬКА

3.1 Класифікація та комплекс озброєння половецького воїна

Воєнне мистецтво половців прямо залежало від того чи іншого за складом і якістю комплексу озброєння, яким користувалися їх воїни-професіонали й ополченці.

Особливе значення має подібність половецького і давньоруського озброєння. Найбільша подібність спостерігається серед певних типів і видів озброєння, що характеризує, головним чином, набір зброї кінного важкоозброєного воїна. Наявність подібних предметів у складі провідних наборів озброєння (кількісне співвідношення яких часто малопорівнюване), при значній тотожності хронології їхнього розвитку і помітній відмінності від бойового спорядження сусідніх народів Східної Європи, дозволяє виявити загальні тенденції в удосконаленні окремих предметів зброї, у характері військової справи.

У розпорядженні теорії військової справи перебувають ті ж категорії логічного мислення, що і у розпорядженні інших наук. Вони зводять: 1) до класифікації досліджуваного матеріалу, явища, розкладенню його на частини; 2) до ізолювання, відокремлення його від оточуючого середовища для полегшення з'ясування його суті; 3) до вибору правильного шляху наукового дослідження: аналізу (індукції), синтезу (дедукції) і аналогії кожного окремого або усіх трьох послідовно. Таким чином, класифікація – перший етап, якщо можна так висловитися, військово-наукового дослідження [1, с. 3].

Відомий теоретик військової справи Г.А. Леєр писав: «Класифікація - розкладення складного на просте – це прийом досить важливий у всіх науках і особливо у суспільних науках, до розряду яких належати і військові. Класифікація є альфа методичності, науковості в дослідженні якого б те не було питання. Вона має лише тимчасове значення. Взавши від життя цілісне явище, теорія після розкладення його на складові частини для повнішого вивчення явища повинна повернути його життю цілісним. Звідси – необхідність можливої простоти, природності будь якої класифікації» [2, с. 269-270].

Існує декілька класифікацій холодної зброї (половецьке озброєння (див. додаток В. 1) все відноситься до холодного), розроблених В.М. Попенко [3], Б.Г. Трубніковим [4] і ін. Половецьке озброєння було більш схожим з озброєнням Київської Русі у тому числі хронологічні [5; 6; 7; 1]. Спираючись на них, у результаті поглибленого вивчення й аналізу, все половецьке озброєння можна

розділити на власне озброєння й оснащення (див. додаток В. 2; В. 3). До озброєння можна віднести рублячи-колючу, ударну і металеву зброю. До оснащення – захисні засоби спорядження вершника і кінноти, засоби пересування і військову атрибутику половецького війська.

Рублячи – колючу зброю половців можна розділити на клинкову і деревкову. Клинок включає до себе меч, шаблю, кинджал, ніж і, можливо, серп. Деревкова зброя в половців представлена списом і сулицею, сокирою,

До ударної зброї відноситься палиця, булава, кистень, клевець. До металеві зброї - металеві артилерія і ручна металеві зброя – лук зі стрілами, сагайдак.

Оснащення половецького війська включають захисні засоби половців: щити й обладунок. Обладунок складається з бойових наголовій (шолом, шапка, маска) і кольчуги, панцира, бойового пояса, наколінників, нагрудних ременів і блях.

Спорядження вершника і кінноти доцільно розглядати окремо як спорядження вершника: шпори, аркан, батіг, бич, нагайка, камча та спорядження кінноти: захисний засіб коня, вузда, сідло, стремена, підпруга і засоби догляду за конем (див. додаток В.4; В. 5; В. 6).

Засоби пересування половецького війська включали коня, верблюда, бика, візки, кибитки, вежі. До військової атрибутики можна віднести стяг, трубу, жезл, гривню.

Цілком можливо, що в комплекс озброєння половецького війська входили й інші елементи, але на сьогодні їх існування ні письмовими, ні речовинними джерелами не підтверджується.

Що стосується типології окремих видів озброєння половців, то, скоріше за все, при їх вивченні доцільно брати за основу класифікацію Г.А. Федорова-Давидова [8] (див. додаток В. 60). Він на основі вивчення більше тисячі комплексів з поховань кочівників X- XIV ст. і більше 200 доступних йому половецьких кам'яних статуй, а також вивчення колекцій багатьох українських і російських музеїв і інститутів склав оригінальну класифікацію основних видів озброєння кочівників X- XIV ст. У ній не виділені окремо тільки половці. Але за відсутності на сьогодні конкретних класифікацій окремих видів половецького озброєння, його класифікація на нашу думку цілком може бути використана для вивчення зброї половців. З часом же з накопиченням достатньої кількості матеріалу, цілком реальною стане задача класифікації кожного з видів озброєння, яке використовували свого часу саме половці.

У своїй класифікації Г.А. Федоров - Давидов виділив ряд класифікаційних ступенів - категорій - по функціональній ознаці, групи і розділи - за матеріалом і технікою виготовлення, відділи і типи - формою. У деяких випадках відділи виділені за матеріалом або орнаментом [8, с. 11].

В реконструкції комплексу озброєння половецького воїна важливу роль відігравав військовий костюм і зовнішній вигляд. Військовий костюм половецьких воїнів добре помітний на половецьких кам'яних статуях (бабах). Він складався з довгопогих (майже до колін) каптанів (див. додаток В. 7), штанів і чобіт. Костюм цей на величезному числі статуй позбавлений яких – небудь прикрас і нашивань, і тому воїни (особливо сидячі, у яких підлоги каптанів підібрані) здаються нерідко в цьому обтяжуючому одязі голими [9, с.

34]. Ретельність виконання статуй дозволяють вивчити окремі деталі каптанів, які вдалося відстежити на декількох десятках статуй. Характерні в цьому плані дві чоловічі фігури з Берлінського історичного музею [110, с. 213 - 223, рис. 217]. Воїн на одній фігурі в довгому одязі, якій тісно прилягає до тіла і закриває коліна. Чітким рельєфом виділені комір, одвороти рукавів і поли одязу, що підперезани ременем. Вузькі штани заправлені в чоботи, на чоботях підкреслені високо підняті передні краї халяв, ремінні перев'язі. На поясі висять два гребені. На іншій фігурі воїн також одягнений у довгу сорочку і штани, що щільно прилегли до тіла. Сорочка підперезана ременем, з якого звисає гребінь. Воїни одягнені в панцирі, що склалися з двох частин, які закріплені на плечових ременях і одному горизонтальному. На головах одягнені шоломи [10, с. 342].

Половецькі статуї дають практично повне уявлення про одяг воїнів (див. додаток В. 8). Часто каптан настільки щільно охоплював верхню частину тіла, що про наявність його на руках і груд статуї можна судити тільки по вузькому обшлягу і нашиваннях на рукавах. Ноги в стоячих статуях висікалися у вигляді пляшок шийками вниз. Розширення у верхній частині ніг, ймовірно, позначало широкі штани.

Археологічні знахідки повністю підтверджують висновки дослідників про військовий костюм половців при вивченні статуй. У недавній час на Україні й у Ростовській обл. було знайдено два половецьких поховання з залишками одязу на них [9, с. 36]. Завдяки цим залишкам, вперше з'явилася можливість відновлення костюма половецького воїна XII ст. Каптани на них вельми нагадують каптани, які зображені на половецьких кам'яних статуях. Вони були обшиті дорогими візантійськими тканинами. Штанів у сучасному розумінні у похованих не було. Замість їх на ноги до паху були натягнуті панчохи. Можливо ремені на стегнах деяких статуй підтримували на ногах воїнів саме такі довгі панчохи.

Рубрук, через сто років після смерті цих воїнів, писав, що «вони шиють також шаровари з шкір» [11, с. 99]. Мабуть, також і половці знали покрій цих шароварів, оскільки відомо що ще кочівники - хунну чудово справлялися з шиттям різних їх фасонів [11, с. 40]. Проте, деякі з половців, ймовірно, замінювали шаровари панчохами, що і знайшло відображення в костюмах, зображених на статуях [9, с. 37].

Прості воїни одяг виробляли зі шкір домашніх або здобутих на полюванні тварин. Половецькі ж воєначальники, а іноді і рядові вершники, якщо надавалася можливість, вважали за краще шити одяг з розкішних візантійських тканин, а не з грубих шкір [12, с. 99]

У багатьох половецьких похованнях збереглися залишки костюмів, як правило, каптанів, зшитих з розкішних візантійських тканин [13, с. 144]. Часто їх одержували при розподілу всі учасники походу і тому в степах їх була величезна кількість. Про це свідчить також уривок зі «Слова о полку Ігоревім», де автор розповідає про захопленій у половців «полон», серед якого були «разом з красунями - дівками і «золотцем» «паволоки» (шовкові тканини) і «оксамити» (оксамит - дорогоцінна візантійська тканина). Тканин було так багато, що... руські воїни почали ними «мости мостити по болотах...» [14, с. 13].

Розкішні тканини у великій кількості надходили до половців зі Сходу і з Візантії. Проте, одяг вони шили по своїй (степовій) моді. З дорогих матерій кроїлися сорочки і каптани прийнятих зразків, штани звичайно були шкіряними. Від візантійців половці перейняли нашивання розкішних смуг «клавів» на рукави [111, с. 30]. У Візантії їх носити тільки високі придворні чини, багаті аристократи. Із зростанням нерівності, з виділенням на напівкочовій стадії економічного розвитку впливових аристократичних родів половецька знать охоче запозичила цей звичай, дозволяючи їй виділятися серед простих воїнів не тільки розкішною тканиною алі і відзнаками. Характерно, що «клави» нашивалися в рівному ступені і на жіночий одяг, що було додатковим доказом їхньої рівноправності в половецькому суспільстві. Таким чином, поява «клавів» означала значно більш істотне явище, ніж просто прикраса костюма [12, с. 102-103, 215].

У більшості поховань половців другої половини XII ст. знаходять речі, вироблені у Візантії, в основному це - тканини й окремі прикраси. Всі це - свідоцтво зв'язків половців, скоріше за все торгових з візантійськими купцями, що приїжджали в причорноморські міста. Хоча, можливо, частина цих речей попадала до знатних половців у вигляді здобичі. Отримати цю здобич (або дари) вони могли не безпосередньо з Візантії, але і на Русі, яка мала з Візантією самі різноманітні контакти. Русь була повна візантійськими товарами різної цінності, які при майже щорічних грабівницьких походах на її землі, а також при укладенні мирів і шлюбних договорів між князями і ханами в статку надходили в степові половецькі кочовища [12, с. 103].

На жаль, археологи всього тільки один разів знайшли і розкрили дійсне поховання дуже великого степового володаря – багатого хана. Це - знамените Чингульське поховання. Цікаво, що золоті і срібні вироби прикладного мистецтва, які датують поховання кінцем XII - першою половиною XIII ст., зроблені не тільки в Константинополі, але й в інших європейських художніх центрах [13, с. 31 - 32], що свідчить про військові зв'язки цього хана з європейськими державами. Не виключено, що хан брав участь в хрестових походах, які очолювалися Фрідріхом Барбаросою і Річардом Левове Серце (кінець XII ст.), а й, можливо, разом з хрестоносцями грабував в 1204 р. Константинополь.

Зображення каптана, аналогічно знайденому в кургані, є на молитвенику імператора Давида [15, с. 320, рис. 238]. Це підтверджує, що каптан дійсно з імператорського гардероба. Дослідники вказують на схожість компонентів чингульського комплексу з описом військового костюму й екіпіровки князя Данила Галицького під час урочистої зустрічі з Білою III літом 1248 р. у міста Пожга (Братислава): «Сам же їхав поряд з королем, звичаєм руським, і кінь їм був діву подібний, і сідло позолочене, і стріли, і шабля золотом прикрашені й іншими прикрасами, що добре видно, а жупан із золототканого єдвабу грецького і широкою золотою стрічкою обшитий, і чоботи зелені козлині, обшиті золотом» [16, с. 497]. До елементів схожості відносять позолочене сідло і стріли (сагайдак), і грецький шовковий каптан (жупан), якій був широко розшитий золотом. Грецькі золототкані каптани не виходили з моди і після

узяття Константинополя хрестоносцями [13, с. 48; 17, с. 17-18].

Головний убір половецького воїна у воєнний час складав, звичайно, шолом. Крім шоломів, у мирний час користувалися і іншими головними уборами. Зображалися на статуях вони досить рідко, проте, уявлення про різні їх види можна скласти [9, с. 34]. Це, насамперед, головний убір типу гостроверхого башлика, спадаючого на чоло і щільно охоплюючого голову. Іншим виглядом була якась сферична шапочка частіше з масивною бляхою на верхівці. До третього вигляду відноситься єдина зображена на одній із статуй шапка, яка також могла бути і бойовим шоломом. Нижня частина її циліндрова, верхня - пірамідальна, сплюснена. Грані піраміди підкреслені валиками (каркасом або шнуром). Цей головний убір міг бути шоломом, якщо виготовлявся зі шкіри, або ж звичайною тибетейкою, якщо його шили з шовку й оксамиту [9, с. 34].

На давньоруських мініатюрах половецькі воїни, як і інші східні народи, зображені в ковпаках, відзначених у свій час ще В.І. Сізовим [18, с. 23 - 24]. У таких ковпаках зображені також печеніги торкі, хозари, косоги, берендеї і волзькі булгари. Уявляє інтерес, що вожді половців на сімох мініатюрах відзначені дуже своєрідно - без усяких головних уборів, притому звичайно з лисіючими головами. «Це різко контрастує з обладунком, - писав А.В. Арциховський, - походження такого засобу відзначати східних вождів мені не зрозуміло» [19, с. 19 - 20].

Обов'язковою деталлю одягу був пояс. До нього кріпилися різні необхідні в побуті і на війні речі: ножі, шаблі, сагайдаки. Пояси виготовлялися зі шкіри і багато прикрашалися різноманітними нашивними срібними і бронзовими бляшками. Залишки таких прикрас виявлені в похованнях кочівників. Звичай носити на поясі набір з ножа, бритви, шила, кресала зберігався у кочівників до ХІХ ст. [20, с. 321].

Пояси опоясували звичайно не талію, а стегна воїна. Спереду і з боків вони майже не помітні, фіксуються тільки ззаду, але зображалися пояси на спині дуже рідко (усього 17 разів). Звичайно це дві паралельні лінії, простір між якими рівний і гладкий. Мабуть, позаду пояса ніяк не орнаментувалися. Тільки в окремих випадках пояс зображався декількома тонкими паралельними лініями або орнаментувався зігзагом і насічками.

Попереду ж до пояса пристібалися ремені - поножі [9, рис. 10]. Вони служили в основному для натягування м'яких халяв на ноги. Один їх кінець прикріплювався наглухо або пряжкою (кільцем) до пояса інший - теж пряжкою або гачком чіплявся до наколінного виступу чобота. Ремені поножі частіше за все широкі, деякі орнаментовані [9, с. 36]. Попадаються і вузькі ремінці, наглухо пришиті до пояса і халяви. Окрім поножі, підтримуючих чоботи, на ряді статуй простежуються додаткові ремені, що щільно охоплюють стегна (в одних випадках вони підсунені під поножі, в інших перекривають їх). Призначення їх незрозуміло [9, с. 36].

Зі всього комплексу вивчених поховань - 13,5% віднесені В.І. Івановим до половецько - кипчакського періоду (ХІІ - перша половина ХІІІ ст.) і 64% до кипчаксько - золотоординського (друга половина ХІІІ - ХІV ст.) [21, с. 54]. Територіально всі ці комплекси розкидані по всій степовій Євразії, від Алтаю

до Карпат. Основна маса комплексів половецько-кипчацького періоду (58%) розташовується на захід від Дону, на території сучасної України, тоді як комплекси кипчацько-золотоординського періоду в більшості своїй виявлені в степах Волго-Уральського регіону (у цілому - 55,2%) і Волго-Донського межиріччя (11,3%) [21, с. 55].

Статистичний аналіз показує, що для кочівницьких комплексів характерний набір прикрас, який включав поясну гарнітуру в різних поєднаннях (від повних поясних наборів - 7,8% всіх даних поховань вказаного періоду - до одиничних пряжок - 12,3%); сережки - підвіски (16,8%) і бронзові дзеркала (6,7%) [121, с. 55]. У половецько-кипчацький час цей набір доповнюється деталями складних головних уборів.

Археологічні дані свідчать, що асортимент убрання костюма середньовічних кочівників у принципі уніфікований. Більшість представлених у поховальних комплексах артефактів є елементами костюму, має чітку статево-вікову і соціальну традицію. Комплекс зв'язаних ознак половецького домонгольського періоду - сережки - підвіски, намиста, дзеркала і деталі головного убору, знаходять зв'язок між собою. Для золотоординських кипчаків - це намиста, сережки підвіски і бронзові дзеркала, зв'язані між собою через деталі головного убору [21, с. 56].

Зі всіх деталей убрання костюма, що археологічно фіксуються, тільки поясна гарнітура може безперечно вважатися чоловічою ознакою. Сережка, як деталь чоловічого убрання, характерна для всіх середньовічних кочівників Євразійських степів.

Таким чином, якщо уявити костюм половецького чоловіка - воїна, те в його убранні повинні бути присутні, окрім сагайдака із стрілами, пояс з металевими бляшками і сережка, що цілком узгоджується з іконографією половецьких кам'яних статуй [21, с. 127-128].

Взуття половецьких воїнів складало частіше за все чоботи. На половецьких статуях високі чоботи пристебнуті до ремінних поножий, котрі охоплюють стегна і прикріплені до пояса [22, с. 210]. Н.І. Веселовський писав, що подібна манера прив'язки халяв до пояса існувала в ХІХ ст. у бурятів [23, с. 437]. Халяви чобіт зігнуті, заходять на коліна і підхоплені вище за коліна поножами, що йдуть під поли каптана. Особливо добрі помітні поножі на сидячих статуях, оскільки в них поли каптанів забрані в шаровари.

Чоботи на статуях однотипні. Усі вони високі (вище за коліна), з виступаючими, напівкруглими або загостреними наколінниками. Край чобота, а іноді, і передні або бічні шви обшивалися декоративною стрічкою. Часто в кочівницьких чоловічих і жіночих похованнях знаходять залишки шкіри від чобіт. Чоботи прикрашалися срібними або мідними бляхами тих же типів, що збруя і пояси. Доходять до нашого часу і застібки від взуття - дротяні гачки з петлями, іноді, золоті або срібні.

За допомогою статуй можна змоделювати і зовнішній вигляд половецького воїна. Відомо, що чоловіки багатьох тюркомовних народів носили коси [24, с. 354 - 355]. Вони були поширені й у половецькому середовищі. Коси зображалися на багатьох тюркських південно-сибірських і середньоазійських

статуях [25, с. 105; 213; Табл. 1/3, 2/9, 3/16, 4/18, 19, 6/26, 7/36,8/11].

Половці були в стані виробляти свою зброю, яка складала їх комплекс озброєння (див. Додаток В. 9; В. 10) У них були розвинуті різноманітні галузі виробництва. Це підтверджується «Половецьким словником», у якому подань перелік спеціальностей і речей, які з ними пов'язані: кравець – голка, нитки, ножиці, гудзики, підошва, башмак, сап'ян; швець - чобіт, колодка, шило, підошва, черевик, сап'ян; коваль - ковадло, мелений. Щипці, ножі, хутра, піч. Вугілля, таз, залізо, срібло, золото, сплав срібла і свинцю, олово, латунь; токар - токарний верстат, рубанок, шкребок, бурав, пила, циркуль, мотузок для вимірювання, сокира, молоток; сідельник, стрілець, виробник стріл, мечник [1, с. 96 - 100, 103 - 104]. Хоча узагалі вважається, що ремесло в кочівників, судячи з письмових джерел XIII ст., не було виділено в окрему галузь господарства. Але багато хто з фахівців, вказаних у «Словнику», могли бути і ремісниками. Особливо це відноситься до таких фахівців, як коваль - золотар, токар, якій працював на токарському верстаті. Ремісники, як і землероби, виділялися з маси кочівників унаслідок економічного розвитку суспільства. Це були, мабуть, осідаючі в зимівниках бідняки [22, с. 190]. У більшості чоловічих поховань разом з померлими поміщали коня із зброєю і зброю. Звичайно до нас доходять тільки металеві частини категорій предметів: залізні вудила, стремена, попружні пряжки, залізні наконечники стріл, шабельні клинки. Усі перераховані речі відрізняються незвичайною одноманітністю розмірів і форм. Зміни типів цих речей відбувалися по всій території половців одночасно. Це дозволяє зробити висновок, що в зимових становищах у половців було непогано налагоджено ковальське виробництво зі своїми традиційними степовими прийомами і критеріями [13, с. 60]. З кузні в кузню по степу швидко розповсюджувалися нові введення: велика викривленість шабель, арочні прості стремена, вудила з великими плоскими кільцями і т.п. Ймовірно, розкидані по степу майстри - ковалі досить тісно були пов'язані один з одним [48, с. 122].

Крім залізних речей, у похованнях половців постійно знаходять залишки берестяних і шкіряних сагайдаків (останні із залізними «дужками»), кістяні накладки - петлі для берестяних сагайдаків, кістяні накладки на лук. Для всіх цих речей і окремих деталей характерна також одноманітність. Цей факт обробки речей припускає думати, що вони виготовлялися фахівцями. У довгий зимовий час деяка частина половців займалася різними ремеслами. Одні клеїли луки, інші - сагайдаки, треті були кісткорізи. Були серед їх і сідельники, оскільки виготовлення сідла вимагало спеціальних навичок і знань. Зброю для свого коня міг зшити будь-який кочівник, придбаваючи в коваля вудила і сполучні кільця, проте, складні, прикрашені дорогими бляхами збройові набори, очевидно, робили фахівці - лимарі [13, с. 122-123]. Рубрук писав: «Чоловіки роблять луки і стріли, готують стремена і вуздечки роблять сідла.» [26, с. 101].

Підводячи підсумки вище викладеному, необхідно відмітити, що озброєння половці виготовляли собі самі, маючи добрих фахівців та збройних майстрів, а також проводили обмін зброєю під час мирних переговорів.

3.2. Рублячи-колюча, ударна і метальна зброя

Рублячи-колюча зброя половців була уявлена клинковою і держаквою зброєю. Клинкова зброя включала шаблю, меч, кинджал, ніж, можливо серп. Держаква - спис, сулицю, сокиру.

Шабля була основним клинковим озброєнням половецького воїна (див. додаток В. 11). Половецькі шаблі досить добрі відомі по зображенню на кам'яних статуях і по археологічним знахідках (див. додаток В.12).

Шаблі на половецьких статуях висіли на лівому боці, на двох тонких ремінцях, прикріплених до пояса (див. додаток В. 13).

Шабля добре помітна на статуї половецького воїна, знайденої в станиці Новомалоросійській Висілковського р-ну Краснодарського краю [27, с. 289-290]. Вона висить на лівому боці. Клинок злегка зігнутий, рукоятка нахилена в бік лева, кінці перехрестя трохи опущені вниз. На одній статуї, знайденою Ю. Кулаковським у 1895 р. у станції Сейлерської в Криму, на плоскій задній поверхні була грубо зображена рука, що тримає шаблю [8, с. 178].

Деякі шаблі зображалися дуже примітивно, без дотримання масштабу. По розміру шаблі більше підходять на невеличкі зігнуті ножі або мечі.

В основному розміри шабель відповідають розмірам статуй, тільки на окремих з них замість повного клинка показана лише верхня його частина з ефесом. Решта шабель мала пряму рублячу частину [9, с. 29]. Деякі шаблі є більш менш з зігнутими клинками. Ступінь зігнутості дозволяє датувати їх XII-XIII ст. [28, с. 17, рис. 5.].

Г.А. Федоров - Давидов розділив зображення шабель на половецьких статуях на чотири типи: 1) у вигляді зігнутої і загостреної унизу смуги [8, рис. 25,3]; 2) у вигляді слабо зігнутої смуги, загостреної унизу, з прямокутним закінченням угорі, що позначає рукоятку; 3) у вигляді слабо зігнутої смуги, загостреної унизу, з диском у верхній частині [8, рис. 25,3 , 6]; 4) у вигляді широкої зігнутої загостреної на кінці смуги з брусковидним перехрестям [8, с.176.].

При класифікації шабель половців Г.А. Федоров - Давидов поділяв їх на відділи – по формі і на типи - за формою рукоятки [8, рис. 1,3]. Таким чином, шаблі він ділив на два відділи, що складаються з двох-трьох типів.

Відділ А - широкі мало зігнуті шаблі. Шаблі цього відділу розділені на два типи: 1) з прямим брусковидним перехрестям і з рукояткою більш вузької, ніж клинок; 2) також шаблі, як тип 1, але без перехрестя. « Мабуть, - писав Г.А. Федоров-Давидов - воно було дерев'яним» [8, с. 22.].

Відділ Б - більш вузькі і сильно зігнуті. Шаблі цього відділу розділені на три типи : 1) з брусковидним перехрестям; 2) перехрестя має розплющені і опущені вниз кінці; 3) без перехрестя. Ширина рукоятки така ж, як і в клинка [8, с. 23.].

Сьогодні відома безліч археологічних знахідок половецьких шабель або їх частин. Шабля в дерев'яних піхвах була знайдена в парному похованні половців у с. Кам'янка Старобешевського р-ну Донецької обл. [29, с. 257]. Шабля була залізною довжиною 1,14 м [29, рис.4,1]. Вона мала масивне широке лезо з

незначним вигином і пряме перехрестя з кулястими потовщеннями на кінцях. Гарди цієї форми відносяться до типу 1 по О.М. Кирпичникову, і датуються IX-XI ст. [5, с. 68].

Шабля була знайдена в похованні половецького воїна кінця XII-початку XIII ст. у с. Ольховатка Ольховатського р-ну Воронежської обл. [30, с. 257, рис.2,3]. У похованні шабля розташовувалася зліва від похованого. Вона мала брусковидне перехрестя і залізне навершя з вушком для темляка, на лезі шаблі збереглися залишки дерев'яних піхвов [30, рис. 3,1]. Загальна довжина шаблі - 117 см, довжина клинка - 102 см, ширина - 3,8 см, кривизна - 3,5 см [28, с. 17.].

У трьох половецьких похованнях Охлебінського городища під Уфою (див. додаток В. 14; В. 15) знайдені залізні шаблі [31, с. 293-295]. У першому похованні зліва від похованого знаходилася залізна шабля із залізним перехрестям. Довжина шаблі – 101см, довжина клинка - 92 см, кривизна клинка - 2,5 см. Під клинком прослідують сліди дерев'яних піхвов. В іншому похованні зліва від кістяка, за спиною похованого лежала залізна шабля. Довжина її - 100 см, довжина клинка - 95 см, кривизна - 3 см. В області пояса знайдено кругле залізне кільце, діаметр його - 3,8 см, мабуть від шабельної портупей. У третьому похованні знайдена залізна шабля з кістяним перехрестям, довжина її - 90 см, довжина клинка - 80 см, кривизна шаблі - 2,5 см. Під шаблею і на ній простежується деревна тлінь від піхвов. Шабля лежала вістрям на схід, що характерне для половецьких поховань. Ці шаблі мають близькі аналогії серед кочівницьких старовин, які відносяться до золотоординської епохи.

Шабля кінця XIII - початку XIV ст. знайдена в 2000 р. у похованні половецького воїна в ст. Раєвської Краснодарського краю при розкопках експедиції Краснодарського державного історико - археологічного музею - заповідника [32, с. 55-56].

У фондах Археологічного музею Інституту археології НАНУ зберігається парадна шабля XII-XIII ст. з поховання Чингульського хана. Знайдена вона у сіла Заможне Запорізької обл. Виготовлена шабля із заліза. Має слабо зігнутий клинок. Рукоятка довжиною 15см оббита дерев'яними накладками, прикрашеними мініатюрними вставками янтарю. Закінчується рукоятка навершям. Перехрестя шаблі пряме [13, рис. 7,1]. Шабля була вкладаєна в дерев'яні піхви з оковуванням і трубчастим наконечником із заліза. Довжина шаблі - 130 см, ширина леза - 4 см [113, с. 241, рис. 12]. Шабля мала темляк, про це свідчить пряжка, яка знайдена у перехрестя [13, с. 22, рис. 7,1; 10, с. 341]. Ремінь кріпився прямо до осі. Виготовлена пряжка з круглого в перетині дроту розміром 2,8×2,5 см [13, с. 25]. Темляк мав прикрасу у вигляді кістяної «подушечки» у срібній оправі розміром 1×1 см [13, с.30].

Таким чином, на підставі різного виду джерел можна скласти цілком певне уявлення про половецьку шаблю. На відміну від салтово-маяцької (довжиною 0,8м) і печенізької (довжиною 0,9 м) половецька шабля як її послідовниці розвивалася також у бік збільшення довжини. Вона вже досягала довжини більше 1 м, мала гострий, злегка заломлений кінець [112, с. 158; 33, с. 241, рис. 15].

У більшості половецьких шабелъ рукоятка розташована дещо під кутом до лінії клинка (максимальний кут відхилення 30 градусів). Цим досягається посилення ефективності удару. На рукояті були відчини для прикріплення накладок. Перехрестя у рукояток прямі, але попадаються й із зігнутими вниз кінцями [9, с. 31]. Шаблі носилися на лівому боці, на двох тонких ремінцях, прикріплених до пояса.

Шабля придбала розвинуту форму в XII ст. Вона спочатку представляла собою однолезий меч із слабо зігнутим клинком, якій поступово стає довшим, кінець загострюється і робиться вузькішим. З часом довжина клинків, їх кривизна помітно збільшується [28, с.16, рис. 5].

Г.А. Федоров - Давидов у свій час писав: «Щодо вживання меча пізніми кочівниками що-небудь визначене сказати важко» [8, с. 24]. Хоча, як письмові так і археологічні джерела підтверджують наявність меча в комплексі озброєння половецького воїна. У «Половецькому словнику» є слово «мечник», що означає фахівця по виготовленню мечів [112,с.103 - 104]. Дружинник Олександра Невського половчанин Яків «наїжджав на ворогів з мечем і бився мужньо» [35, с. 23].

Серед археологічних знахідок кочівницьких мечів дуже мало, менше ніж шабелъ, але вони є. Двосічні прямі мечі довжиною 110 - 115 см були знайдені в похованнях Челкар і Прибивши і (за свідченням А.А. Спіцина) Ново - Збруєвка. Меч з поховання Прибивши [8, с. 24, рис. 3,2] був типу, широко поширених у Європі в IX - XI ст. Він мав пряме перехрестя і кулясте навершя. Однолезі мечі з брусковидним навершям знайдені в похованні у с. Калинівка і хутора Кузин [8, с. 24]

Прямий залізний меч був знайдений у 1902 р. у селища Гусельщикова (біля ст. Новомиколаєвської) у похованні зі кістяком [36, с. 748-751;37, с. 136]. На грудях скелета знаходилася ремінна портупея, аналогічна зображенням на половецьких кам'яних статуях.

Залізний меч знайдений праворуч від кістяка, похованого в «Великій могилі» половецького воїна біля міста Куріхова на березі однойменного водосховища [38, с. 247]. Крім того, з озброєння в могилі знайдені кольчуга, кинджал, наконечник копій, сагайдак з масивними стрілами.

Залізний меч знаходився в похованні половецького воїна в 3-і км від міста Макіївка на лівому березі Грузька. Розташовувався він у могилі також праворуч від кістяка похованого [38, с. 275].

Залишки дерев'яного меча із слідами дерев'яних піхів знайдені в похованні половецького воїна XII - XIII ст. у кургані біля селища Шевченко II при розкопках Червонопрапорської експедиції на Херсоні в 1969 р. [39, с. 267-268]. Меч був сильно фрагментарний. Від нього залишилася частина рукоятки, яка була оброблена деревом. Залізо збереглося погано (див. додаток В. 16).

Існує точка зору, що прямому однолезійному мічу попередницею була шабля і тому зустрічається тільки в ранніх похованнях пізніх кочівників I тис. н .е.

І.В. Сініцин порівнював меч з поховання Джангали з однолезійним мечем з поховань IV - V ст. н.е. Г.А. Федоров - Давидов писав: «Хоча дійсно прямий

однолезийний меч є початковою точкою в еволюції шаблі всі ж таки довгий час в європейських степах ці два види зброї існували. При цьому, іноді, прямі мечі одержували деякий нахил рукояті, як у шабель. Такі мечі дійшли до XIII - XIV ст., про що свідчить знахідка у Джангалі з пізніми формами стріл і стремен » [8, с. 24].

Ножі половців досить часто можна побачити на їх кам'яних статуях [9, с. 31, рис. 10]. При вивченні половецьких статуй ножі знайдені на 30 статуях; у 26 випадках вони висіли на правому боці, у чотирьох - на лівому. Усі ножі були, мабуть у піхвах, від верхнього кінця яких відходжував ремінець до поясного ременя.

Ніж зображений на статуї воїна (див. додаток В. 17) із ст. Новомалоросійської Висілковського р-ну Краснодарського краю [27, с. 291]. Він був підвішений до пояса праворуч. Ніж мав пряму спинку і лезо. Масивний ніж знаходиться в лівій руці у фігури на іншій половецькій статуї. Вона - танцююча, з розкинутими трипалими руками і зігнутими ногами [9, с. 37].

На статуях ножі звичайно зображаються підвішеними до поясного ременя (див. додаток В. 18). Усі ці зображення спочатку були розбиті на два типи: 1) у вигляді витягнутого прямокутника [8, рис. 25,6; 26,7; 28,1].; 2) у вигляді витягнутого трикутника з відростком, який зображав ручку [8, рис. 27, 1,3].

За формою леза половецькі ножі на статуях можна розділити на чотири типи: 1-й) з прямою спинкою і скошеним до кінця лезом (гострим кінцем); 2-й) зі скошеними спинкою і лезом, також з гострим кінцем; 3-й) з прямою паралельною спинкою і лезом, загостреним одностороннім або двостороннім кінцем; 4-й) з горбатою вигнутою спинкою й увігнутим лезом. Деякі особливо довгі ножі могли виступати й у ролі кинджалів (бойових ножів). Прототипів в археологічному матеріалі всім перерахованим типам знайти не вдалося, проте ножі першого типу супроводжують майже кожне, навіть найбільш, поховання кочівника [28, табл. А-Б] Ножі знаходять майже при кожному похованні половців. Носили їх кочівники в обтягнутих шкірою дерев'яних піхвах. Рукоятки в них були теж дерев'яні, іноді обтягнуті фольгою або дротом [34, с. 216].

Г.А. Федоров - Давидов, писав: «...ніж був, судячи по інвентарям поховань, майже обов'язковою приналежністю кочівників» [8, с. 178]. Він усі ножі східноєвропейських кочівників ділив на три типи: 1) з прямим лезом з уступом під час переходу спинки до черешка і виступом на гострій частині леза при переході до черешка; 2) увігнута спинка й увігнуте вістря. Уступи під час переходу спинки і вістря до черешка; 3) з колінчастою спинкою. Усі три типи ножів мають хронологічний і територіальний діапазон [8, с. 85].

Ножі іноді малі шкіряний або дерев'яний футляр [89, рис. 12,6]. Рукоятка також виготовлялася з дерева.

Кинджали в похованнях кочівників зустрічаються дуже рідко. Один кинджал з порівняно широким, гострим з одного боку, трикутним у перетині лезом і бронзовим перехрестям, кінці якого злегка опущені вниз на зразок перехрестя шабель типу Б II, був знайдений у похованнях у м. Ленінськ, інший - у похованні Балкин хутір [8, с. 24].

С.О. Плетньова при вивченні половецьких статуй писала: «Деякі, особливо довгі ножі, могли служити і кинджалами (бойовими ножами)» [9, с. 31]. Залізний кинджал серед іншого озброєння був знайдений у половецькому похованні «Велика могила» XI - XII ст. на березі Куриховського водосховища в Донецькій обл. [38, с. 274]. Він мав кістяну рукоятку. У цілому кинджал не був, ймовірно, популярним у половців. В усякому разі такий висновок можна зробити виходячи з нечисленності археологічних знахідок і майже повній відсутності зображень кинджалів у складі комплексу озброєння половецького воїна на кам'яних статуях.

Останнім часом деякі дослідники кочівницького озброєння допускають, що, можливо, серп використовувався половцями як озброєння. Вивчаючи половецькі статуї, С.О. Плетньова писала: «Можливо навіть, що на статуї 1151 був зображений серп, який як і шаблю, носили на лівому боці в пояса» [9, с. 29]. Узагалі серп - дуже рідкісна знахідка серед кочівницької зброї. Г.А. Федоров - Давидов писав у середині 60-х рр. ХХ ст., що «зафіксовані вони в кочівницьких курганах поки тільки в Пороссі» [8, с.86].

Археологічні знахідки бойових сокир у похованні половецьких воїнів невідомі, однак, Г.А. Федоров - Давидов пише, що у всіх відомих у той час кочівницьких похованнях знайдено всього три сокири [8, рис. 12,9]: широколезий, проушна з округлою виїмкою в задній частині леза (тип 1); широколезий, проушина з прямокутною виїмкою в задній частині леза (тип 2); узколезий, проушина з обушком (тип 3) [8, с. 85]. Сокири першого типу мають аналогії в Новгороді в шарі Х - початку ХІІ ст. [8, с. 85]. Варіант того ж типу знайдений у слов'янському шарі Серкела - Білою Вежі [40, с. 156], у мордовських могильниках Х - ХІ ст. [41, табл. 31,3]. Сокири третього типу відомі в Саркелі - у хозарському шарі [40, с. 143, рис. 4,8], в Угорщині [114, рис. 642-644], у Волжській Болгарії [40, табл.50,2].

Списи половців згадуються в письмових джерелах, зокрема, у повідомленні Гардізі [42, с. 120]. Також відведено видне місце спису в кочівницьких епосах. Це обумовлено розвитком тактики кінного бою, збільшеним значенням цієї зброї. Списом воїн намагався вибити супротивника з сідла, збиваючи його на круп коня або відразу скидаючи на землю. „У деяких з них є списи, на шийки заліза спису вони мають крок, яким стаскивають воїна з сідла [43, с.121].

Списи в похованнях половецьких воїнів зустрічаються значно рідше, ніж луки і стріли і навіть шаблі. Наконечники списів були знайдені серед іншого інвентарю в половецькому похованні «Велика могила» на березі Кураховського водосховища у Донецькій обл. [38, с. 274], а також у половецькому похованні біля хутора Шемякинського Новохоперського р-ну Воронежської обл. [30, с. 264]. Спис знаходився в похованні кінного половецького воїна у с. Марки Каменського р-ну Воронежської обл. [30, с. 264]. У списа був втульчатий наконечник, довжиною 17,5 см. Він був чотиригранним у перетині [30, рис. 3,19].

У могилу рядових половецьких воїнів замість списа клали згорнуту з листа заліза трубку з гострим кінцем - оковування протилежного кінця держака списа, або вток. Ймовірно, під час бою в рівному ступені використовували як

наконечник так і масивний вток. По супроводжуваних знахідках вони датуються не раніше XII ст. [34, с. 216].

Класифікував відомі знахідки списів кочівників Східної Європи, Г.А. Федоров - Давидов усі списи за формою пера розбив на 5 типів: 1) у вигляді конусоподібної загостреної трубки («втоковидні»); 2) з плоским пером у формі витягнутого рівнобедреного трикутника; 3) з плоским листоподібним широким пером; 4) з ромбічним плоским пером; 5) ланцетоподібно-ромбічне [8, с. 24]. Списи половців усі втульчаті. Для них характерні наконечники, у яких втулка важка і масивна, а перо вузьке, нерідко грановане противокольчужне (бронебійне).

Сулиця (дротик) рідко згадується серед озброєння половців. Так П.П. Толочко, описуючи поховання половців з казанами, як символами їх влади, пише, що «завжди з ними знаходилися шаблі, сагайдаки, кинджали, шоломи, кольчуги, наконечники ножів або дротиків» [44, с. 121; 45, с. 192-202].

Ударна зброя половців включала палицю, булаву, кистень і клевець.

У пастухів-половців у вживанні були палиці. Палиця - це цілком дерев'яна дубина з природним потовщенням на кінці. Палиця при них ставала часто єдиною зброєю, з якою вони приймали участь при військових зіткненнях. Проте, частіше палиця була складною зброєю, доповненою металом на ударній частині, або була цілком з металу, причому кулястий або подовжений наконечник міг мати грані, ребра, виступи.

Булави рідко застосовувалися кочівниками взагалі і половцями зокрема. Г.А. Федоров - Давидов писав: «Відомі одна грушовидна кам'яна булава з чотирма виступами, одна залізна. Пізніше булава у половців стала вже не тільки реальною зброєю, але і символом влади.

Про кистені Г.А. Федоров - Давидов писав: «Зброя ця, мабуть, була мало поширена у кочівників» [8, с. 32]. У середині 60-х рр. XX ст. було відоме всього три кочівницьких кистеня. Один - у Таганчі, два в похованнях Сазонкин Горб [8, с. 32]. Кистень входив у комплекс озброєння волзьських булгар, хозар, печенігів, давньоруських воїнів. Був він і на озброєнні половців. Саме бойове застосування кистеня пов'язано з кінним боєм. Застосування кистеня у швидких кінних сутичках було пов'язано з легкістю і рухливістю цієї зброї. Спритний і раптовий удар міг швидко уразити або оглушити супротивника. Як і булава, кистень був допоміжним засобом боротьби, до якого вдавалися, коли не можна було діяти основними видами зброї - під час несподіваних зіткнень і в рукопашних сутичках [46, с. 65].

До ударної зброї відносилося, ймовірно, також залізне знаряддя довжиною близько 10 см, яке нагадує клевець, знайдений в одному з половецьких поховань. Інших свідок застосування половцями цієї зброї нема.

Метальна зброя для середньовічних народів Євразії була одним з найважливіших елементів комплексу озброєння і військової культури суспільства. Тому, вивчення цього виду зброї дозволяє ні тільки більш детально реконструювати історію військової справи, але і виявити етнокультурні контакти і впливи, що особливо важливі для таких регіонів, як Північне Причорномор'я, Середнє Поволжя, Приазов'я, які в першій половині II

тисячоріччя виявляли контактну зону в епоху становлення і розвитку половецької військової організації, яка створювала на основі різних елементів свої традиції в області озброєння.

Метальна зброя половців складалася з ручної метальної зброї і метальної артилерії. Ручна метальна зброя була представлена луком, стрілами, сагайдаком

Ключовою ланкою в розвитку набору метальної зброї було удосконалювання луків, так як саме збільшення їхньої вражаючої сили, дальності і швидкості стрільби було основою для зміни всього спорядження лучника.

Луки виготовляли з деревини. Вони поділялися на три групи. Прості – луки, зроблені із єдиного шматка дерева. Складні – такі ж луки цілком дерев'яні, але доповнені різними матеріалами. Складностворені – з дерев'яною основою з декількох частин, посилених рогом, кістяними накладками, берестом, сухожиллям і шкірою.

Конструктивно складностворені луки склалися із дерев'яної основи (кибіти) і тятиви. Кибить могла бути як цільною, так і комбінованою з різних порід дерева, в свою чергу складалася із середини (чи рукояті) – місця перехоплення рукою кінців, на яких кріпилася тятива, і з'єднуючих їх між собою вигнутих, гнучких пліч (чи рогів). Особливістю цих луків було армування кістяними й еластичними роговими накладками середини і кінців, які більш міцно закріплювали плечі, роблячи кибить комбінованою зброєю, яка сполучала нерухомі і гнучкі частини, що різко збільшувало рефлексуючу силу пліч

Луки половецького часу характеризуються наявністю пари серединних бічних накладок (див. додаток В. 19). Усі ці кістяні пластини досить одноманітні і мають довжину від 12 до 18 см, ширину від 2 до 2,8 см.

Складностворений лук постачався парою серединних бічних накладок, які забезпечували міцне й еластичне кріплення вигнутих пліч, дозволяв підсилювати їхню рефлексію за рахунок подовження рогів. Відсутність кінцевих накладок можна пояснити бажанням зменшити зону твердості, збільшити рухливу частину лука. Нельзя заперечувати можливості застосування в такому луці різних порід дерева і м'якого рога. Про це свідчить відсутність серединної тильної пластини, яка скоріше за все, була замінена на гнучкі рогові чи дерев'яні обкладки плеча. Усі ці нові конструктивні деталі, можливо, робили його досить зручною й ефективною зброєю. Разом з тим, поява і порівняно швидке поширення складностворених луків, ймовірно, було пов'язано з військово-технічними чинниками: посиленням потужності цих луків за рахунок збільшення довжини рухливих пліч, загальним збільшенням швидкострільності лучників при скороченні дистанції стрільби. Ці удосконалення привели до тому, що вони майже повсюдно витиснули «гуно-болгарські» типи луків, у тому числі й у Середньому Поволжі і Прикам'ї.

Таким чином, половецькі луки відрізнялися від луків інших середньовічних народів використанням у конструкції гнучкого рога на тильному боці пліч, укріпленого з допомогою серединних бічних накладок. Це удосконалення дозволило створити могутній вузол твердості в середині, а також, скоріше за

все, збільшити гнучкість і пружність пліч, зробивши їх, ймовірно, асиметричними. Ці луки були більш пристосовані для швидкої стрільби на невеликих дистанціях і були більш надійними у вживанні. Разом з тим, нельзя не відмітити, що саме разом з «половецьким луком» у Північне Причорномор'я, Подонія, Приазов'я проникають броньовані наконечники стріл, що говорить про достатню потужність луків такого типу.

Аналіз ручного метального озброєння половецьких об'єднань дає можливість виявити співвідношення загальних тенденцій еволюції складностворених луків і стріл з їхніми місцевими особливостями, а також повніше уявити шляхи модифікації зброї дистанційного бою на загальному фоні змін його в Східній Європі і Центральній Азії.

Луки також зображені на половецьких кам'яних статуях (див. додаток В. 20; В. 21). Лук у налуччі добре помітний на статуї половецького воїна із ст. Новомалоросійської Висілковського р-ну Краснодарського краю [27, с. 290]. Лук висить ліворуч у налуччі. Налучч'я закриває нижню частину лука. Верхній край налучч'я має увігнуту форму. Дерев'яна основа лука має пряму спинку (II тип, по С.О. Плетньовій), тятива й основа різної товщини, добре помітна петля на верхньому кінці лука. Дерев'яна основа і тятива були в основному однієї товщини. За формою дерев'яної основи, луки можна розділити на три типи: 1-й – зі сегментовою спинкою. 2-й - з прямою спинкою. 3-й - з увігнутою спинкою. Характерно, що, луки малі короткі серединні накладки («рибки») і ніколи в них не було кінцевих накладок. У більш пізній час, у XII - XIII ст. накладки стають довгими і тонкими і завжди супроводяться кінцевими [34, с. 215]. Кістяна накладка від половецького лука була знайдена в похованні воїна біля с. Рубежка Приуральського р-ну Уральської обл. [47, с. 300, рис.1,7]. Серединна накладка лука знайдена в похованні знатного половецького воїна в одному з курганів XI - XII ст. у хутора Верхне - Янченковка, Багаєвського р-ну Ростовської обл. [48, с. 138, рис.3].

Зустрічаються в кочівницьких похованнях кістяні кільця з виступами (для так званого монгольського способу натягування луку). Вони добре відомі в Середній Азії [49, рис. 8,3] і в золотоординських містах Поволжя [50, рис.4].

Г.А. Федоров - Давидов серединні накладки кочівницьких луків розділив на 5 типів [8, рис.3,6]: 1) овальні; 2) дугоподібні; 3) трапецієвидні; 4) овальні з вирізом; 5) прямокутні [8, с. 25].

Половецькі лучники велику увагу приділяли своїй зброї. Розвиток їх складностворених луків мало свої місцеві особливості. Фрагменти таких луків-часта знахідка в половецьких похованнях. Природно важко визначити точні розміри лука, так як їхня дерев'яна основа зотлівала, а збережені кістяні накладки, що зміцнювали лук, змістилися. Судячи по розмірам накладок, можна припустити, що висота луків не перевищує півтора метра.

У результаті, звертаючись до основного набору половецьких воїнів - лучників, необхідно відзначити, що наявність по перевазі лука зі стрілами свідчать про перевагу в них дистанційного характеру бою. Відмінне уміння половцями стріляти з луку неодноразово відзначалося письмовими джерелами. Це свідчить про високий рівень воєнного мистецтва половців.

Набір засобів дистанційного бою у половецьких лучників був дуже диференційований. Крім складностворених луків до нього входив комплект різноманітних стріл, як правило в сагайдаку. Стріли були загального призначення, які використовувалися як під час бою, так і під час полювання. Носили стріли в сагайдаках, як виготовлялися з шкіри або берести і підвішувалися до ремінця на кістяних завісах [53, с. 102,9]. При розкопках могильників археологами зафіксовано дrevко з поглибленнями для тятиви на кінці, що виготовлялися з берези. Довжина стріл досягала 70-80 см. Дrevко зберегли сліди фарбування у вигляді червоних і чорних смуг.

Наконечники стріл, які виявлені в половецьких похованнях з конем, були, в основному, черешкові. Залізні наконечники стріл більшою частиною призначалися для бою. Особливістю їх була насадка на черешок кістяної кульки з отвором, у наслідок чого, «стріла в польоті робила свист» [51, с. 120]. Це було психологічним впливом на супротивника. Інша особливість половецьких стріл – отвір у нижній частині лопатів залізного наконечника. Отвори змушували стрілу обертатися при повному польоті довкола своєї осі не тільки на початку польоту, коли швидкість і сила удару були максимальними, але і на протязі всього польоту. Поражаючи супротивника, стріла діяла як розривна куля, залишаючи рвані рани. Такі стріли були ефективні в бою проти незахищеного ворога і кінноти супротивника. Про ці стріли розповідає епос, де згадується фантастичне змагання в стрільбі з луків, прославляється влучність кінних стрільців і дальність польоту пущеної стріли [52, с.105-107].

У половецьких похованнях наконечники стріл - наймасовіша знахідка (див. додаток В. 22). Так, п'ять наконечників стріл лежали праворуч від похованого половецького воїна в похованні у с. Кам'янка, Старобешевського р-ну Донецької обл. [29, с. 257]. Усі наконечники залізні, черешки, ромбічної або подовженої форми [29, рис. 4,2]. Датуються вони XI - XII ст. [28, с. 77, табл. 29, 2,4,6,9,11; 34, с. 258, рис. 82,46; 54, с. 147, табл. 18,23,24].

Чотири плоскі наконечники від стріл зберігаються у фондах археологічного музею Інституту археології Національної академії наук України. Походять вони з Херсонської обл. Усі вони виготовлені із заліза, черешки, різних типів. Їх розміри - 55×20, 70×17, 87× 35, 110×34 мм [113, с. 240; 122, с. 112].

Три стріли в сагайдаку знайдено в похованні половецького воїна в с. Лісове Балашовського р-ну Саратовської обл. [30, с. 263]. Від стріл збереглися уламки ратища і два наконечники залізних черешків. У сагайдакі вони були встановлені вістрями вгору. Один з наконечників мав листоподібну форму, довжина його - 7,5 см [30, рис. 3,13]. Другий - ромбічної форми довжиною 8 см, ширина пера - 3,8 см [30, рис. 3,12]. Наконечники стріл аналогічні одному із знайдених у похованні [30, рис. 3,12], відомі серед типових монгольських наконечників стріл [55, рис. 8]. Проте вони зустрічаються й у більш ранній час [56, рис. 17,10,14].

Наконечники від стріл лука ромбоподібної форми знайдені в похованні половецького кінного стрільця на р. Орель у с. Чернявщина Магдаліновського р-ну Дніпропетровської обл. [57, с. 88]. Довжина стріл - 5 см [57, рис. 5,1]. Відомі залізні і кістяні наконечники стріл кочівників. Г.А. Федоров - Давидов

при класифікації залізних наконечників стріл згрупував їх по поперечному перетину на відділи і по формі - на типи. Усі наконечники стріл (за винятком одного [8, с. 25]) є черешковими [8, рис. 3,9].

Відділ А - трилопатеві. Вони представлені одним типом з широкими трикутними лопатями.

Відділ Б - чотиригранні. Наконечники цього відділу представлені 5-ю типами: 1) біпірамідальні, витягнуті; 2) біпірамідальні, з короткою верхньою частиною; 3) біпірамідальні, з короткою нижньою частиною; 4) пірамідальні витягнуті; 5) пірамідальні з дугоподібними гранями.

Відділ В - плоскі. Наконечники цих стріл розділені на 15 типів: 1) листоподібні; 2) ланцетоподібні; 3) ромбічні; 4) ромбічні, з подовженою нижньою частиною; 5) ромбічні, з увігнутими нижніми і дещо вигнутими верхніми ударними гранями; 6) жаловидні, трикутні; 7) срезни у вигляді трикутника; 8) у вигляді лопатки з нижньою частиною і рівно зрізаючої верхньої; 9) срезни у вигляді витягнутої лопатки із злегка закругленою верхньою ударною гранню; 10) такі ж , але ударна грань увігнута; 11) такі ж як тип 9, з короткими верхніми гранями; 12) у вигляді лопатки з роздвоєним широким кінцем; 13) фігурні; 14) трикутні, з жаловидними відростками внизу; 15) з широкою лопатою, зрізаною під гострим кутом зверху й округлим краєм знизу [8, с. 27].

Кістяні наконечники зустрічаються рідко. Г.А. Федоров - Давидов при класифікації розділив їх на 4 типи: 1) у вигляді конуса, «пулевидні»; 2) чотиригранні з внутрішньою втулкою; 3) тригранні з плоским черешком; 4) з плоским черешком і листоподібним пером [8, с. 29].

Деякі стріли з кочівницьких поховань мають прорізи в широкій частині. Ймовірно, в ці прорізи вставлялася клоччя, як потім підпалювали [8, с. 27]. Це були запалювальні стріли, які часто застосовувалися половецькими лучниками.

Стріли з половецьких поховань в основному аналогічні давньоруським. Характерно, що трьохпері наконечники стріл не зустрічаються жодного разу навіть в самих ранніх комплексах. Загальна тенденція зміни наконечників - збільшення їх розмірів [34, с. 215].

Обов'язковою приналежністю половецького воїна були сагайдаки (див. додаток В. 23). Вони виготовлялися з берести. Причому, приймач сагайдаку двошаровий: внутрішній футляр з подовженим розташуванням волокон, а зовнішній - з поперечним. Футляри приймача мали сплюснену форму з розширеним устям і підставою. Саме в такому вигляді сагайдак найбільше зручний для вершника – воїна, так як щільно примикав до стегна або сідла. Велике поширення одержали сагайдаки з „щитком”. Під цим терміном мається на увазі виступ сагайдака довжиною 15-20 см, призначений для запобігання від уколів. Судячи по похованням половецьких воїнів, положення сагайдака було праворуч ближче до сідла. Техніка кріплення сагайдака була різноманітною – за допомогою петлі, кільця. Така форма сагайдаків з щитком міцно ввійшла в половецький набір на початку XI ст., одержавши подальший розвиток і поширення у XII- XIII ст. Поява цього нового типу сагайдаків, без сумніву,

пов'язано з уведенням нового типу захисного обладунку у супротивнику, що спричинило за собою удосконалення всього наступального озброєння. Сагайдаки прикріплялися до пояса двома ремнями і були довгастими футлярами, які трохи розширялися вниз [9, с. 31].

Для повного набору необхідно налуччі. Однак, налуччі в археологічних знахідках з поховань половців практично не уявленні. Можна припустити їхнє існування по обривках шкіри.

Уявлення про половецьких сагайдаків дають їх зображення на кам'яних статуях (див. додаток В. 24; В. 25). Половецький сагайдак добре помітний на статуї із ст. Новомалоросійської Висілковського р-ну Краснодарського краю [27, с. 219]. Він висить на правому боці на двох ремнях. Сагайдак є довгастим, розширяється вниз футляром, верхня (передня) частина коротше нижній. У сагайдаку знаходилися дві стріли з ромбоподібними наконечниками. Футляр прикрашений орнаментами: у середній частині поперек сагайдаку проходять дві паралельні смуги, по обидві сторони від них хвилеподібні лінії.

Г.А. Федоров - Давидов по зображеннях на статуях розділив половецькі сагайдаки на два типи: 1) у вигляді похило поставленої прямокутної фігури з подовжніми лініями у верхній частині, позначаючими, мабуть стріли; 2) у вигляді похило поставленої подовженої фігури з нижньою частиною і дугою, яка закінчується та розширяється у верхній частині, в якій подовжніми лініями показані, мабуть, кінці стріл, які знаходяться в сагайдаку [8, с. 176, рис. 25,5a].

Сагайдаки по використаному для їх виготовлення матеріалу ділять на два типи: шкіряні і берестяні [34, рис. 82,5,53]. Перші скріпляють дужками з одного краю другі нерідко мають кістяні петлі, які прикрашали сагайдак і служили для підвішування його на пояс. У XIII і XIV ст. сагайдаки прикрашали набором розкішно орнаментованих кістяних пластин (див. додаток В. 27).

Сагайдаки виготовлялися частіше за все з берести, іноді на дерев'яному або дротяному каркасі. Зверху їх часто фарбували в чорний і червоний кольори. Іноді, на місці тліну сагайдака зустрічаються сліди шкіри. Сагайдаки мали вид циліндра, який розширявся в нижній частині, з плоским дном (див. додаток В. 26). Стріли у сагайдаках звичайно лежали наконечниками вгору. У багатих і знатних половецьких воїнів зовнішня сторона сагайдаків прикрашалася кістяними накладками орнаментованими гравіюваннями з листового срібла.

Сагайдак був знайдений в похованні XI - XII ст. половецького воїна в «Великій могилі» у м. Курахова Донецької обл. [38, с. 247]. У сагайдаку збереглися масивні стріли. Від сагайдака збереглися кістяна пряжка - застібка кістяний гудзик і шматки шкіри, яка напівзотліла. Залишки берестяного сагайдака з кістяними пластинками, яскраво розфарбованими червоною і чорною фарбами знайдені в одному з поховань у хутора Недвіговки в ур. Кам'яна балка на Подонні [58].

Залишки берестяного сагайдака прямокутної форми знайдені в похованні половецького лучника у с. Лісове Балашовського р-ну Саратовської обл. [30, с. 263]. Його довжина - 42 см, ширина - 11 см [30, рис. 3,9]. До кріплення сагайдака відноситься уламок залізного кільця діаметром 3,5 см і уламок овальної пряжки діаметром 3,5 [30, рис. 3,15].

Берестяний, так званий «кельтовидний сагайдак» знайдений в половецькому похованні в урочищі «Кам'яна балка» [58, рис. 2]. У сагайдаку вістрями вниз лежало декілька залізних наконечників стріл [58, рис. 4].

Залишки сагайдака знайдені в похованні половецького воїна у с. Чернетчина Магдалінського р-ну Дніпропетровської обл. [59, с. 88, рис. 5,2-5]. Сагайдак був виготовлений з берести і мав кістяні накладки довжиною 7, 5, 9, 12 і 18 см. Пластини були прикрашені різьбовим орнаментом у вигляді з'єднання кіл. По класифікації Н.В. Малиновської [60, с. 137] подібні сагайдаки по орнаментативній пластин належать до групи кістяних виробів (див. додаток В. 28).

На місці зітлілих сагайдаків знаходять різні деталі: один сагайдак мав бронзові напівкруглі пластини з прорізом, залізні пластини і залізне кільце у верхній частині сагайдака; інший мав залізне кільце угорі; третій сагайдак - кістяну пластину, залізний гачок, два залізні кільця; четвертий мав три залізні кільця [8, рис. 4,4]; п'ятий сагайдак мав залізне дугоподібне оковування нижньої частини сагайдака і залізну пластинку; у шостого сагайдака був кістяний крюк; у сьомого - були тонкі дощечки, вузька залізна планка і залізна петля; поряд лежали залізне кільце, дерев'яна планка і залізна пластина з крюком і двома заклепками, вузькі кістяні накладки і бронзова вузька пластина, яка була приклепана до дерев'яної пластини [8, рис. 4,8]

За засобом носіння стріл, сагайдаки можна розділити на 4 типи: I) прості «глухі довгі футляри», в яких стріли поміщалися на всю довжину, вони були з берести [22, с. 171]; II) футляри з верхньою частиною, які розширюються, зображаючи кришку, яка прикриває вістря стріл. До таких сагайдаків прикріплялися кисті і довгі предмети, які так само зустрічаються у шабелі; III) сагайдаки, у яких передня (верхня) частина коротше задній (нижньої). Наконечники стріл завдяки такому пристрою виглядають і легко виймаються, а в той же час висока стінка оберігає випадкового поранення ними; IV) відкриті, досить короткі футляри, стріли з яких стирчали без жодного запобігання [9, с. 31]. Краї сагайдаків були окантовані смужками, які імітують каркас шкіряних сагайдаків, або ж окантовку кістяними пластинками. І ті і інші були знайдені в курганах [8, с. 29]. Два сагайдака третього типу, знайдені при археологічних розкопках, були покриті орнаментованими смужками. Вони датовані XIII - XIV ст. [22, с. 176-181; 8, с. 30 - 31; 60, с. 35]. У цих сагайдаках наконечники стріл були видні при носінні. Наконечники ромбоподібні і дворогі, досить крупні.

Торгові і культурні зв'язки половецьких об'єднань зі сходом були настільки дуже розвинуті, що у середовищі половецького війська на відміну від печенігів були вже металеві гармати, які на той час широко вживалися феодальними державами Середньої Азії, Ірану і Кавказу. Іпатіївський літопис залишив під 1184 р. надзвичайно цінні зауваження з питань про участь у половецькому війську мусульманських фахівців - майстрів металевих машин. «Пишов бяша океньний и безбожний и триклятий Кончак з безличчю Половецъ, на Русь похупся яко пленити хоча грады Руские и пожещи огньмь; бяше бо обрел мужа такового бесурменина, иже стреляше живим огньмь; бяшу же у них луци тузи самострелнии, одва 50 мужь можешеть наприяци» [61, с. 428 - 429]. У цій

розповіді дана пряма і безперечна вказівка, що у складі половецького війська діяли металеві машини. Вони стріляли снарядами, які були заповнені паливом, в основі якого була нафта. Характерно, що у «Слові о полку Ігоревім» є явні відображення вживання цих снарядів, назви яких приведені у персидській термінології. «О, далече зайде сокіл, птиць бья до моря, а Ігорєви пльку не кресите. За ним кликну Карна і Жля поскочи по Руській землі смагу мычючи в пламяне троянді» [62, с. 98] ; «Ти бо можеш по сухому живими шерешыры стреляты молодецькими сини Глибови» [62, с. 150]. На ці примітні місця звернув увагу тюрколог свого часу П. Меліоранський [63, с. 296 - 301]. На його думку «шерешир» є персидське «тир - і - черх», що означає стріла або снаряд - черха, причому під останнім в персидській мові розуміють луки - самостріли, про які і згадує уривок з Іпатіївського літопису під 1184 р. Під «смагою» П. Меліоранський має на увазі нафту, а під «полум'яним рогом» - руський синонім слова «шерешир» [64, с. 69]. Немає ніякого сумніву, що майстрами, які уміють поводитися з перерахованими машинами, були мусульманські вихідці з Хорезму або Кавказу, звідки з Баку і поступала нафта. Мусульманина Кончак привів, безумовно, зі східної держави. Наскільки цей своєрідний вид східної і феодальної «артилерії» був поширений на Сході, видно з того факту, що майже всі джерела домонгольського і монгольського часу, як персидські, так і арабські, описуючи облоги міст, згадують про вживання машин, які стріляють вогнем [65, с. 18-19; 64, с. 57,70]. Це були, ймовірно, машини типу катапульта [63], які кидали у місто снаряди з нафтою. Облогова «артилерія» була запозичена половцями, ймовірно, у східних сусідів [89, с. 36; 3].

У XI - XII ст. половці не застосовували металевих засобів під час організації походів у гірські райони Криму [66, с. 1118]. У шарах X - XII ст. знаходять, як правило, тільки «ядра» від праці [66, с. 1118]. Можливо і ця зброя була відома половцям. На рубежі XII - XIII ст. тактика захоплення зміцнень раптовим нападом або облогою змінилася на безпосередній штурм «із застосуванням різноманітних технічних засобів (камнеметів, таранів, станкових луків, «живого вогню»

[66, с. 1118]. О.П. Моця пише «Існують підстави вважати, що тактика бою у кінці XII ст. також міняється. Якщо раніше вона будувалася практично на використанні лука, шаблі або списа, то тепер використовуються різноманітні машини, які могли бути запозичені кочівниками у середньоазійських країнах» [66, с. 1118].

В усякому випадку мешканці кримських міст і фортець, які штурмували половці, вже володіли різними типами металевих артилерій.

Так, Ібн ал-Бібі в розповіді про похід малоазійських турків на Судак у 1217р . відзначав, що мешканці Судака «билися нафтою, серхами, стрілами і камінням» [68, с. 57]. Під нафтою, ймовірно, слід розуміти застосування «живого» або «грецького» вогню», який метали за допомогою ручних огнеметів [69, с. 171-173, 203] або самострілів, які мечуть ємності або списи з вогнем («шерешери»). Серхами називали великі станкові самостріли, які широко застосовувалися в Європі з XII - XIII ст. під впливом китайської військової техніки [115, с. 261]. Скоріше за все тільки у кінці XII ст. у половців вже з'

явилися великі металльні машини, яких у них не було раніше; при облозі міст вони стали користуватися і грецьким «живим вогнем» [70, с. 90].

3.3 Оснащення половецького війська

Захисні засоби половців включали щити і обладунок. Обладунок складався з бойового наголів'я, якій включав шолом (маску) і шапку, а також кольчугу, панцир, бойовий пояс, наколінники, нагрудні ремені та бляхи (див. додаток В. 29).

У половецьких конників були щити, але не такі як у давньоруських піхотинців, які закривали людину майже цілком, а невеликі, круглі. Вони захищали тільки верхню половину тулуба при сидячому положенні на коні (захисну функцію в якісь мірі могла виконувати і лука сідла). Залишки половецьких щитів відомі з їх поховань. Так, наприклад, добре збережений умбон від щита, знайдений в похованні половецького воїна у с. Заможне Токмакського р-ну Запорізької обл. Він виготовлений з срібла. При його оформленні використані стискання, позолота. Умбон служив прикрасою центральної частини дерев'яного щита, обтягнутого шкірою червоного кольору. Умбон виготовлене у вигляді круглої пластинки з витим конусом в центрі. Пластинка і конус по колу були оббиті срібними цвяшками [10, с. 21, рис. 6,4]. Основа пластини - бронзова. Цвяшки, якими вона і конус були оббиті - позолочені з півсферичним капелюшком. Порожнина конуса залита янтарною масою. Діаметр пластинки - 18 см, конуса - 9 см [13, рис. 6,4]. Сам щит був виготовлений з дерева. Він був обтягнутий пофарбованою в червоний колір шкірою. Основа щита на жаль не збереглася [13, рис. 11,11]. Лише на зворотному боці умбону зафіксовані залишки шкіри. Діаметр щита не перевищував 50 см [8, с. 27].

Захисний обладунок - найрідкісніша знахідка в похованнях половців. Складався він з кольчуг, панцирів, бойових поясів, наколінників і нагрудних ременів і блях [34, рис. 83,1, 18, 58, 20]. Такий обладунок був характерний і для давньоруських воїнів і має численні аналогії у руських старовинах XII – XIII ст. Однак, попадаються у похованнях і оригінальні вироби цього роду.

Про захисний обладунок половців можна судити по їх кам'яним статуям. Майже на кожній статуї, виконаній хоча б з мінімальною ретельністю, груди воїна прикриті двома бляхами- колами, які охоплюють весь торс воїна. Іноді, ремені були покриті поперечними смужками, які зображають, можливо, невеликі поперечні бляшки. Залишки нагрудних блях, зроблених з товстих шкіряних і повстяних кругів, укладених між залізними і срібними пластинами неодноразово знаходилися в кочівницьких похованнях XII - XIII ст.

Крім цього легкого обладунку, половці іноді користувалися пластинчатими цільними панцирами. Панцир служив захистом верхньої частині тулуба. Воїн у ньому відрізнявся значно більшою «нерухомістю».

Шоломи половецького часу, які дійшли до нас, дуже схожі на шоломи, які зображені на кам'яних статуях. (див. додаток В. 30; В. 31). На них добре помітні три типи половецьких шоломів: 1) конічний; 2) напівкулястий; 3) конічний

шолом з невеликим шишаком.

Найпоширеніші типи - конічний шолом, а також - шолом із шишаком [22, с. 209] (див. додаток В. 32).

Окрім шоломів, половці носили високі загострені шапки із зігнутими вгору полями. Вони зображені літописцем - художником на деяких радзивиловських мініатюрах. На думку С.О. Плетнєвої до бойових наголів'їв відноситься « єдина зображена на статуї 1142 шапка, яка, могла бути й бойовим шоломом» [9, с. 34]. Нижня частина такої шапки - циліндрова, верхня - пірамідальна, сплюснена, з наверхшям. Цей головний убір цілком «міг бути шоломом, якщо виготовлявся з шкіри і заліза, або ж звичайною тюрбетейкою, якщо його шили з шовку і оксамиту» [9, с. 34]. Подібні шапки вживалися тюркськими народами до нашого часу, але на кам'яних статуях їх немає, ймовірно, тому, що бойовим головним убором кочівника - половця частіше за все був саме шолом.

Переважна більшість половецьких кам'яних чоловічих статуй половців зображена у шоломах. Добре простежуються деталі половецького шолома у статуї воїна, знайденої у ст. Новомалоросійської Висілковського р-ну Краснодарського краю [27, с. 289 - 291]. Шолом сфероконічної форми. Він увінчаний наверхшям і складається зі чотирьох трикутних пластин, сполучених внизу обручем.

Шоломи зображені також на половецьких кам'яних фігурах XII - XIII ст. з фонду Берлінського історичного музею у замку Шарлоттенбург (знайдені у р-ні Ізюму під Харковом). На одній фігурі шолом округло-конічної форми, закінчується обручем. На іншій фігурі шолом конічної форми. Усі ці шоломи на статуях С.О. Плетнєвою розділені на три типи [9, с. 25, рис. 6].

1. Сфероконічні шоломи.

О.М. Кирпичников рахує цю форму найтиповішою для Русі X - XIII ст. [51, с. 25]. Не менше характерна вона була і для кочівників [51, с. 27]. На кам'яних статуях можна виділити чотири підтипи: 1 - гладкі; 2 - гладкі з обручем по краю і іноді з наверхшям; 3 - шоломи, склепані з чотирьох частин, з обручем, вертикальними смугами, наверхшям і нерідко з різними прикрасами корпусу; 4 - шоломи, близькі формою і декору до третього підтипу, але з нанісником. Усі ці шоломи зображалися, як правило, без бармиць, за винятком двох шоломів: на статуї з Дніпропетровського музею (18) і на статуї з Білгородського музею [9, с. 25].

2. Півсферичні шоломи.

Півсферичні шоломи не характерні для руських воїнів [51, с. 31]. У степах же, судячи з кам'яних статуй, вони були поширені також широко, як і шоломи першого типу. Вони діляться на три підтипи: 1 - гладкі; 2 - шоломи з обручем і, іноді, меридіональними смугами; 3 - шоломи з нанісником.

3. Напівяйцевидні шоломи.

Шоломи цього типу нагадують півсферичні, але вище їх. Вони забезпечені потовщеним обручем, деякі склепані з вузьких, смуг. С.О. Плетнєвою складені карти і таблиці, які дають уявлення про розповсюдження різних типів шоломів в половецьких степах [9, табл.2].

З аналізу цих таблиць можна зробити висновок, що сфероконічні шоломи були переважаючою формою в семи половецьких групах. Найпоширенішим типом був другий, а перший і четвертий зустрічалися в одиничних екземплярах. Півсферичні шоломи переважали в четвертій і восьмій групах. Яйцевидні шоломи відомі на деяких екземплярах в п'яти групах.

Г.А. Федоров - Давидов, аналізуючи шоломи на половецьких кам'яних статуях розбив їх на три типи [8, с. 175]:

Тип 1. Має близьку до напівкулястої форму, злегка витягнутою вгорі. Вони прості з однією або двома лініями внизу, означаючих приклепану до шолома смугу [8, рис. 25,3, 5; 26,7; 27,6, 7; 29,7].

Тип 2. Такий же, як тип 1, з чотирма лініями, які спускаються з вершини. Вони позначають, мабуть, шви, по яких склепаний шолом з чотирьох листів [8, рис. 25,1; 27,5].

Тип 3. Такий же, як тип 2, з розеткою на вершині [8, рис. 25,6].

Шоломи досить часто зустрічаються в кочівницьких похованнях [8, с. 32]. Залізний шолом був знайдений в половецькому похованні XI - XII ст. у міста Макіївка Донецької обл. Він лежав біля голови похованого воїна [38, с. 274 - 275].

Шолом сфероконічної форми був знайдений в одному з поховань у курганах у ст. Раєвської у Краснодарському краї. Аналогічний шолом був знайдений у половецькому похованні біля хутора Пролетарського Коренівського р-ну. Взагалі шоломи досить часто зустрічаються в половецьких похованнях Передкавказзя. «Мабуть кочівники повинні були покласти його у поховання», - вважають

Ю.В. Зеленський та І.Л. Астахов [73, с. 55].

В одному з пороських курганів був знайдений напівсферичний шолом з козирком, виготовлений із залізних пластин на важкому залізному каркасі [34, рис. 83,89]. Такі ж шоломи зображені на половецьких статуях.

Парадний шолом, якій добре зберігся, знайдений у похованні половецького хана у с. Заможне (Альтмунталь) Токмаканського р-ну Запорізької обл. (див. додаток В. 33). Він виготовлений із заліза і має позолоту. Шолом має куполоподібне наголів'я, з верхівкою у вигляді залізного стрижня з кільцем і напівмаскою. По нижньому ободу шолома кріпилася кольчужна бармиця. Її розріз був прикритий наносником напівмаски. На напівмасці виділені вали надбрівних дуг під якими розміщені мигдалевидні прорізи для очей. Поверхня шолома і напівмаски позолочена. Між залізом і позолотою - шар срібла. За формою шолома відноситься по класифікації А.М. Кірпишнікова до IV типу. Шоломи такого типу властиві давньоруському оборонному спорядженню і датуються другою половиною XII ст. - першою половиною XIII ст. [71, с. 29 - 32]. Особливий інтерес уявляє те, що шолом цього типу був знайдений також у половецькому похованні на Угорщині (Чойош) [118, с. 106]. Це говорить про перебування шоломів IV типу у складі комплексу половецького озброєння в XII - XIV ст. [10, с. 342; 13, с. 20, 27, 32, рис. 7, 2; 52, с. 29 - 32]. Висота шолома - 23 см, діаметр обода - 20 см, висота напівмаски - 11 см [13, рис. 7,2].

Залізний шолом знайдено у похованні половецького воїна XII - XIII ст. у кургані у хут. Верхня - Янченкова Багаєвського р-ну Ростовської обл. (див. додаток В. 34). Шолом мав залишки кольчужної барміці [73, с. 139]. Він повністю зберіг свою сфероконічну форму. Шоломи сфероконічної форми невразливі для прямого удару мечем або шавлією. Вони східного походження. В Азії і Східній Європі вони існували протягом всього середньовіччя і у Московській Русі отримали назву шишаків.

Існує декілька класифікацій шоломів. Е. Ленц запропонував класифікувати їх за засобом захисту обличчя [119, с. 1 - 17]. Ця формальна класифікація об'єднує усередині типу абсолютно різнохарактерні шоломи. Для класифікації половецьких шоломів швидше за все доцільно користуватися типологією давньоруських шоломів, розроблених О.М. Кирпичниковим [74].

Г.А. Федоров – Давидов, відповідно до цієї класифікації, всі кочівницькі шоломи X - XIV ст. поділив на п'ять типів [8, с. 32] (див. додаток В. 61).

Тип I - це плавно зігнуті і витягнуті шоломи. До передньої частини прикріпленій нанісник, перехідний в надбрівні дуги. До шолома прикріплялася кольчужна барміця. Угорі за допомогою чотирьох ніжок зміцнювався шпиль, який має внизу потовщення - яблуко. До шпиля прикріплювався прапорець - яловець. Знахідки шоломів цього типу звичайні для Київщини, де такі шоломи зустрічаються й в курганах кочівників, і у сусідніх з ними давньоруських пам'ятниках [74, с. 59].

Тип II - це сфероконічні шоломи з вирізом спереду, до якого прикріплялася маска.

Тип III - сферичні шоломи, склепані з чотирьох листів. Шви покриті смужками заліза. По краю обруч. Збоку козирок. Була барміця. Деякі шоломи цього типу мали, крім того, невеликий стрижень зверху. Подібні шоломи відомі у Візантії і в Західній Європі [120, с. 376, рис. 90; 75, с. 91 – 93, рис. 61 - 62].

Тип IV - неглибокі сфероконічні шоломи з рівним краєм, з барміцею. Ці шоломи характерні для Київської Русі. О.М. Кирпичников був прихильником руського походження цього типу [74, с. 63]. Аналогії таких шоломів є в давньоруському археологічному матеріалі [75, с. 122-123, рис. 86].

Шолом цього типу з половецького поховання Верхне - Янченкова покритий золоченим листом міді і має навершя з дверкою для шпиля. У цього шолома є по краю 75 отворів для кілець кольчужної барміці [38, с. 274 - 275]. Тільки спереду залишене без отворів просвіт у 10 см. Висота шолома - 20,5 см підстава корпусу - 21,8 на 19, 7 см, висота навершя - 4 см, ширина вінця - 1,4 см [8, с. 34].

Тип V - крутобокі шоломи великого розміру з наносником, надбрівними дугами і вирізами для очей. Такі шоломи мали кругові барміці. Вважається, що шоломи цього типу мають давньоруське походження. Більшість таких шоломів знайдена у межах давньої Русі [74, с. 68-69].

Відомі і шкіряні шоломи з половецьких поховань. Їх можна було б віднести до типу VI. Один такий шолом знайдений в похованні Піски. Він мав конічне залізне навершя і мідні пластини, які пришиті ремінцями до нижнього краю шолома

[8, с. 35].

Звертає на себе увагу схожість форми і техніки виготовлення усіх шоломів з кочівницьких поховань з деякими давньоруськими зразками.

Зіставивши всі факти схожості шоломів із давньоруськими, можна припустити, що половецькі шоломи з південно-східних степових районів виготовлені або на Русі, або під впливом руських зразків у половецьких майстернях. Мова може йти про давньоруське походження лише таких конструктивних деталей, як мідно - позолочене обтягування, а також про використанні давньоруських орнаментальних мотивів.

Розгляд середньовічних шоломів дозволяє повернутися до однієї з найгостріших проблем зброярства - взаємовідношенню давньоруської і половецької військової техніки. Якщо у ранньокіївський період східні зразки озброєння впливали на руську зброю, то у XII - XIII ст. положення змінилося. За останній час нагромаджується все більше фактів, що свідчать про проникнення давньоруської зброї в середовище половців. Цю зброю половці не тільки захоплювали на полі бою, але і, ймовірно, замовляли і купували у київських зброярів. Виявилось також, що кочівники носили давньоруські шоломи. Про це свідчить, зокрема, екземпляр із зображенням св. Прокопа і написом «Св. Прокоп», якій знайдено в кочівницькому похованні у районі м. Ногайська. Цей шолом - ще один пам'ятник, якій свідчить про безперечний вплив давньоруської збройової культури на причорноморських кочівників [73, с. 140].

Надзвичайними виробами є залізні маски, які знайдені у могилах XII ст. [34, рис. 83,19]. Як і таштикські гіпсові маски, вони безумовно мають портретну схожість з померлим. На місці очей, ніздрів і рота зроблені прорізи. Ймовірно, за життя половецькі воїни користувалися маскою як забралом - вона достатньо масивна, добре закріплена на шоломі.

Кольчуга була звичайним видом захисного обладунку половців. Вона була довгою (нижче пояса) сорочкою з рукавами до середини передпліч з коміром. Для того, щоб вона не ковзала на тілі, її притискували за допомогою двох дискових блях, розташованих на грудях, сполучених системою ременів. Ці ремені добре помітні на половецьких статуях. Третя бляха такого ж типу розміщала на спині. Ці бляхи робилися з повсті покривалися тонкою металевою пластиною. У деяких випадках бляхи були шкіряні, з бронзовою хрестовиною на внутрішньому боці. Г.А. Федоров - Давидов писав, що «захисні властивості їх по - видимому, нікчемні» [8, с. 35]. Він вважав, що система блях і ременів, які охоплювали верхню частину тулуба, належала «для того, щоб кольчуга щільно облягала тулуб і не ковзала при русі» [8, с. 175].

На статуях кольчуги не зображалися. В усякому разі скульптори не знали прийоми зображення кольчуг: всі статуї - і чоловічі, і жіночі мають однаково гладкий одяг [9, с. 27].

У похованнях половців кольчуга добре відома. При похованні її частіше всього клали згорнутою. В деяких похованнях кольчуга була на похованому.

Кольчуга була знайдена у половецькому похованні XI - XII ст. у «Великій могилі» на березі Кураховського водосховища у Донецькій обл. [38, с. 274].

Кольчуга знаходилася так само в курганному похованні в 3 км від міста Макіївка на лівому березі р. Грузька [38, с. 274-275]. У кольчугу при житті був одягнутий Чингульський хан, поховання якого знайдено українськими археологами у

с. Заможне Запорізької обл. Кольчуга зберігається в фондах Інституту археології НАНУ. Виготовлена вона з кованих залізних переплетених між собою кілець. Була знайдена кольчуга в згорнутому положенні, в якому її, ймовірно, і поклали у могилу половецького хана [113, с. 341, рис. 123].

В якості важкого захисного спорядження половецькі воїни використовували пластинчаті панцирі. Частини панцирів у вигляді широких наплічників зображені на декількох статуях, а цілком чудовий панцирний обладунок відомий тільки на одній статуї воїна [9, с. 29]. Нагрудник цього обладунка суцільний, з вигином на поясі. Живіт і боки захищені довгими металевими смугами, які прикріплені до поясу. Комір і прорізи рукавів облямовані тонким, але масивним оковуванням, а короткі рукави укріплені довгими пластинами. На нагруднику прикріплені круглі бляхи, які сполучені між собою крупною ромбічною бляхою. Можливо, якщо панцир був залізний, бляхи ці грали декоративну роль. Позаду панцир доходить до талії і закінчується таким же оковуванням, як на комір і рукавах. Нагрудна і наспинна частини з'єднувалися наплічниками - ремнями або металевими зігнутими на плечах пластинами, наглухо прикріпленими до наспинника і що застібаються спереду на грудях. Шию захищав прилеглий високий комір, виступаючий з круглого вирізу панцира. Комір складався з дрібних металевих пластинок і був частиною панцира [9, с. 29]. Важко сказати, металевим чи шкіряним був панцир. Він міг бути «комбінованим» - з товстої шкіри металевими обіймами і пластинками. В усякому разі фігура воїна в ньому відрізняється значно більшою «нерухомістю» і монументальністю, чим решта чоловічих статуй. Зміцнення костюма додатковими до звичайних блях пластинами зустрінуло було ще на п'яти статуях. Усі пластини (круглі, напівкруглі, овальні) досить великих розмірів закріплювалися на плечах воїна, захищаючи верхню частину спини [9, с. 29].

Панцирі половецьких воїнів добре помітні і на кам'яних фігурах (бабах) з фондів Берлінського історичного музею у замку Шарлоттенбург [110, с. 213-223, рис. 217,218]. На одній фігурі добре помітно, що панцир складається з двох частин утримуваних плечовими ремнями і одним горизонтальним. На іншій фігурі панцир одягнений поверх одягу. Добре позначені рельєфом перехрещені на спині ремні. Виявляє інтерес, що панцирі, як і інші частини фігур, ймовірно, раніше були прикрашені в різні кольори [10, с. 342].

Пластинчатий обладунок зустрічається в кочівницьких похованнях рідше, ніж кольчуга.

До складу обладунка половецького воїна входив також бойовий пояс. Поясні набори з'явилися ще у Сибірі у таштицьку епоху, у Східній Європі ними користувалися сармати. У IX - X ст. вони були відомі на Русі, у Скандинавії, у степу у тому числі у попередників половців-печенігів і торків. Поясні набори склалися з різних типів блях, пряжок і сполучних блях,

головним чином з Т- образних. Половецький набір бляшок ідентичний салтовському. Він складається з квадратних бляшок з прорізом, серцеподібних і серповидних бляшок XI - XII ст. [34, с. 217, рис. 82,37].

Поясні набори, знайдені у половецьких похованнях в Угорщині (Чойш, Кигйошпушта, Фельшоженткиралі) [13, с. 31]. Вони конструктивно близькі чингульським. А. Полочи - Хорват вважає, що рицарські пояси потрапили до половців як своєрідні дари від латинян родичам половчанок, які вийшли заміж за франкських вельмож. Подібні браки мали місце в 1241 - 1246 рр. під час перебування половецької орди у Болгарії [13, с. 31]. Таке ж пояснення появи поясів у половецького хана з Чингульського кургану запропонував і Б.І. Маршак. Приведені аналогії дозволяють віднести поясні набори Чингульського кургану до другої третини XIII ст. (див. додаток В. 35).

Г.А. Федоров - Давидов розділив всі пояси на два відділи - з пряжкою і без пряжки [8, с. 64 - 65].

Відділ А - з пряжкою. Складається з поясів трьох типів: 1) без блях; 2) з наконечником і бляхами; 3) з наконечником, бляхами і додатковими ремнями.

Відділ Б - без пряжки. Пояси цього типу двох типів: 1) без блях; 2) з бляхами [8 - С. 64].

В археологічних знахідках звичайно половецькі бляхи і ремені гладкі, злегка опуклі, проте попадаються екземпляри з пишно прикрашеним нагрудним набором - бляхи з додатковими опуклими круглими умбонами і дрібною насічкою по краю, що імітує, певно, бляшки. Ймовірно, вони виготовлялися з щільних шарів повсті і шкіри, які повністю стлівали [8, с.175]. За засобом переплетення ремнів це спорядження ділиться на три основних типи: 1 - круглі бляхи з ремнями, перекинутими вгору на плечі, між собою бляхи з'єднуються поперечним прямими або колінчастим ремінцем; 2 - бокові ремені, які проведені не під руки, а на передпліччя [9, с. 27 - Рис. 6,14]; 3 - серія блях з додатковими ремінцями, які відходять від них униз. Не дивлячись на те, що у всіх групах зустрічаються майже всі типи нагрудних блях, можна все ж таки говорити про своєрідність кожної з них. Для першої найбільш характерні бляхи і ремені першого типу, для четвертої - 3-й 2-й тип зустрічаються в чотирьох половецьких групах.

Засобом пересування у половецькому війську були коні, верблюди, бики, вози, кибитки, вежі. Відомості письмових джерел свідчать, що половці займалися розведенням овець і коней. Наявність коней в стаді обумовлювалась різними причинами. З одного боку, кінь був засобом пересування, з іншою - коня можна було містити цілий рік на пасовищі оскільки взимку він міг копитами розбивати лід, що давало можливість іншим тваринам діставати корм [77, с. 37].

Скотарство забезпечувало кочівника майже повністю. Воно давало йому одяг, житло, пищу, засоби пересування по степу. Тюркська легенда говорить: «Дай йому бедуїнського коня з довгою шиєю; хай він їздить на ньому». «Дай йому десять тис. овець з твоїх стад; хай вони служать йому їжею». «Дай йому червоних верблюдів з твоїх лав; хай вони служать йому для в'юків» [78, с.186]. Молодь кипчаків з раннього дитинства зріднивши з верховою їздою, вважала

ганьбою ходити пішки. Кипчаки - кінний народ, вони «приросли до коней». Дитину спершу саджали на коня, а потім учили ходити [80, с. 94]. Кінь служив і для пересування, і для битв. Недаремно в джерелах коні і зброя називаються звичайно разом. Слова одного західного свідoctва першої половини XII ст. про те, що «силу і могутність знатних людей і воєначальників визначають кількістю коней» [81, с. 42]. Це також відноситься і до половців. Коней цінили і берегли, дарували на знак особливої поваги, прагнули відбити у ворога або відвести із захоплених територій. Кінь виступав як найважливіший об'єкт кочівницького господарства. Худоба була розділена між чоловіками і жінками. Жінки займалися коровами, вівцями, козами, чоловіки - кіньми і верблюдами. Мало худоби входило у раціон харчування половців. Петахий Регенсбургській писав: «... що стосується м'яса, то шматки його кедари (половці) кладуть під сідло коня, женуть її до поту, і коли м'ясо зігріється, вони його так і їдять» [82, с. 3 - 4].

Головними особливостями воєнної тактики половців були швидкість та маневреність. Наявність великої кількості коней дозволяла їм постійно мати під собою свіжого коня, про що писав Карпіні: «Половці на того коня, на якому їздять один день, сідають після того, коли мають велику кількість коней, не турбуються про те, чи не стромилися їхні коні» [83, с. 162-164].

Свіжі кони надавали можливість здійснювати вдали напади. Яскраву характеристику цьому дав візантійський оратор XI ст. Ефстафій Солунський: «В одну мить Половець близько, та вісь вже немає його. Зробив наїзд на та стрімглав, з повними руками коли хапає за повід, спонукає коня ногами і бичем, вихором мчить далі, бажаючи обігнати птаха. Його ще не встигли побачити, а він вже зник з очей» [84, с. 164]. Літописець не одноразово описував епізоди, в яких кінь відносив свого господаря з поля битви, рятував від погоні [61, с. 432].

Боячись падежу худоби, кочівники на зиму перебиралися в більш південні, як правило, малосніжні місця. Гардізі про кимаків повідомляє, що «взимку вони відводять коней у віддалену країну» [42, с. 106 - 107]. В. Рубрук в середині XIII ст. відзначав, що взимку мешканці половецького степу спускаються в більш теплі країни, влітку підіймаються на північ - в більш холодні» [26, с. 69].

Для пересування половці також використовували верблюдів і биків. Руський літописець, перераховуючи полони, захоплені руськими князями в степах у 1096, 1111, 1191, 1193 рр. [61, с. 158, 192, 452, 455] детально характеризує склад половецького стада. У нього входили коні, верблюди, вівці і велика рогата худоба. Деяке уявлення про склад половецького стада дає літописна стаття 1103 р. Руські дружини, що перемогли половців на річці Молочної, «взяша бо тоді худоба, і вівці, і коні, і верблюди» [82, с. 126]. Велику рогату худобу використовували як тяглову силу. Бики впрягалися у віз разом з кіньми і верблюдами. Одним з джерел, по якому можна судити про породу верблюдів, що розводяться половцями, є фреска Софійського собору (над дверима в північну башту). На ній зображений двогорбий верблюд. Уявлення про нього древнеруський художник виніс, безумовно із степу [22, с. 187 - 188].

Робер де Кларі писав про половців: «Це дикий народ, який не оре, не сіє, у якого немає ні хатин, ні будинків, а мають вони тільки повстяні намети» [85, с. 47 - 48]. Основним типом половецького житла були повстяні юрти, які встановлювалися на возах і на землі. Це були стаціонарні житла в половецьких зимівниках, а також в їхніх містах [82, с. 127]. Літні стійбища половців називалися айлаг, зимові - кишлак. Це були вежі, поставлені навколо юрти [112, с. 18]. Представляє інтерес, що вежі - вози виготовлялися у половців чоловіками, а правили ними при пересуванні жінки [53, с. 1016].

Єдиним джерелом по вивченню більш ранніх кибиток є мініатюри Радзивилівського літопису, які дають три типи помешкань: вуликоподібні нерухомі, поставлені на землю, вуликоподібні рухливі - на візках і кибитки у вигляді навісу (див. додаток В. 36; В. 37; В. 38; В. 39; В. 40). Два перших типи описано П. Карпіні, причому характерно, що туйник у другого типу юрт дуже невеликий у діаметрі і від нього підіймається зігнена у вигляді знака питання труба: це дозволяє ототожнювати даний тип юрт описаними В. Рубруком. Третій тип половецьких помешкань, судячи з малюнка, зроблений з дощок і колод. Це, ймовірно, нерухомі і важкі дерев'яні зимовища [22, с. 200], які виникли у кочівників під впливом русів. У відмінності від звичайних будинків - кибиток або юрт, половці називали їх по - руські - хатами, про що свідчить слово «izba», яке є у «Половецькому словнику» (Codex Cumanicus) [112, с. 119]. Візки, якими користувалися половці, ставилися на два або чотири колеса. І той і інший вид візків зображений на радзивилівських мініатюрах. Крім того, в пізньому половецькому похованні [86, с. 123- 124] розкопками Д.І.

Яворницьким було знайдено уламки двоколісного візка, діаметр колеса якого дорівнював 1,3 м

[22, с. 203]. Тягловою силою пересування веж служили коні, верблюди, бики. Засіб управління у татарський час був описав араб Ібн-Батута в XIV ст.: «... тот, який керує арбою, сідає на одного з конів, на якому знаходиться сідло. У руці його батіг, якій він приводе в рух для погону, і великий шест, яким він направляє її (арбу), коли вона відходить від шляху». Таким же засобом керували візками та твариною половці. Давньоруський художник – мініатюарист зобразив погонича – половця з довгим батоном в руці, якій був сидячим верхи на запряженому у візок коня [22, рис. 26].

У своїй «Історії» Амміан Марцелін писав: «Усі вони, не маючи не певного місця проживання, ні домів, ні законів, ні стійкості способу життя кочують по різних місцях, как-будто вічні утікачі, з кибитками, в яких проводять життя. Кибитки із зігнутими покрішками робилися з деревної кори. Прийде в рясне травною місце, вони розташовують у вигляді кола свої кибитки і харчуються по звіриному; споживши весь корм для худоби, вони знову везуть, так сказати, свої міста, розташовані на візках. Гня перед собою упряжних тварин і стада, вони пасуть їх; найбільшу турботу вони прикладають до догляду за кіньми. Усі, що по віку не придатні для війни, тримаються біля кибиток і займаються мирними справами» [80, с. 94].

Знайомі з «воєнізованими куренем», половецькі орди ставили свої вежі по колу - по сонцю. Згодом, наприкінці XII ст., коли почалося виділення з орди сім

ї - чад

[22, с. 195], половці планували ставки по стародавньому, овіяному легендами звичаю - «куренем» [87, с. 140].

У спорядження половецького вершника входили шпора, аркан, батіг, бич, нагайка, камча. Деякі дослідники, у тому числі українські, не розрізняють батіг, бич, нагайку, рахуючи ці різні види озброєння одним і тим же. У той же час це не так. Вони розрізняються не тільки по пристрою, але і по функціональному призначенню. Батіг - це мотузка або ремінь, прикріплений до палиці, яка служить рукояткою (див. додаток В. 41). Бич - гнучка зброя типу батіга, що має змінну товщину гнучкої частини, що зменшується до кінця, завдяки чому кінець при помаху може досягати надзвукової швидкості (331 м/с). У цьому випадку лунає сильний виляск і виникає ударна хвиля. Нагайка - короткий ремінний батіг з грузиком на кінці [3, с. 41; 124; 274; 212].

Примітно, що плутанину в назву цих видів зброї вніс ще шановний В.І. Даль, який писав, що качма «татр. кан(м) чунь, нагайка, батіг або батіг» [88, с. 205]. Хоча, можливо, тюркські народи, у тому числі і половці, дійсно називали батіг, нагайку, бич одним словом - камча.

Шпора у похованнях кочівників - знахідка надзвичайно рідкісна. Г.А. Федоров - Давидов писав, що відома пара плоских шпор, у яких шпилька і скоба знаходилися в одній площині (тип I) [8, с. 21 - 22]. Така ж шпора була знайдена в Саркелі. В Європі такі шпори датуються XI - XII ст. [117, с. 37]. У Новгороді такі шпори відомі в шарі XI - XII ст. [89, с. 190 - 191].

Половецька шпора XII - XIII ст. знайдена у Запорізькій обл. Зберігається вона у фондах Археологічного музею Інституту археології НАНУ. Виготовлена вона із заліза. Повністю не збереглася. Дуга шпори вигнута до низу. Шпилька не збереглася. Довжина шпори 13 см [113, с. 240, рис. 116].

Аркан - є довгою мотузкою з рухомою петлею на кінці, сплетеною з кінських грив і хвостів [3, с. 171]. Археологічні знахідки арканів невідомі, оскільки виготовлялися вони з недовговічних органічних матеріалів.

«До розділу зброї, - як пише С.О. Плетньова, - можна віднести батіг. Вони також показані на половецьких кам'яних статуях» [9, с. 31, рис. 9]. Так, наприклад, батіг зображено на статуйі половецького воїна із ст.

Новомалоросійської Висілковського р - ну Краснодарського краю. Він уявляє собою смугу з кільцем у верхньому кінці. Підвішене батіг зліва на поясі. На статуях батоги виявляють собою довгі, вузькі, загострені до низу із прямими або витими смугами з кільцем у верхньому кінці речі. Аналогій в похованнях половців не знайдено, оскільки батоги були ремінні і стлівали, але кільця, на яких вони висіли на поясі воїна, знайдені в могилах. Ці кільця знаходили звичайно в з'єднанні з обривками ременів, що напівзотліли [8, с. 60].

Досить часто у могилах половців попадаються і інші залишки батогів - кістяні рукоятки циліндрової форми з гачком. Датуюся вони аналогічно XI - XII ст.

[34, рис. 83,13, 15]. Рукоятки всередині мають канал, в якому часто виявляється залізний стрижень. Іноді цей стрижень закінчується кільцем. Аналогічні батіги відомі в Саркелі - Білій Вежі [90, рис. 26], у Рязані [91, с. 134, рис. 91,11], у

Новгороді в шарах XI - XIII ст.[89, с. 183, 190, рис. 20,2, 4], у Болгарії[8, с. 22].

Рукоять кістяної нагайки половців зберігається в Археологічному музеї Інституту НАНУ. Знайдена вона в с. Останіно Херсонської обл. Час виготовлення XI - XIII ст. У рукояті виконаний проріз завдовжки 44 мм для кріплення ремня. З іншого боку стрижня є жолобок і два отвора для кріплення шнура. Довжина рукояті 152 мм, діаметр 17 мм [113 с. 240 – 241, рис. 120]. Про грузило на кінці ремня відомостей немає, що дає мотив засумніватися про прилічення цієї знахідки до нагайки. Цілком, можливо, що це - батіг.

Спорядження кінноти половців включало до себе вузду, сідло, стремена, підпругу, пут, недоуздок і засоби доглядання за конем (див. додаток В. 42). Залишки збруї – вудила, стремена і пряжки були самою розповсюдженою знахідкою у могилах половців. Рідше зустрічались і кістяні залишки сідел з високою передньою лукою [34, с. 214, рис. 82, 65]. Прикладом можуть служити розкопки Биковських курганів у Нижньому Поволжі [92]. Кінська збруя у Биковських похованнях представлена уламками залізних стременив, вудил, бляшками уздечного набору, підпряжною пряжкою [92, рис. 13,4 - 6] і невеликими фрагментами сідел [92, рис. 13,8; 18,3], форма яких не відновлюється. Сідло у кургані № 16 було дерев'яне з високою передньою лукою і нижньою задньою. По своїй формі воно, ймовірно, було близьке до добре збереженого сідла з ранньосередньовічного поховання у с. Бородавки на лівому березі Малого Караману [93, с. 130-131, табл. 9].

У похованнях кінська збруя (див. додаток В. 43) представлена стременими, вудилами, сідлами, попружними пряжками. Стремена належать до двох типів: 1) з чотирикутним вушком на горі і плоскою, злегка зігнутою підніжкою [93, рис. 13,5; 18,2]; 2) зі злегка загостреною у верхній частині дужкою, у якій пробитий вузький отвір для ремня, сильно вигнутої, майже напівкруглою підніжкою [93, рис. 13,5]. Обидва типи – східного походження. У кочівників Південної Русі ці стремена зустрічаються головним чином у IX – XI ст. [22, с. 157 – 158, рис.3,6; 4,10; 94, с. 127, рис. 53,14].

Стремена були невід'ємною частиною спорядження кінноти половців. Їх частини знаходять в їх похованнях. У половецькому похованні у пос. Бикова Волгоградській обл. були знайдені стремена із злегка загостреною у верхній частині дужкою, в якій пробитий вузький отвір для ремня, і сильно вигнутою, майже напівкруглою підніжкою [92, с. 265 – 266, рис. 13,5]. Цей тип стремени має східне походження. Стремена без виступу, з пробитим отвором у верхній частині дужки на Алтаї були відомі вже в VII - VIII ст. [102, с. 47. рис. 16,43].

У Східній Європі і Угорщині вони розповсюдились тільки в IX ст. [114, табл. 330,3, 4; 354,2] і існували тут довгий час. Вони були особливо характерні для степового населення Сибіру і південноруських степів. Такі стремена ближче за все стоять до того варіанту, що існував у кочівників південної Русі з XII ст. [22, с. 170, рис.10,3, 7; 103, с. 139, рис. 24], відомий він і в золотоординський час.

Розкопками І.В. Сініціна в 1949 р. у с. Джангали у Західному Казахстані знайдено поховання у підбої. При коні знайдені абсолютно однакові з Биковськими залізні стремена і вудила з невеликими рухомими кільцями

[95, с. 112, табл. 6]. Обидва поховання відносяться до одного часу і етнічно однорідні. За основними ознаками обряду вони відносяться до групи пізніх поховань, які зв'язуються Л.П. Зябліним з половцями [96, с.10-11]. За визначенням

Л.П. Зябліна і С.О. Плетнєвої, для половецьких могил були характерні вудила з кільцями, які вільно обертаються, і стремена з вузьким отвором на вершині дужки [22, с. 178, рис. 14,2; с. 179, рис. 15,2; с.180, рис.16.7], які представлені у заволзьких могилах.

Стремена були знайдені в похованні коня в кургані «Велика могила» на березі Кураховського водосховища в Донецькій обл. [38, с. 274]. Залізні стремена знаходилися також в похованні половецького воїна XI - XII ст. в кургані в 3-х км від міста Макіївка Донецької обл. [38, с. 274 - 275].

Уламки стремени знайдені в половецькому похованні з конем XI - XII ст. у кургані у хутора Верхне - Янченкова Багаєвського р-ну Ростовської обл. [73, с. 138]. В парному половецькому похованні у с. Кам'янка Старобешевського р-ну Донецької обл. знайдено два стремена і одна залізна попружна пряжка. Стремена - арочної форми (типу Д-III, по С.О. Плетнєвої [28, с. 15] з розплющеною верхньою частиною дужки в якій зроблені прорізи для путалища, і підніжкою шириною 3 - 4 см [98, рис. 4,5]. Аналогії їм відомі в древностях XI - XII ст. [22, с. 169, рис. 9].

Два стремена знайдено в похованні половця на території Охлебінського городища в 35 км від Уфи [31, с. 293]. В похованні вони лежали у черепа дещо зліва. Це були залізні круглі стремена з розплющеною дужкою і вузькою вигнутою підніжкою [31, рис. 3,5, 6]. Стремена були встановлені одне на інше. Діаметр стремени 11,5 см, ширина підніжки 2,5 і 3 см. Там же в іншому похованні знайдені уламки двох залізних стремени форми, близької до арочної, з вузькою трохи сплющеною підніжкою і розплющеною дужкою [31, рис. 3,2]. Діаметр стремени 12,5 см, ширина підніжки 1,5 см. Подібні стремена були в ходу в золотоординську епоху.

Залізне стремено із закруглюючою підніжкою і отвором для путалища, є у фондах Археологічного музею Інституту археології НАНУ. Його висота 130 мм, ширина 3,5 см, довжина 10 см [113, с. 240, рис. 117].

Стремено було знайдено в могилі половецького воїна XIII ст. на р. Орель у с. Чернетчина Магдаліновського р-ну Дніпропетровської обл. [104, с.88, рис. 5,6]. Воно було залізним, мало округлу форму. Його висота - 10 см, ширина - 14 см, ширина підніжки - 3,5 см. Датуються подібні стремена XII - XIII ст.

Пара кочівницьких стремени знайдена в тому ж похованні XII ст. воїна кочівника [104, с. 85, рис. 2.1]. Вони мають аркообразну дугу, розплющену зверху. Підніжка у стремени вузька - 2,3 см, висота стремени - 13,5 см, ширина - 11,5 см. Формою стремени наближаються до кочівницьких древностей XII ст. [22, с. 170].

Два стремена знайдено в похованні XII - XIII ст. у с. Іосіфівка Магдаліновського р-ну Дніпропетровської обл. [104, с. 89 - 91, рис. 7,1].

Стремена із заліза в похованні половецького хана у с. Заможне Запорізької обл. Стремена ковані. Їх висота 12 см, ширина 6,5 - 7 см Вони мають дугу з

прямокутним виступом з вирізаним в ній отвором для ремня. Підніжка у стремен овальної форми шириною 6 - 10 см Така форма стремени датується кінцем XII ст. [10, с. 339, рис. 2,3; 113, с. 241, рис. 122,3].

Два стремени знайдено в кургані у с. Лісове Балашовського р-ну Саратовської обл. [30, с. 259 - 261].

Стремени були знайдені в похованні половецького воїна у с. Марки Каменського р-ну Воронежської обл. [30, с. 264]. Вони знаходилися в ногах похованого. Це були залізні стремени арочної форми, з сплющеною у верхній частині дужкою. Висота стремени - 13 см, ширина - 13 см, ширина підніжки овальної форми - 10 см [30, рис. 3,20].

Залізні стремени були знайдені в 2000 р. при розкопках одного з половецьких поховань в курганах у ст. Раєвської Краснодарського краю, які проводилися експедицією Краснодарського державного Історико - археологічного музею - заповідника [72, с. 55 - 56].

Для класифікації типів стремени Г.А. Федоров - Давидов [8, с. 11, рис. 1] виділив відділи за формою верхньої частини дужки, де є проріз для путилиці, а типи - за формою підніжки. Контур дужки мінливий і дає усередині кожного типу варіанти відмінності між якими нечіткі і умовні.

Всі стремени кочівників розділені їм на 8 відділів від «А» до «З». Відділи діляться на один або декілька типів.

Відділ А - це стремени, верхня частина яких має вид широкої пластини. В плоскій частині прорізає отвір для путилиці. Стремени цього типу представлені тільки одним типом - з вузькою, закругленою донизу підніжкою на трьох лозинах. Контур стремени овальний або круглий.

Відділ Б - стремени з круглою або прямокутною петлею, відокремленою від дужки перехопленням. Стремени цього відділу розділені на три типи:

1) з вузькою, закругленою донизу підніжкою на трьох лозинах з характерним яйцевидним контуром; 2) з вузькою плоскою або злегка вигнутою до верху підніжкою на трьох лозинах з характерним арочним, витягнутим вгору контуром; 3) з вузькою круглою підніжкою і з розплющеними у вигляді лапатій бічними частинами дужки з характерним яйцевидним контуром.

Відділ В - з прямокутною витягнутою горизонтальною петлею. Петля не відокремлена від дужки і є верхньою розплющеною частиною дужки. Під прорізом невеликий округлий виступ. Стремени цього відділу розділені на 4 типи: 1) з вузькою плоскою підніжкою. Дужка розширюється до ширини підніжки на відстані 2 - 3 см від неї або доходить без розширення до підніжки. Характерний контур - арочний; 2) з широкою плоскою підніжкою. Характерний контур - арочний; 3) з плоскою овальною в плані широкою підніжкою і прямокутною в перетині дужкою. Характерний контур - арочний; 4) з вузькою, закріпленою донизу підніжкою. Характерний контур - арочний.

Відділ Г - з розплющеною верхньою частиною дужки. Верхня частина дужки утворює трикутний виступ. Нижче прорізу є невеликий виступ, такий же, як у стремени відділу В. Стремени цього типу розділені на 5 типів: 1) з вузькою плоскою овальною в плані підніжкою; 2) з вузькою, злегка закругленою донизу підніжкою, Дужка розплющена в нижній частині і утворює широкі лопаті.

Характерний контур - яйцевидний; 3) такий же тип, як попередній; 4) з вузькою, овальною в плані, закругленою донизу підніжкою. Дужка розплющена. В місці з'єднання дужки і підніжки невеликі виступи; 5) з вузькою, закругленою донизу підніжкою. Дужка розплющена з боків. Відростки у з'єднання її з підніжкою відсутні. Стремена цього типу і завершують еволюційний ряд Г II - Г III - Г IV. Характерний контур - яйцевидний.

Відділ Д - з розплющеною верхньою частиною дужки. Замість трикутного виступу зверху верхній край дужки утворює округлий виступ над прорізом для путилища. Невеликий виступ під прорізом пов'язує цей відділ з відділом Р. Стремена цього відділу розділені на 4 типи: 1) з широкою плоскою підніжкою. Характерний контур - яйцевидний; 2) з вузькою, закруглюючою донизу підніжкою. Характерний контур - яйцевидний; 3) з вузькою круглою підніжкою. Характерний контур - круглий; 4) з вузькою круглою підніжкою. Дужка розплющена в нижній частині і у з'єднання з підніжкою утворює виступи, схожі з виступами типу Г IV. Характерний контур - яйцевидний.

Відділ Е - з розплющеною верхньою частиною дужки. Невеликий виступ внизу під прорізом такий же, як у стрепен попередніх відділів.

На відміну від стрепен відділу Д, верхній край дужки утворює правильну дугу. Стремена цього відділу розділені на 4 типи: 1) з широкою (від 1/3 до 1/2 висоти стремени) овальною або прямокутною в плані плоскою дужкою. Характерний контур - арочний; 2) з вузькою плоскою підніжкою. Характерний контур - арочний; 3) з широкою овальною в плані, круглою підніжкою. Характерний контур - круглий; 4) з широкою підніжкою. Дужка розплющена в нижній частині у з'єднання з підніжкою утворює виступи (як у типів Г IV і Д IV). Характерний контур - арочний.

Відділ Ж - без розплющення верхньої частини дужки і без прорізу. Стремена цього відділу розділені на 2 типи: 1) з широкою, овальною в плані, плоскою підніжкою. Характерний контур - арочний; 2) таке ж стремени, тільки з вузькою підніжкою.

Відділ З - без розплющення верхньої частини дужки, проріз зроблений в стрижні дужки. Стремена цього відділу розділені на 3 типи: 1) з широкою, овальною в плані, плоскою підніжкою. Характерний контур - арочний; 2) без підніжки. Пруть з якого зроблено стремени, в нижній частині не розширюється. Характерний контур - круглий; 3) з вузькою круглою підніжкою. Характерний контур - круглий [8, с. 11- 16].

Деякі типи стрепен зв'язані між собою і утворюють еволюційний ряд. Напрямо цього ряду можна визначити по рудиментах. Разом з тим відділи дають теж ряд, що показує розвиток петлі: від відособленої дужки (Б) через невеликий прямокутний (В), трикутний (Г), а потім круглий (Д) виступи - до простого розплющення верхньої частини дужки для прорізу (Е).

Стремена дуже змінювалися в часі. До X ст. відносяться стремени з виділеною для путилища петлею і напівкруглою підніжкою, укріпленою джгутами. До

XI ст. стремени з виділеною петлею зникають з вживання. Їх змінюють стремени з потовщеною дужкою і досить вузькою підніжкою. В XII ст. з'

являються стремена з прямокутною або загостреною (трикутною) верхньою частиною, в якій вирізаний отвір для ремня. До кінця XII ст. дужка стремени стає рівною дугоподібною, а підніжка сильно розширюється (іноді до 10 см).

У X ст. стремена мали напівкруглу підніжку, призначену для взуття з м'якою подошвою. У XI ст. їх заміняють стремена з вузькою підніжкою (див. додаток В. 44; В. 45; В. 46). Це свідчить про появу у кочівників взуття з жорсткою подошвою, яка давала вершнику можливість упевнено триматися в сідлі [53, с. 102].

У похованні багатого воїна у с. Ботієво Приазовського р-ну Запорізької обл. кінська зброя була представлена двома залізними стременами з аркообразною дужкою, кільцями і наріменними бляшками [97, с. 15]. Пряжки і шматки товстої шкіри ремінної зброї коня були знайдені у «Великій могилі» на березі Кураховського водосховища Донецької обл. [38, с. 274].

Вудила складалися з псаліїв і гризла. Вудила з початку були односкладні без перегину. Вони вироблялись з одного залізного матеріалу, на обох кінцях якого було по парі нерухомих кілець. Слід помітити що вудила без перегинів призначалися для жорсткого контролю за конем. Такий контроль був особливо необхідний під час активних військових дій, оскільки давав можливість вершнику тримати коня в покірності під час битви. Пізніше з'являються вудила двоскладні, виготовлені з двох залізних стрижнів, з'єднаних між собою рухомо. Вудила з перегином (двоскладні) не так жорстко контролювали коня. Їх розповсюдження свідотствує про зниження військової активності кочівників, пов'язане з переходом їх до напівосілости [53, с. 1029 - 1030].

Вудила були найпоширенішою знахідкою у могилах половців XI - XIII ст. Ковані залізні вудила знайдені у могилі половецького хана у с. Заможне (Альтмунталь) Токмакського р-ну Запорізької обл. Їх довжина 22 см, діаметр кілець 6,1 см].

Вудила були знайдені у похованні половецького воїна у с. Марки Каменського р-ну Воронежської обл. [99, с. 264]. Вони знаходилися в ногах похованого. Вудила були колінчастими. Їх довжина 16 см, трензельне кільце діаметром 3,5 см [30,-рис. 3,26].

Також вудила були знайдені у половецькому похованні на околиці с. Биково Волгоградської обл. [92, с. 265]. Ці вудила відносяться до типу середньовічних вудил з перегином і невеликими рухомими кільцями на кінцях [92, рис. 13,6]. Аналогічні Биковським, вудила були знайдені при розкопках І.В. Сініциним у 1949 р. у с. Джангали в Західному Казахстані половецького поховання з чучелом коня [95, с. 112, табл. 6].

Односкладні вудила з трензельним кільцем діаметром 5,5 см знайдені у похованні половецького кінного воїна у с. Ольховатка Ольховатського р-ну Воронежської обл. [30, с. 259, рис. 3,2]. Вудила без перегину дослідники відносять до кінця XI - початку XII ст. [8, с. 20; 28, с.18]. Довжина частини вудил, яка збереглася, - 15,5 см, тоді як довжина ланки колінчастих вудил коливається у межах 7 - 13 см [7, табл. 1,2,5,6].

Уламки залізних колінчастих вудил з круглими кінцевими кільцями [31, рис. 3,3] знайдені у похованні одного з воїнів на території Охлебнінського

городища в 35 км від Уфи. Діаметр кілець 3,5 см [31, с. 293].

В іншому похованні XII - початку XIII ст. знайдені залізні колінчасті вудила з круглими кінцевими кільцями [31, рис. 3,1]. Діаметр кілець 5,5 см. Одне кільце сильно деформовано. Перші вудила аналогічні вудилам типу Г-1 (класифікація Г.А. Федорова - Давидова) [8, с. 18], а також вудилам, опублікованим

С.О. Плетнєвою серед старовин чорних клобуків (тип Г-1) [28, с. 15]. Інші вудила пряму аналогію знаходять у вудилах типу Г-2 (Г.А. Федоров - Давидов) [31, рис. 3,1]. Ці типи, як вважають два автори, були «поширені надзвичайно широко і взагалі не піддаються датуванню» [28, с. 153]. Г.А. Федоров - Давидов також пише, що подібні вудила були поширені в середньовічних пам'ятниках широкого хронологічного діапазону (IX - XIV ст.) [8, с. 20].

Вудила були знайдені у похованні коня в «Великому кургані» на березі Кураховського водосховища в Донецькій обл. [38, с. 274].

Питання про убрання верхового коня, а особливо про пристрій однієї з основних його частин - сідла вельми цікавий. Сідла в половецьких похованнях збереглися погано. Звичайно від них залишаються сліди шкіри, дерев'яної основи і кістяні накладки з циркулярним орнаментом. Відомі залишки сидел, прикрашених срібним тисненням [100, с. 347]. Місце сідла в похованнях без кісток коня не визначене. Іноді сідла кочівників мали залізну основу луки [50, рис. 10]. Залишки сидел з високою передньою і низькою задньою луками (див. додаток В. 47) попадаються звичайно в комплексах із стременами на молодше XII ст. Це кістяні пластини, іноді, фігурні або прямі, покриті простим циркулярним орнаментом - бордюром [34, с. 215].

У половецькому похованні з конем XII - XIII ст. на околиці селища Бикова Волгоградської області знайдені залишки половецького сідла. Це - вузькі кістяні пластинки із залізними заклепками [92, с. 267, рис. 13,8].

Передня лука в цьому сідлі більш подовжених пропорцій і інакше обкреслена, ніж у сідла з поховання у с. Сміливе [101, рис. 5в]. Але, судячи з того, що передні кінці полиць зсунулися до середини, передня лука сідла із Сміливого також піддалася стисненню з боків, деформувалася і здається тепер трохи вужче, ніж, по - видимому, була спочатку. Край лук окантовані вузькими кістяними бордюрами: на передній луці бордюри прикрашені косими нарізками на задній - гладкий. Лицьова поверхня передньої луки мала візерунчасті аплікації з фігурних кістяних пластинок [101, рис. 5,6,г]. Задні виступи полиць обкладені по краях кістяними планками з гравірованим орнаментом [101, рис. 5,а, б,4].

Залишки сідла збереглися в похованні одного з коней половецького хана у с. Заможне Токмакського району Запорізької області [13, с. 15-17]. Від сідла збереглася висока передня лука і залишки дерева по яких дослідники визначають загальний розмір сідла 45 на 35 см. Лука мала тонку дерев'яну основу, обтягнутою шкірою, яка прикріплена до луки сідла срібними цвяшками з півсферичними капелюшками. Шкіряне поле прикрашено срібними фігурними бляхами з позолотою. На ніжках луки зроблені спеціальні виступи шириною 8 см для кріплення полиць. Загальна висота луки 27 см. Під сідлом

добре простежується тонкий шар покриття від пітника довжиною 60 см [13, с. 17]. Краще збереглося сідло іншого коня з цього ж поховання. Воно було обтягнуте срібною фольгою. Добре збереглися передня і задня лука і полички сідла, також покриті сріблом. Передня лука мала більш подовжені пропорції порівняно з лукою першого коня. Висота їх була однаковою - 27 см. З обох боків вона була покрита срібною фольгою, а спереду прикрашена двома позолоченими фігурними пластинками. Задня лука стояла під нахилом до спини коня. Висота її була 34 см, довжина 10 см висотою і мала арочний виступ посередині. Знизу вона була покрита срібною фольгою. Ширина поличок 5 - 6 см. Загальна довжина сідла 45 см, ширина між поличками 25 см. Зліва на сідлі простежується декілька прямокутних отворів, що використовувалися, ймовірно, для пропускання ременів пуглища [13, с. 18].

Розглянуті матеріали заповнюють проміжок в історії убрання коня половецьких воїнів і дадуть можливість фахівцям прослідити подальше складання комплексу предметів кінського спорядження. Багато елементів якого без значних змін живуть до теперішнього часу.

Мінливими в часі опинилися стремена. Значно менш виразно змінюються в часі вудила. Найбільш ранніми, що зустрічаються в могилах із стременами, що мають петлю для ременя, є вудила з псаліями оригінальної форми - «крилатими». Вони, як правило, досить масивні, з невеликими кільцями. Звичайні вудила, якими користувалися половці, в цілому аналогічні сучасним. Попружні пряжки - крупні, квадратні і прямокутні - не міняються в часі. Залишки сідел з високою передньою лукою і низькою задньою попадаються звичайно в комплексах разом із стременами не раніше XII ст.

Військова атрибутика половців складалася з прапора, труб і ін. Деякі дослідники відносять також до атрибутики половецького воїна жезли, шийні гривни, що прикрашали половецьких воєначальників і т.п.

Усі кочівники користувалися прапорами (див. додаток В. 48). В одному з поховань, описаним В.А. Городцовим, знайдене залізне навершя у вигляді конуса, з кільцем угорі. «Роль різного роду наверший, стягів і штандартів як орієнтирів в бою» добре відома [8, с. 35].

Кожний половецький підрозділ мав свій стяг - прапор. По стягах супротивники впізнавали, хто в даний момент стоїть перед ними. Стяги ставили перед битвою. Вираз «піднімають прапори» дуже цікаво. На одній з половецької кам'яній статуї зображений вершник в сфероконічному шоломі, спокійно сидячий на коні. Над ним на високому держаку розвивається шаблеподібний прапор – штандарт (див. додаток В. 49). Це унікальне для половецької епохи зображення вершника [9, с. 38] нагадує такий же статичний малюнок вершника, що відноситься до салтово - маяцького часу [105, с. 3].

Давньоруські літописи часто згадують прапори половців. Так, у 1107 р. при розвідувальному поході Боняка у Лубен (на р. Сулі), коли Володимир Мономах несподівано напав на їх військо, «половци ж ужастеся, ні стягу возмогоса поставити, але від страху побегоша, хватаще коні, а инии пьше побегоши» [106, с. 549]. Про прапори згадується у ал - Бакри [118, с. 467]. «Стяговник

половецький» згаданий в Іпатіївській літописі [107, с. 558]. У «Слові о полку Ігоревим» в числі трофеїв, захоплених у половців, перераховані: «чрълень стягъ , біла хорюговъ, чрълена чолка, сребрено стружие» [111, с. 13].

В ілюстраціях Радзівіллового (Кенігсбергського) списку літопису прямостоячі стяги з вертикальними держаками зображають завжди перед битвою або після перемоги, а при поразці стяги намальовані завжди сильно нахиленими. Підняті під час бою стяги зображені над головами половців, що б'ються [22, рис. 20 - 21]. Описуючи поразки половців, літописець перш за все констатує: «не взмогша і стягу поставити, але побегоша хватаючи копії» [61, с. 186]. На мініатюрі у Радзівілловому літописі, що зображає цю битву, половецький стяг намальований сильно нахиленим, майже падаючим [22, рис. 22].

Жезл із золота, якій був знайдений в похованні половецького хана XIII ст. з кургану у с. Заможне (Альтмунталь) Токмакського району Запорізької області. Він виготовлений куванням. Його довжина 42 см, товщина 1 на 1 см, вага 188 гр. Він зроблений у вигляді масивного золотого чотирьохкутного стрижня (див. додаток В. 50), перекрученого навкруги своєї осі, звуженого на кінцях, що закінчується двома петлями. Подібні заготовки, зігнуті у вигляді обруча, служили шийними прикрасами - гривнами. В похованні стрижень був затиснений в руці хана і «виступав як своєрідний жезл - символ влади» [10, с. 25, рис. 10].

У ряді багатьох кочівницьких чоловічих і жіночих похованнях були знайдені досить масивні перекручені срібні або бронзові стержні [34, рис. 83,41; 84,12, 13]. Довжина їх доходить до 30 - 35 см. Археологи довгий час вважали їх також залишками батогів, тим більше що більшість цих стержнів бувала затиснена правою рукою. На вигляд стержні нагадують гривни, які несправжні. Одні з них зламані в середині і мають тільки один кінець гладкий і звужений, а інший - масивний і витий, причому із слідами зламу; інші ж поза сумнівом є просто розпрямленими гривнами - обидва кінці у них вузькі і гладкі, а середина - витаючи. По - видимому, ці гривни, перероблені в палички були знаками особливої гідності, своєрідними жезлами. Як рукояті батогів вони не могли служити, оскільки були дуже крихкі. Крім того, в одному з Нижнедонських поховань з добрим збереженням різних частин одягу з шкіри і тканин срібний витий жезл зовсім не був з'єднаний з ремнями батога - він лежав окремо у правого стегна в складках одягу. Датується жезли по аналогіях з гривнами XII - XIII ст. [34, с. 216].

До військової атрибутики можна віднести комплекс нагрудних прикрас половецьких воїнів, особливо наочно представлений в похованні Чингульського хана. Це - золота і електрова ланцюги, розпрямлена золота гривна [13, с. 33].

С.О. Плетньова допускає, що гривни в розпрямленому вигляді, тобто перероблені на палички, були знаками особливої гідності, своєрідними жезлами [108, с. 215]. В половецьких похованнях неодноразово зустрічалися бронзові і срібні палички - гривни. Срібна з позолотою паличка - гривна, аналогічна чингульської, але трохи більш довга, знайдена в багатому жіночому похованні

половчанки у с. Новоіванівка Амвросіївського р-ну Донецької області. На грудях у жінки лежала інша золота гривна. М.Л. Швецов датує це поховання кінцем XII - початком XIII ст. [109, с. 93; 98, рис. 2,4].

Взагалі гривни в похованнях зустрічаються не часто. Г.А. Федоров - Давидов усі гривни розділив на 2 типи: 1) гривна, зігнута з гладкої прямокутного в перетині лозини, із заломленими кінцями; 2) гривна зігнута з прямокутного в перетині витого круга, із заломленими кінцями [8, с. 37].

В залежності від соціальної приналежності, половецькі поховання володіли стабільною обрядовістю. Відмітною особливістю багатьох половецьких військових поховань є наявність серед похоронного інвентарю казанів - як символів влади (див. додаток В. 51). Вони відомі на сьогоднішній день в 40 похованнях, і завжди разом з ними знаходилися шаблі, сагайдаки, кинджали, шоломи, кольчуги, наконечники списів або дротиків [45, с. 192 - 202].

Таким чином, озброєння половецького війська складався з різних видів рубаючи – колючої, ударної і метальної зброї, а також захисних засобів, спорядження вершника і кінноти, засобів пересування і військової атрибутики.

Співвідношення комплексу озброєння і ступені соціально-економічної еволюції суспільства могло бути дуже різним та багатофакторним. Існував і зворотній вплив розвитку зброї на удосконалення ремесленого виробництва.

Наявність знахідок озброєння складають елементи єдиного комплексу бойових засобів половецького воїна. Комплекс озброєння можна представити у вигляді ряду підсистем: лицарського і простонародного, кінного і піхотного, місцевого і привізного. За рідким винятком, немає повного набору, який зберігся, але при співставленні з комплексами, які застосовувалися іншими народами, можна дістатися висновку про його реальний склад та існування.

Виявлення взаємозв'язків половецької зброї зі зброєю інших держав дає можливість визначити їх місця і значення в розвитку воєнної техніки, тому зброя та спорядження є не лише показником – джерелом в історії військової справи, але й важливим показником рівня військово-історичного розвитку всього східноєвропейського регіону середньовіччя.

Збройова культура половців XI-XIII ст. була культурою сформованих на той час об'єднань з досить розвинутою економікою. Розвиток майже усіх видів озброєння йшов шляхом створення нових видів і удосконалення існуючих. Еволюційний, поступовий характер у значній мірі був обумовлений тим, що середньовіччя стало часом найвищого розквіту холодної зброї, створенням його найкращих зразків, багато з яких існувало на протязі наступних сторіч.

Важкоозброєний половецький вершник мав на озброєнні шаблю, іноді меч, спис, булаву, кістень, а також бойову сокиру, кинджал, лук і стріли (див. додаток В. 52; В. 53; В. 54; В. 55). Із захисного оснащення у половецького вершника було шолом, щит, кольчуга, панцир, нагрудні ремені та бляхи. Ці воїни складали ядро війська і силою таранного удару вирішували результат бою у свою пользу.

Легкоозброєні загони вершників половців (див. додаток В. 56; В. 57) відігравали важливу роль у бойових діях. В цей період росте їх значення на полі бою, чому сприяло застосування половцями складностворених луків.

Збільшується різних форм наконечників стріл, особливо бронебійних типів. Це гарно усилило стрелецьку мощь легкоозброєної кінноти.

Крім кінного війська, у половців були піші воїни. Їх озброєння складало: суліцю, списи, сокири, можливо серпи. Деякі із видів піхотного озброєння попали до арсеналу половців завдяки воєнно-політичним стосункам з сусідніми народами.

У процесі постійного протистояння половці перейняли від русичів окремі типи озброєння (шоломи і бойові ножі). Русичі, у свою чергу, перейняли від половців, організацію кінноти., а також луки й стріли. Запозичили руські у кочівників й шаблю. Запорізьке козацтво часто використовувало досягнення воєнного мистецтва половців.

В другій половині XII ст. на озброєнні половецьких військ з'являється металеві артилерія, зростає роль зброї дистанційного бою. Еволюція комплексу озброєння йшла у бік зміни приналежності зброї. Удосконалення зброї відображало наявність у війсьці двох категорій воїнів: професіоналів та ополченців (див. додаток В. 58; В. 59). Мобільне, добре озброєне половецьке військо спроможне було вести боротьбу з кіннотою противника

Порівняльний аналіз наборів зброї із військових поховань половецьких воїнів XI - XIII ст. дозволило визначити, що на протязі розглянутого часу їх озброєння і спорядження зазнавали значних змін, які були пов'язані з висуванням на передній план засобів і методів бою. Зміст та інтенсивність цього процесу визначалися характером соціально-економічного розвитку суспільства.

Отже, половецьке озброєння розвивалося, постійно накопичувало досягнення Заходу та Сходу, переломлюючи їх кризь призму своїх традицій та потреб, рухаючись у руслі загального розвитку середньовічної військової техніки. Розвиток та модифікація озброєння визначали динаміку розвитку воєнного мистецтва в цілому. Культурно-історична типологія та збройна характеристика різних видів озброєння показують, що основою еволюції половецької зброї складала зміни його традиційних провідних видів – луків зі стрілами, шабель, кинджалів, списів, булав, які постійно доповнювалися новинками і запозиченнями і при цьому відповідали умовам місцевої бойової практики.

Озброєння половецьких об'єднань по якісному та кількісному співвідношенню бойових засобів не поступалося озброєнню передових держав Європи того часу та знаходилося на високому технічному рівні. В формуванні та розширенні арсеналу важлива роль належала місцевому комплексу озброєння. Однак, поява та швидке розповсюдження нових видів зброї, практичне їх застосування продовжувало базуватися на вже відпрацьованих тактичних принципах. Специфічною рисою на протязі XI - XIII ст. остається перевага швидких і раптових нападів окремих загонів. Економічна база не дозволяла вести затяжні війни, використовувати великі маси військ, входити у широкий контакт з супротивником. Цьому в більшій ступені сприяла і природна обстановка, як театр воєнних дій.

Проведений аналіз комплексу озброєння половецьких об'єднань дозволяє віднести озброєння у число надійних хронологічних показових елементів матеріальної культури половців. Удосконалення технічних і технологічних параметрів озброєння належним чином проявлялося в воєнному мистецтві половців XI - XIII ст.

РОЗДІЛ 4

ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО ПОЛОВЦІВ

4.1 Організація, підготовка та ведення воєнних дій половцями

Для половців війна була звичайним явищем. З часів свого утворення половецькі війська вели численні війни, скоювали нашестя, набіги, які носили завойовний і грабіжницький характер. Кочівники, відчуваючи явну перевагу у військовій силі, особливо коли знаходилися на першій стадії кочування, грабували сусідів, які граничили з ними, з метою відсікання землеробського населення від лісостепу, прагнучи захопити максимальну кількість нових земель [1, с. 109]. За літописними джерелами налічується більше 50 великих походів половців на Русь, а також місцевих набігів на сусідів. Неспокійними сусідами Русі половці вважалися аж до монголо-татарського нашестя. Можна сказати, що в них стан війни був так само природний, як і кочування по степу. В.Г. Васільєвський приводить надзвичайно цікаву характеристику кочівників, яка дана Феофілактом Болгарським: «...життя мирне - для них нещастя, верх благополуччя - коли вони мають слухну нагоду для війни» [2, с. 5].

Вперше у кордонів Київської Русі (див. додаток Д. 1) половці з'явилися в 1055 р. Характерно, що їх перший візит, як і колись печенізький, був мирним (див. додаток Д. 2). Літопис помічає, що «приходь Блуш з половци и створи Всеволод мир з ними и возвратишася половци геть» [3, с. 215 - 216]. Освоюючи нові території, половці на перших порах не були зацікавлені в загостренні відносин з своїми новими сусідами. Проте, процес їх адаптації пройшов швидше, ніж у печенігів, і вже в 1060-1061 рр. половці здійснюють напади на Русь. Їх можна назвати розвідувальними. У 1060 р. половці роблять першу спробу пограбувати руські землі. Князь Святослав Ярославич завдав поразки перевершуючим силам половців. Зі своєю дружиною він зміг розбити вчетверо більше військо половців. Безліч половецьких воїнів була убита і потоплена в р. Снов, їх ватажки були узяті в полон, мабуть без опору [4, с. 4]. І як писали літописці «Князи їх руками яша» [3, с. 161].

Наступного року половці здійснили більш підготовлений і успішний похід на Русь, який залишився у пам'яті руських людей як перше крупне зло від поганих. «Придоша половци перше на Руськую землю воевати. Це бисть перше зло на Руськую землю від поганих безбожних враг: бысть же князь их Сокал...» [3, с. 152]. З цього часу майже півтора сторіччя половецькі орди налагодили грабінницькі набіги на землі Київської Русі і інших держав. Вони грабували і палили села, спустошували міста, вбивали мирних мешканців або забирали їх у полон і продавали на невольничих ринках. Не проходило року, щоб половці не скоювали великих або малих набігів. Захопивши великі масиви «багатих південних чорноземів» Русі, вони перетворювали їх на свої пасовища. Слов'янське населення цих регіонів було частково знищено, а ті, що залишилися в живих бігли на північ. М.П. Драгомиров писав, що половці вимусили Русь відійти від Чорного моря і степів. Не «може пахарь - слов'янин вийти у поле землю орати, прийде половчанин, уб'є орача, а худобину його і сім'ю забере собі». Половцям вдалося відрізати Тмутаракань від Чернігівщини. З того часу вона стає острівцем київської землі серед чужих володінь. Відомий український історик Д.І. Дорошенко писав, що не раз доходили половці до Києва, і палили його передмістя. Свого часу жертвою половецького погрому став навіть знаменитий Печерський монастир, центр древньоруського літописання [5, с. 2].

Перші успішні зіткнення з половцями не сприяли усвідомленню державою Київської Русі всієї серйозності половецької загрози. Цим, зокрема, можна пояснити нищівну поразку Ізяслава, Святослава і Всеволода в битві 1068 р. на річці Альта під Переяславцем. Перед половецькими військами їхали багаточисельні кінні стрільці, які засипали градом стріл важкоозброєнні дружини русичів, котрі не встигли розгорнутися до атаки [55, с. 75] (див. додаток Д. 3; Д. 4). Половці, за словами літописця, «росулися» по всій Руській землі, грабували города и села, вводили у рабство руських людей [3, с. 112]. Розбивши руських князів у 1068 р., половці перейшли через Дніпро і, по опису угорських хроністів, у 1070 р. у величезній кількості пройшли через вузький трансинвальський прохід Мезеш і вторгнулися до Угорщини, зрадивши велику область вогню, мечу і розбою, захопивши величезну кількість полоняків і худоби. Проте, по дорозі назад половців нагнали Ладіслав і Гейза і завдали їм жорстокої

поразки [6, с. 74]. Незалежно один від одного «Повість тимчасових літ» і угорська ілюстрована хроніка повідомляють про половецькі набіги на Русь і Угорщину. Відомі набіги хана Кутеська у 1085 р. і половецького хана Копульча на Трансільванію у 1091 р. [6, с. 408, 412-413].

Із літописних повідомлень про зіткнення руських з половцями у 60 - і рр. XI ст., які відбувалися в межах Чернігівської і Переяславської земель, можна зробити висновок, що основну небезпеку для Русі у цей час уявляли лівобережні половці.

Незабаром до їх тиску на південноруське прикордоння приєдналися і правобережні половці, відомі у західних джерелах як кумани. Повідомлення літопису під 1071 р. про те, що «воеваша половци у Ростовца и Неятина» [3, с. 164], свідчить, про не дуже руйнівний їх набіг. С.О. Плетньова вважає, що він був здійснений тією куманською ордою, яка кочувала у Побужжі [4, с. 42]. Наступний набіг цієї орди відноситься вже до кінця XI ст: у 1092 р., у важке для Русі посушливе літо «рять велика баранцю від половець звідусіль». Половцями були узяті містечка Прилук і Посічений. Крім того, у цей же рік половці, уклавши воєнний союз, брали участь у поході князя Василька Ростиславича на «ляхи» до Польщі. Василько Ростиславич був не першим з руських князів, який використовував військовий потенціал кочівників, завжди готових до бою і грабежу. Першим це зробив князь Олег Святославович у 1078 р., якій біг від Всеволода Ярославовича у Тмутаракань і потім «приведе поганих на Руську землю» [3, с. 191]. Полки Всеволода були розбиті, «мнози убьени бышо ту». Надалі цей князь, названий у «Слові о полку Ігоревім» Олегом Гориславичем, неодноразово приводив половців на Русь.

У 1068 р. под Сновськом один із загонів половців зазнав поразку від дружин Святослава Ярославича, у якого військо навраховувало 3 тис. людей, у половців було 12 тис. людей (див. додаток Д. 5). У серпні 1078 р. Олег і Борис зі своєю дружиною і половецьким допоміжним корпусом розбили князя Всеволода і зайняли Чернігів, залишивши там гарнізон [7, с. 307]. У 1080 р. половці розгромили Стародуб, а у 1084 р. вони були розбиті под Торчеськом, Юрьєвим, Червоним Володимиром Мономахом.

Половці, раніше діючі спільно з печенігами, весною 1091 р. напали на них і разом з візантійськими військами завдали їм важкої поразки [8, с. 415]. В ніч після битви візантійці перебили близько 30 тис. полонених (це були жінки і діти). Побачивши такі жорстокі методи, половці, забравши здобич, кинули своїх союзників і швидко відступили до Дунаю. На берегах Дунаю вони були зазнали поразки від угорських військ короля Ласло і пішли назад у придніпровські степи. [4, с. 46 - 47].

У 90-і рр. XI ст. відносини з половцями загострилися знов, до цього було невелике затишшя. У цей час кочівники мали могутні об'єднання - орди, яким виявилися тісними межі їх кочовищ. Особливу небезпеку складала для Русі хани Боняк, який був названий у народі Шолудивий, і Тугоркан, що увійшов до руського народного епосу як Змієвій. Усе, що робить Змій у руських казках надзвичайно характерно для половця XI - XII ст.: «він і грабіжник і полонений, він і слуга, він і побратим» [9, с. 127-132]. Ім'я Тугарін Змієвій говорить саме за

себе: однойменний йому негативний герой руських билин уявляє кочівника – ворога руського багатиря [10, с. 204]. У 90-і рр. перемоги і поразки знаходилися в одному ряді, та все ж можна констатувати переважання у південноруському прикордонні половців.

У 1093 р., половці негайно обрушилися на Київську землю всією своєю потужністю. Святополк зібрав військо близько 800 чоловік. Половці зайняли позиції («поставиша стяги своя») напроти руських полків і всією силою обрушилися на них [4, с. 49]. У битві на р. Стугна, недалеко від міста Трипілля, дружини князів були розбиті. Половці прийнялися спустошувати Порісся, взяли місто Торчеськ і підпалили його, безліч русичів відвели у полон. «Створи бо ця плач великий у землі нашої і опустеша села наша і місті наші і быхом бегающе перед вороги нашими», - писав літописець [3, с. 215]. Декілька загонів половців розсіялися по Київській землі, заходивши навіть до Києва. Святослав зробив ще одну спробу для відбиття нападу ворога, що грабує околиці Києва, але зазнав ще більшу поразку. Так закінчився перший етап тривалої і згубної для Київської Русі війни.

Масштаби половецького вторгнення були такими значними, що сприймалися на Русі як Божа кара за гріхи. У 1094 р. половці в союзі з Олегом Святославичем дійшли до Чернігова і стали воювати і грабувати його околиці. Літописець з гіркотою помітив, що Олег не тільки не чинив опір такій їх поведінці, але навіть як би заохотив до цього. «Половци ж начаша воевати біля Чернігова, Ольгові не възбраняюще, би бо самъ повелиль имъ воевати». Далі літописець помічає, що це Олег вже третій раз навів поганих на Руську землю, внаслідок чого «багато хрестьянь изъгублено бысть, а інше полонить бысть і розточене по землямъ» [11, с. 234]. Після поразки під Стугною Святополку необхідно було в щоб то не стало укласти мир з половцями. У 1094 р. він добився миру і «співаючи дружину, дщерь Тугорканю, князя половецького» [3, с. 216]. Уклавши мир з Руссю, половці знову організували похід на Візантію. Привернула їх багата здобич, яка туди порівняно легко дісталася. Тим паче, що про допомогу до них звернувся якийсь Костянтин, син імператора Романа-Діогена, так він себе представляв. Руський літописець в записі 1095 р. писав «идоша половеце на грекы с Девгеневицем и воеваша на грекы, а царь я Девгеневица и зослипи». [3, с. 217]. Похід не приніс половцям ніякої вигоди. У ньому загинуло більше половини воїнів, які відправилися до Візантії, а вся здобич була віднята у них у битві з переслідуючим їх імператорським військом. Але половці, не дивлячись на невдалий похід, не втратили своєї боєздатності. Залишилися живі і їх воєначальники - хани Тугоркан і Боняк [4, с. 50].

Фатальну помилку руські князі Святополк і Владимир учинили у 1095 р., коли вони віроломно убили половецьких ханів Ітларя і Китана, які прийшли до Переяславлю просити миру. Це спричинило до нових і особливо жорстоких половецьких вторгнень на Русь. Напади здійснювалися по всьому фронту південноруського прикордоння. Хан Куря і Тугоркан воювали на Переяславській землі. Хан Боняк здійснив напад на столицю Київської Русі і спалив її південні передмістя.

Окремі успіхи руських князів, у тому числі і перемога біля стін Переяславля, де був убитий Тугоркан, не рятували положення. Без консолідації зусиль багатьох руських князівств, об'єднання їх дружин здолати половців було неможливе. Особливо лютував хан Боняк. Він не тільки турбував нападами Порісся, але і укладав союзи з донецькими половцями для загальних походів на Переяславську землю. У відповідь на смерть Тугоркана Боняк, скориставшись тим, що Святополк з військами під Переяславлем святкує перемогу, знов обрушився на Київ. «Мало в город не вогнавша половци», - так писав літописець. Видубецький і Печерський монастирі були спалені і пограбовані, церкви зруйновані. У вогні цих пожеж загартувалася сила Боняка і його воїнів, рознеслася чутка про цього грізного і удачливого воєначальника по всьому південноруському степу і, можливо, за її межами у сусідніх із степом країнах [4, с. 52]. У 1097 р. він взяв участь у руської смуті на боці супротивників київського князя Святополка, який був колишнім його ворогом. Порахувався він у цій усобиці і за поразку на Дунаї. Угорці були запрошені Святополком як союзна кіннота. У битві, яка відбулася у Перемишля на р. Вягра (див. додаток Д. 6) Боняк проявив себе як досвідчений полководець. Він розділив своє військо на три полки, кожний по сто воїнів, і послав один з них на чолі з Алтунопою на угорців. Полк Алтунопи обсіпав угорців стрілами і став поспішно відступати уздовж річки, заманюючи за собою супротивника до засідки, в якій знаходився Боняк з полками, що залишилися. Угорці, захопившись гонитвою, потрапили в оточення. Розгром був повний [3, с.246]. З цієї перемоги половці ніякої вигоди не отримали - це була помста Боняка за Тугоркана [4, с. 53].

З кожним роком половці укріплювали свої сили, оскільки в них почали з'являтися постійні стійбища (селища), відбувалося впорядкування місць кочування. З іншого боку, вони ставали доступними для своїх сусідів - ворогів. Кожний хан мав певну територію, на якій їх можна було наздогнати, пограбувати, забрати худобу і відвести в полон жінок і дітей, тобто відповісти половцям ударом таким же хворобливим, скільки були важкі набіги і грабежі половців на руські землі. Про долю полонених літопис писав: «людие разделища и ведоша их у веже... Мучими зимою и оцепляемы у алчбе, и в жаже, и в бедеі побледневше лица и почерневше телесь, незнаючою страною, языком испаленом, нази ходяще и босы, ноги имущий избодены терньем» [3, с.215-216]. Для того, щоб змучені люди не бігли, половці калічили полоненим чоловікам ноги: різали п'яти і в рану засипали «тернии» - частіше за все рубане волосся кінських хвостів [4, с. 53]. У 1096 р. половці одночасно напали на Київ і Переяславль, ними була отримана перемога на р. Альта (див. додаток Д. 7).

Весною 1103 р. відбувся знаменитий Долобський з'їзд руських князів, на якому відбулася відома суперечка. Святополк з дружиною вважали, що воювати весною не можливо – необхідно орати і сіяти, а Володимир Мономах відповів: “...оже начнеть смерд орати, и половчин приеха вдарить смерда стрелою, а кобылу его поиметь, а в село въхав поиметь жену его и дети и все имение возметь.” – і потім призвав воїнів до походу [3, с. 252-253]. Після чого Святополк погодився з Володимиром. Об'єдналися з ним ще п'ять князів. Було ухвалено рішення йти в степ на половців. Половці, дізнавшись про рух руських

князів в степ, зібрали «з'їзд», на якому обговорили обстановку, що склалася. Старий хан Урусоба радив відхилитися від битви і просити миру, але молодші члени їх організації звиклі до переможних набігів і не погодилися з ним.

Весною 1103 р. у р. Сутені (зараз - р. Молочна) [12, с. 91-95], військо шести князів під командуванням Святослава Ізяславича Київського і Володимира Всеволодовича Переяславського (Мономаха) завдало половцям нечуваної поразки (див. додаток Д. 8). Результат битви у значній мірі вирішив наперед успішні дії розвіддозору—«сторожи». Йому вдалося «встерегти» ворожу розвідку на чолі з одним з самим хоробрих половецьких поводитирів—Алтунопой і знищити її цілком, добившись «засліплення» супротивника. У наслідок чого гігантські маси половців, хоча вони і здавалися руським «яко свині», тобто подібними лісу, до моменту зіткнення не перебудувалися у бойові порядки і побігли ще до того, як рать стикнулася з раттю. У руки переможців разом з полоненими половцями, величезними стадами худоби, кибитками – «вежами», «челяддю» – рабами, серед яких була безліч русичів, потрапили і підвладні половцям орди торків і печенігів. Одному з основних половецьких угруповань було завдано важкий удар. Здавалося, що тепер нарешті можна буде перевести дух і залікувати рани, що степняки надовго відкинуті від межі, але передих виявився до образливого коротким, більш того, війна тільки тепер вступила у вирішальну фазу.

Вже через два роки половці відновили свої напади. Угрупування, яке очолював хан Боняк, не постраждало. Взимку 1105 р. він підкрадається до містечка Зарубу, як би приміряючись для чергового стрибка, висилаючи малі загони, у коротких сутичках перевіряючи боєготовність святополковської дружини.

У 1106 р. половці з'явилися у Заречська. Весною 1107 р. Боняк напав на Лівобережжя там, де його не чекали, і під Переяславлем захопив табуни. Влітку половці вирішили узяти реванш за розгром у р. Сутені. До фортеці Лубен, що на р. Сулі, підішли Боняк, Шарукан Старий і багато інших ханів. Цього разу проти них разом з шістьма князями виступив і Олег Святославич Чернігівській, дотепер, що намагався підтримувати з ворогами Київської Русі сепаратні відносини. Руське військо виявилось на місці дивно швидко. В передбаченні дій супротивника воно, вже заздалегідь було зібране і стояло під Переяславлем, як у вичікувальному районі. Раптово, вчинивши форсований марш, військо з'явилося перед станом половців і, з ходу форсувавши р. Сулу, з бойовим кликом спрямувалося в атаку (див. додаток Д. 9).

В умовах напіввідкритої місцевості руським полководцям вдалося забезпечити скритність своїх дій, хоча це і був ранок (6-а година дня по прийнятому тоді рахунку). «Половці ж оужасошася. Від страху не възмогоша ни стягу поставити.» [3, с. 258], тобто чинити організований опір. Багато хто з них тікав пішки (див. додаток Д. 10). Як і минулого разу, результат зіткнення був вирішений наперед прорахунками в питаннях бойового забезпечення половців. Напевно «штаби» кочівників піддалися загальному настрою і захопилися грабежем, замість того щоб аналізувати обстановку. Знаходячись на ворожій території, хоча і на самому її краю, Боняк, Шарукан і інші

воєначальники половців не виявили район зосередження руських сил, а їх бойова охорона «проспала» (або воно знову була «знята») раптовий напад на табір.

Не дивлячись на поразку і розгром полків половців, руські князі зрозуміли, що на південному сході Русі склалося сильне і боєздатне об'єднання. У 1109 р. вчинив зимовий похід на половців з полком в район Сіверського Донця воєвода Дмитро Іворович. Йому вдалося захопити близько 1000 вез. Донецькі половці, пограбовані Дмитром Іворовичем, відправилися до Переяславлю, «повоювали» в його околицях, пограбували багато сіл, захопивши в свої везі великий полон [4, с. 59].

Другий великий похід у глибину половецьких степів був зроблений весною 1111 р. (див. додаток Д. 11; Д. 12). Організатором його, як і в 1103 році, був Володимир Всеволодович Мономах. Подробиць літопис не повідомляє, лише результат: отримана перемога. З погляду військового мистецтва битва у р. Сальніці (див. додаток Д. 13) примітна як перша, в якій руські війська, кажучи мовою сучасного Бойового статуту сухопутних військ, скоюючи марш у передбаченні стрічного бою, стихійно або свідомо виявилися побудовані у декілька ешелонів, що дозволило нарощувати зусилля у ході бою і зрештою виконати поставлене завдання – прорвати вороже оточення (див. додаток Д. 14; Д. 15). Полководницький талант Володимира Мономаха виявився не тільки в активності оборони і виборі часу удару, побудові військ, але і у самому задумі бою. Саме тоді стала в нагоді численна піхота. Оточене з усіх боків військо на флангах і з тилу обгородилося, як стіною, утворивши бойовий порядок, пізніше який отримав назву «місто». Не тільки слабкість половецьких коней після зимівлі і страх перед Мономахом (тут розглядаємо також і недоліки тактики дій половців), але і цей «стрій піхотний» з'явилися причиною пасивності половецьких сил у той час, коли попереду кінні «стяги» пішли на прорив. І, нарешті, головне – безперервний рух. Озброївшись списами лад безперервно рухався. Він йшов, нав'язуючи бій і провокуючи напад на нього саме з того боку, з якого це було вигідно руським військам. У результаті військо, що розорило половецькі столиці, їх «міста» - зимовища, змогло піти непокірно, нанісши цим супротивнику непоправну моральну втрату.

То, що сили супротивника ще не були зламані, бачимо із спроби половців у 1113 р. перевірити на міцність кордони давньоруської держави. Аєпа і Боняк з крупними силами підійшли до містечка Вир і спробували його узяти, але зразу ж бігли, дізнавшись про виступ військ Володимира і Олега з синами. Не дивлячись на поспішний відступ половців, сам факт появи на прикордонні всього через рік після розгрому їх у р. Сальніці показав, що військовий потенціал половців залишився значним [4, с. 61].

У 1116 р. літописи повідомляють, що половці на Дону билися з торками і печенігами «два дни и две ноци», після чого переможені торки і печеніги прийшли на Русь під захист Володимира. Боняк у цьому ж році підходив із об'єднаними силами половців до посульського містечка Кснятін. Володимир Мономах насилу справився з ними. У кінці наступного року хан Аєпа пішов у похід на болгар і болгарський цар з чисто візантійською підступністю вислав

йому у ставку отруєне вино: «... и пив Аєпа и прочии князи вси помроша» [3, с. 285]. Інший же Аєпа після цього, визнав укладений з руськими князями мир недійсним і знову разом з Боняком пішов до руського прикордоння – до міста Вири проте, Владимир і Олег швидко організували контрнаступ і половці «бежаша». У 1120 р. Ярополк знову ходив на Дон, але нікого там не знайшов. Половці повсюди йшли без бою, рятуючись, хто куди: до Угорщини, за Дунай, до Грузії і Абхазії, навіть за «залізні ворота» кавказьких перевалів (див. додаток Д. 16).

Бідами половців скористалися деякі правителі. Наприклад, знаменитий грузинський цар Давид IV Будівельник. Добре проінформований про чисельність половців, про їх хоробрість у бою, стрімкості нападу, швидкості пересування і інших бойових якостях, враховуючи також, що їм доводиться захищатися від натиску Володимира Мономаха, Давид послав до свого тестя хану Отроку послів, з пропозицією переселитися до Грузії. Грузинський літопис розповідає, що половці з радістю прийняли пропозицію. Давид забезпечив ним вільний прохід через країну осетин і надав їм в Грузії родючі землі для поселення. Всього, за даними грузинського літопису, Давид переселив до себе до 40 тис. половецьких воїнів з дружинами і дітьми; крім того, ще 5000 половців склали особливу гвардію царя. Навчивши переселенців сучасним військовим прийомам і забезпечивши їх зброєю, Давид зробив половців ядром своїх збройних сил. Він вчинив з ними походи до Персії і до Великої Вірменії. У 1121 рр. половці брали участь у поході на турок і сприяли визволенню Тбілісі [14, с. 362-363, 365, 368-370].

Після відходу хана Отрока до Грузії у східному секторі південноруських степів половців майже не залишилося. Ярополк Володимирович, що ходив у 1120 р. за Донець, ніде їх не знайшов. Літопис писав: «Ярополк ходи на половци за Дон и, не обрет их, воротися назад» [3.- с. 292]. В іншій літописній звістці, яка відноситься до 1201 р., мовиться, що Володимир Мономах вигнав Отрока до Абхазії за Залізні брами, а хан Сирчан був вимушений бідувати у Дону, здобуваючи собі засоби існування рибним ловом. «Изгнавша Отрока в Обези за Железна брами, Сирчан ж оставшу у Дону, рибою оживьшю» [3, с. 716].

Великі пересування половців відбулися також і в степах на захід від Дніпра. У 1124 р. сучасник Володимира Мономаха і Давида Будівельника король угорський Стефан II прийняв до себе половецьку орду хана Котяна, надав половцям землю і перетворив їх у своїх військових васалів. Надалі половці грають помітну роль у житті Угорщини протягом декількох століть [6, с. 119 - 120].

У 1128 р. поновлюються руські усобиці і у них беруть участь половці. Військова здобич до половців поступала регулярно, що сприяло зміцненню економічної бази половецьких орд. Всеволод Ольгович для боротьби з синами Мономаха Мстиславом і Ярополком просить допомоги у хана Селука, який зразу ж прийшов з сьома тисячами воїнів до чернігівського кордону. Правда все закінчилося для русичів благополучно, оскільки половці, не отримавши повторного запрошення від Ольговича «бигли усвоєси» [3, с. 291].

У 1135 р. вони розоряють Переяславське князівство у складі чернігівсько-половецького війська. У 1139 р. беруть переяславські містечка. У 1152 р. за наказом Юрія Долгорукого вони піддали розоренню Чернігівське князівство.

Необхідно відзначити, що половці (хани і рядові) зовсім не схильні жертвувати життям за союзника, який не піклується про свою землю, своїх підданих і дозволяючого їх грабувати. У разі небезпеки половці залишали свого союзника: «...половци... ни по стреле пустивше, побегоша» [3, с. 438]. Так трапилося у 1151 р., у битві, де явно став перемагати Ізяслав. У тому бою при відступі була узята у полон велика кількість половецьких князів, багато хто з них загинув (див. додаток Д. 17).

Не можна говорити, що половці зовсім не хотіли самостійно нападати на руські прикордоння. У травні 1126 р., зрадивши смерті Володимира Мономаха, вони швидко підійшли до Переяславського князівства, обійшли Переяславль і обложили Баруч. Основною метою їх було захоплення полонених, конкретно переяславських торків. Проте князь Ярополк відігнав їх у Посулля, там наздогнав зі своєю дружиною, яка «часть их избиша, а часть их истопе в реке». Цей розгром на р. Сула показав половцям, що битися «на рівних» вони з руськими полками не можуть [4, с. 109].

Союзні «візити» половців у Русь були схожі на нашествия, що здійснювалися, якщо можна так мовити, на законній основі. Грабування та розорення руських міст і сіл були, мабуть, умовою їх участі в усобицях руських князів. Підтвердженням сказаного є свідоцтво літопису 1152 г.: «Гюрги ж ста в Гюргичева, и пусти Половци до Чернигова воювати; Половцам же пришедшимъ до города, много полона взяша, и Семинь пожегоша» [10, с. 315]. Аналогічним була поведінка половців і під Путивлем, де вони «багато волости ихъ (чернігівських князів) разориша» [10, с. 316].

Мабуть, в умовах внутрішньої нестабільності Русі ведення наступальної боротьби проти половців не входило у розрахунки багатьох князів. І проте декілька походів, що проводяться великим київським князем Ізяславом Мстиславичем, все ж таки відбулося. Особливо успішним був похід руських дружин під керівництвом сина Ізяслава Мстиславовича в 1152 р. На річках Углі і Самарі половцям була завдана поразки, у результаті якої руськи захопили багато здобичі і визволили полонених. От як та перемога описана в літописі: «І ту приде йому (Ізяславу) вѣсть отъ сина отъ Мстіслава, оже Бог помогль Половци побѣдити на Угле и на Самаре, и полонъ багато взялъ, самъхъ прогна, вѣжи ихъ поима, конь ихъ і худоба ихъ зая і множьство душъ хрестьяныхъ отполони» [10, с. 317].

Руйнівні візити половців на Русь продовжувалися усі 50-і рр. XII ст.

З ними довелося зіткнутися навіть їх союзнику Юрію Довгорукому. У 1155 р. половці вторгнулися в Поросся, яке Юрій віддав сину Васильку. Проте зустріли рішучу відсіч берендейського корпусу на чолі з Васильком. У тому ж році Юрій не зміг виконати вимоги половців звільнити полонених їх побратимів на Роси. Берендеї, заявивши, що вони вмирають за Руську землю з сином Юрія і голови свої складають за честь великого князя, відмовилися підкорятися його рішенням. Отримавши традиційні подарунки, половці ні з чим

пішли в свої степи.

У 60-і р. XII ст. тиск половців на Русь посилювався. Театром воєнних дій тепер стало не тільки південноруське прикордоння, але і глибинні райони половецьких кочувань.

У 70-і рр. XII ст., скориставшись частою зміною князів на київському столі, половці знов усилили тиск на руські землі. Неодноразово вторгаючись у кордони Поросся, вони зустрічали сильний опір русичів і чорноклобукських полків. Особливо багато зла заподіяв русичам хан Кончак. Його вторгнення у межі Переяславської землі у 1178 р. придбало масштаби справжнього нашестя. Мечем і вогнем він пройшовся по руських селищах і, як пише літописець «багато зла створи крестьянамъ». Багато русичів він відвів в полон, інших порубав, не пощадивши навіть дітей. Кончак узяв на себе роль хана - об'єднувача.

У 1174г. Кончак спробував організувати свій перший самостійний похід на руські князівства. Він уклав військовий союз з Кобяком, ханом Лукоморців. Об'єднавши полки, хани двинули своє військо на Переяслав. Місто не було узятим, але ґрунтовно пограбоване його околиці у Срібного і Баруча. При поверненні вони були розбиті Ігорем. Так вперше на полі бою зустрілися основні герої «Слова о полку Ігоревім», - Ігор і Кончак.

До кінця 70-х років Кончаку вдалося створити нове донське об'єднання. Рівних у степу йому не було. У серпні 1179 г. «придоша ...нечисти иищадья, делом и нравом сотониным, именем Концак, злу начальник... богосудный Кончак с единомыслиными своими.» [3, с. 612]. Він непокірно грабує околиці Переяслава, вбиває і уганяє у полон величезну кількість народу.

Продовжуючи політику своїх попередників у період накопичення сил, Кончак обмежується тільки походами, прагнучи збагатити і у теж час укріпити бойовий дух своїх воїнів. Він навіть уклав мир з Святославом і Ігорем, став учасником боротьби цих князів - Ольговичів проти Рюрика Ростиславича за київський стіл. Кончак пограбував князівство за допомогою самих руських князів.[4, с. 157-158].

Широко задуманий похід у 1180 р. проти Мономаховичів виявився для половців і його союзників трагічним. У цьому поході брав участь і лукоморський хан Кобяк. Руські дружини наголову розбили на річці Черторис об'єднання русичів і половців. Як свідчить літопис, чудом уникнув полону або смерті хан Кончак. Йому, разом з своїм союзником – Новгород - Сіверським князем Ігорем вдалося в останню мить вскочити в туру і бігти у Городець і далі до Чернігова. «Вскочивша в туру, бигши на Городець до Чернігова» [3, с. 628].

У 1183 р. київські князі-співправителі Святослав і Рюрик, а також переяславський Володимир Глібович завдали ще однієї поразки половцям на р. Орел (див. додаток Д. 18). Розгром сил половців був повним. Літописець повідомив, що руські взяли в полон хана Кобяка з двома синами, воєначальників Ізая, Товлія з сином, його брата Бокміша, Осолука, Барака, Тарха, Данило, Сд'вака Кулобічкого, Корязя Колотановича, Тарсука, а також простих воїнів «без числа» [10, с. 427].

У відповідь на страту Кобяка його друг і соратник хан Кончак зробив спробу організувати великий похід на Київську Русь. До нього він привернув, як свідчить руський літопис, якогось «бусурменина», який знав таємниці стрільби живим вогнем. «Іже стрѣляше живымъ огньмъ, бяху ж у нихъ луци тузи самострелнии, одва 50 мужъ можашеть напярщи» [10, с. 428-429]. Битва відбулася на березі р. Хорол. Проявивши розторопність і рішучість, Святослав і Рюрик ударили своїми полками о фланг військ Кончака і зім'яли його. Зрозумівши, що сила не на його боці, хан, не прийнявши бою, пішов у степ.. Кончак йшов на Русь, бажаючи знищити руські міста. Він, окрім військової сили використовував також і хитрість. Підійшовши до Хоролу, він попросив мир у чернігівського князя Ярослава, який повірив йому, послав послів на переговори, не дивлячись на попередження свого брата Святослава.

На початку 1185 р. половці знову організовують набіг на Русь. У цьому ж році було організовано похід проти половців князя Новгород Сіверського Ігоря (див. додаток Д. 19).

Ігор вийшов з Новгорода (див. Д. 20; Д. 21) у квітні 1185 р. Об'єднавшись з братом Всеволодом, який йшов іншим шляхом з Курська, пішли до Сальніці. Тут приїхали до них розвідники, яких послали ловити «язиків». Виявилося, що половці знали вже про похід і збирають всі сили. Ігор заявив: «Якщо ми повернемося без бою, то сором на нас впаде гірший від смерті, - а так, як Бог дасть». Вночі подалися далі і дійшли до р. Сюрлій. Половці залишили свої табори за собою і вийшли до русичів назустріч. Ігор поділив військо на 6 полків. Попереду пішли легкоозброєні полки. За ними просувалося головне військо: посередині полк Ігоря, праворуч - Всеволод, ліворуч - Святослав Олегович. Ігор промовив коротко: «Брати, цього ми шукали, так осмілимося ж!» Половці відступили, а полки київські дійшли до станів і узяли полонених. Але це була не остаточна перемога. Ігор знав, що в бій пішла тільки частина половецького війська, головна сила може незабаром виступити. Він радив зараз вночі почати рух, щоб на другий день не було дуже пізно. Але висловився проти цього Святослав, оскільки його коні і воїни втомилися від довгого переслідування тікаючого супротивника. Князі вирішили заночувати на місці. Це була тактична помилка. Вранці почали виступати половецькі полки, їх була незліченна множина. Проти русичів виступили половецькі хани: Кончак, Коза Бурнович, Токсобич, Етебич і Терьтробич.

Князь Ігор і його воєвода були поранені. І як пише автор «Слова о полку Ігоревім»: «І багато було поранене і мертвих в полках руських». Виявилося, що в бою Ігор зіткнувся не з однією-двома ордами, а із об'єднаними під командуванням Кончака полками донських, придніпровських і поморських половців. Розбитий у Хорола, хан Кончак зумів менш ніж за рік зібрати величезні сили. «Ськоупиша всь языкъ свои» - пише літописець [3, с. 646]. Кончак перехитрив його: заманив в пастку і, користуючись втратою пильності і нічною темрявою, закрив її [4, с. 164]. Кончак, узнавши, що в полон потрапило багато руських князів, торжествував із двох причин. По-перше, у нього була велика кількість полонених, а це – викуп. За князя Ігоря половці встановили викуп у дві тисячі гривень, за інших князів – по тисячі, за воєвод – по двісті. Це

були величезні гроші. Такий запас полонених після ряду поразок, дозволяв розраховувати на обмін з русичами [15, с. 348]. Як висновок з цієї перемоги половців, можна сказати, що хан Кончак вже передбачав ні грабіжну мету, навіть політичну по відношенню до Київської Русі.

Після смерті Кобяка ханом Лукомор'я став Тоглій. У 1190 р. разом з князем Кунтувдеем почав він «часто воювати по Русі» [3, с. 669]. Проти звичаю, він організував похід взимку 1190 р., коли руські війська менш за все чекали ворогів. Разом з ним очолювали набіги хани Акуш і Кунтувдей. Активність Тоглія, постійна небезпека, що загрожувала Київській Русі, викликали необхідність зібрати воїнів у відповідь в похід. Ініціаторами стали «лучшие мужі» з чорних клобуків, які з'явилися до Ростислава, що князував в Торчійській, і заявили: «се половці сее зими воюють ны часто» [3, с. 670]. – і потім запрошували його очолити у відповідь набіг. Ростислав змовився з іншим молодим князем – Ростиславом Володимировичем, зібрав чорних клобуків і стрімко кинувся до «Протолчиі» і там у «лузи Днепреськом... заяша стад множина и вежа, которе бяхуть осталися в лузи» [3, с. 671]. Повідомлення це цікаво нам також і тим, що в луку Дніпра знаходилися зимовища половців. Місце це точно визначається ще раннім записом 1103 р., коли руські війська, за словами літописця, «приидоше нижче поріг і сташа в Протолчех и в Хортичим острови» [3, с. 253].

Повертаючись до походу 1190 р., слід зазначити, що половці, дізнавшись, що їх стада, дружини і діти угоняться у полон, кинулися в гонитву і на третій день шляху у річки Івлі наздогнали русичів, обтяжених стадами і багатствами. Бій з половцями прийняли на себе руські стрільці і чорні клобуки. Половці ж, побачивши позаду стяги Ростислава, почали відступати. Багато хто загинув і були узяті в полон, у тому числі і «князь Кобан», відпущений тут же за раді Ростислава за відкуп [4, с. 148].

У 1195-96 рр. половці знову беруть активну участь в усобиці на боці Рюрика проти Романа Волинського. Наступні події свідчать, що Київська Русь добилася з половцями не миру, а тільки перемир'я. Останнє десятиріччя XII ст. пройшло у взаємних зіткненнях, які, проте, не переростали у тотальні протистояння. Час «хрестових походів» об'єднаних руських дружин на половців безповоротно пішло у минуле, як, втім, і великих обвальних набігів половців на Русь.

Початок XIII ст. ще більше зміцнило тенденцію до примирення сторін. Можливо, цьому сприяла і смерть грізного Кончака. Замінив його на ханському троні Юрій Кончакович. Мабуть він не був обтяжений традиціями русько-половецької ворожнечі. До того ж, він, судячи на ім'я, був християнином. На жаль, не зменшувалася участь половців у внутрішній усобиці, головним театром якої тепер стали Галичина і Волинь. Приводи половців на західноукраїнські землі в якості союзників того або іншого князя, які продовжувалися до 1235 р. згубно позначалися на благополуччі краю.

Походи на половців Галицького князя Романа (титул з яким він виступає у літописі – «самодержець всієї Русі») дуже підняли його престиж. (Першу звістку про них маємо у 1200 р.). Ці походи були проведені узимку і для половців закінчилися невдало: було узято багато полонених і здобичі, звільнені

з неволі русичі, а «половецьку землю без перешкод поруїнували і знищили», як розповідає Хоніат [17, с. 232].

У 1202 р. на Галич ходив Рюрик, який привів з собою багато половців, які очолювалися двома князями – Котяном і Самогуром Сутоєвичем. У 1228 р. Котян був використаний Володимиром Київським. Околиці міста і Поросся були розорені. Хан Котян був главою декількох орд, які складали західне об'єднання половців [3, с. 169].

Про хана Котяна писали не тільки давньоруські літописці і угорські історики, але і східні автори. Так, Ан-Нуїварк писав: «Трапилося, що людина з племені Дурут, на ім'я Мангуш, син Котяна, вийшов полювати; зустріла його людина з племені Токсоба, на ім'я Аккубуль, а між обома племенами було старовинне соперничество-и узяв його в полон та убив його.». Дізнавшись про це, Котян відправився в похід на Аккубуля, розбив його воїнів, і вони розбіглися по степу [3, с. 169].

У останній період існування військової організації половців, який тривав до 40-х рр. XIII ст., у степах відбулася трагічна подія – перше нашествя татар на «землю половецьку». Татари зіткнулися з донськими і придніпровськими половцями, очолюваних Юрієм Кончаковичом. Половці не змогли протистояти татаро-монголам. Ібн – ал - Асір детально розповідає про першу зустріч татар з передкавказькими половцями. Перше зіткнення закінчилося ганебною зрадою і відступництвом половців і подальшим жорстоким розгромом їх у своїх вежах [19, с. 298]. Ібн – ал - Асір не без єхидства помічає, що «татари відібрали у них удвічі проти того, що самі їм принесли» [18, с. 25, 26]. Половці, які залишилися у живих, «втекли у бік руських, а монголи зимували у цій області, покритої лугами [18, с. 33].

Розбиті татарами половці прийшли на Київську Русь з проханням допомогти їм в боротьбі проти нових кочівників. При цьому вони додавали: «ми нині изсечени биком, а ви на ранку изсечени будете» [3, с. 740-741].

Об'єднавшись, руські і половці пішли на татаро-монголів. Це була відома битва на р. Калка у травні 1223 р., яке виявилось сумним для супротивників монголів. Однією з причин поразки була втеча з поля бою половців, що не витримали тривалої жорстокої битви. Цього дня у 1223 р. об'єднане руське-половецьке військо зазнало поразку на річці Калці. «В лето 6732 по грехом нашим приидоша языци незнаеми, безбожники моавитяне, их же никто ж добри не звистка ясно, хто суть и откуда изыдоша и що языкъ их, и якого племени суть, и вира их. І зовуть их татари...», - так пише Тверська літопис про першу появу у руських кордонів нового і могутнього ворога - татаро-монголів.

Весною 1223 р. тридцятитисячний загін татаро-монголів під буттям полководців Джебе і Субеде на чолі, скоюючи розвідувальний похід до Східної Європи, вийшов в половецькі степи і розгромив одну з половецьких орд, що кочувала там, залишки якої в паніці бігли за Дніпро. Половецький хан Котян прибіг до свого тестя Мстислава Молодецького до Галича з проханням про допомогу. «Днесь нашу землю отьяли суть, а вашу пришедше завтра взмуть, то помозете нам», - змолвився Котян на раді князів. Там же було ухвалено рішення про надання допомоги половцям, і Мстислав відстояв свою позицію,

що ворога потрібно зустрічати і бити на чужій території.

Князівства південної Русі зібрали велике військо для відсічі ворогу. На чолі полків стояли три старші князі руської землі на той час, три Мстислава - Мстислав Київський, Мстислав Чернігівський і Мстислав Молодецький. Не озвався на заклик тільки Юрій Всеволодович, великий князь Володимирський, що поплатився за це головою на річці Ситі. Руські полки виступили у похід у квітні 1223 р. У острова Варязького на Дніпрі до них приєдналися половці, сюди ж підійшли війська з Курська, Трубчевська і Путивля. Ця об'єднана рать переправилася через Дніпро і розбила татаро-монгольський авангард, який почав швидкий відхід, заманюючи руські війська під удар головних сил.

Вісім днів переслідували князі татар. І ось досягли берегів Калки (нині Кальчик) - річки, назва якою траурною фарбою вписана в історію. Розбивши табір на березі, руські і половецькі війська стали готуватися до битви. Але, навіть перед обличчям ворога, не змогли князі поділити старшинство своє, не змогли вони виробити і план сумісних дій. Та і порівняно легка перемога над татарським авангардом відіграла свою негативну роль. Недооцінили ворога князі. У наслідку на інший берег Калки переправилася тільки частина військ, а інша частина, залишилися на колишньому місці в укріпленому таборі.

Наступив день 31 травня 1223 р. Мстислав Молодецький став будувати основну частину війська в бойовий порядок, а загін половців на чолі з Яруном і сторожовий полк Данила Волинського відправив шукати зближення з татарами. Ті вступили у бій з передовим загоном татаро-монголів. Волинський князь не тільки вмів управляв своєю дружиною, але і сам бився хоробро і відважно, як простий воїн. Він був поранений в груди списом, але в запалі бою рани не помітив і продовжував рубатися з ворогами далі. Літописець, характеризуючи Данила в цій битві, пише, що був він сильний і мужній, сміливий і хоробрий, «...от подошви ніг до верху голови його не було у нього недоліків». Бій проходив із змінним успіхом. Лише тоді чаша терезів схилилася в бік супротивника, коли до татарського авангарду підійшли основні сили - тумени Субеде і Джебе. Руські ратники захищалися відчайдушно, але ворог був сильнішим. Першими не витримали запеклої сутички половці Яруна, а потім стали відступати і волинці Данила. Тікаюча кінна лавина половців зім'яла полки Мстислава Молодецького, які готувалися до бою. Татаро-монголи на плічах переслідуваних половців і загону Данила Волинського увірвалися в розташування головних сил. Відбулася запекла і кровопролитна битва. Руські ратники захищалися добре, але були розбиті.

Драматична доля спіткала кипчаків і куманів, по землях яких, як і по Русі, промайнув монголо-татарський смерч. Багато половецьких орд намагалися знайти захист і заступництво у тих країнах, які вони ще недавно тероризували своїми набігами. Половці Північного Кавказу піддалися розгрому татар і за словами арабського історика XIII ст. Ібн-ал-Асіра, рятуючись від татар, «одні сховалися в болотах, інші в горах, а інші пішли в країну русичів» [18.- с. 25]. Котян, як свідчать угорські хроністи, звернувся до короля Белі IV з проханням прийняти його з 40-тис. ордою до Угорщини. Сейм угорських баронів дав дозвіл на поселення половців в межиріччя Дунаю й Тіси [21, с. 48]. Орда

залишилася в Угорщині, а спадкоємець угорського престолу Стефан поріднився з Котяном, узявши в дружини одну з його дочок. Як не парадоксально, але близькість до короля позначилася фатальним чином на долі хана. Він був звинувачений в зраді (зв'язках з руськими і монголами) і страчений. Після цього половці повстали, розбили вислані проти них, угорські війська, провели жорстоке спустошення і пішли до Болгарії. З часу монголо-татарського нашествя половці втратили не тільки свою незалежність, але і власну історію. Половецька аристократія була полонена і вивезена у монголо-татарські ставки. Воїни влилися у війська монгольських воєначальників, основна маса населення поступово розчинилася у монголо-татарському етносі, додавши йому деякі кипчакські риси.

Треба зазначити, що велике число половецьких воїнів, позбавлених від своїх власних воєначальників, перешло у війська монголо-татарів. Монголи, зберігаючи своїх воїнів, охоче використовували половців в особливо важких походах, завжди посилаючи їх вперед – приймати найважчий удар супротивника. Велика кількість половецьких сотень брала участь у завоюванні Волжської Болгарії [4, с. 184]. По закінченню цього походу і повного придушенню опору болгар, багато половців залишилося у цій багатій країні. Інша частина половців емігрувала до Єгипту і склала там гвардію султана-мамлюков.

Не дивлячись на розгром, половців у степах залишалася достатня кількість. Саме про це свідчать численні згадки Половецького Степу, або Дешт-і-Кипчака, східними авторами. Ібн Батута писав: «Місцевість ця, в якій ми зупинилися, належить до степу відомої під ім'ям Дешт-і-Кипчак.» Або в іншому уривку «Один з купців, наших товаришів, відправився до тих у цій країні, які належать до народу відомого під ім'ям Кипчаків – вони християнської віри.» [18, с. 279]. Таким чином, присутність кипчаків була цілком реальною: не тільки збереглася назва місцевості, але і саме населення не втратило імені сто років опісля після завоювання [4, с. 186]. Цікаво згадка про їх християнство. Мабуть, це були залишки тих половців, які хрестилися вже в період активної боротьби із завойовниками.

Значна маса половецького етносу залишилася на колишніх своїх кочуваннях. Половці стали головним податним населенням степу, тільки замість половецьких феодалів, з'явилися нові - монгольські [20, с. 39-42]

Отже, як і для більшості кочових племен, вирішальне значення на подальшу долю половецького суспільства мав зовнішньо – політичний фактор. Воєнні дії хана Батия, а також внутрішня політика Чингізидів призвели до значних змін у середовищі половців. У першу чергу зміни торкнулися політичної і воєнної сфер. Нестійкі половецькі об'єднання, а також їх місцеву феодальну знать було знищено. На чолі половецьких племен і кочовищ стали монгольські феодали, а Половецький степ увійшов до складу монгольської держави – Золотої Орди. Розглянув організацію, підготовку та ведення воєнних дій половцями з різними народами та державами середньовіччя, значну увагу необхідно звернути розвитку воєнного мистецтва і таких його складових, як стратегія і тактика.

4. 2 Розвиток стратегії і тактики половців

Воєнне мистецтво половців було досить сильно розвинуто. Основні джерела для характеристики їх стратегії і тактики - це дані давньоруських літописів, географічних творів і свідоцтва західноєвропейських мандрівників. Всі вони освітлюють ці питання уривчасто і неповно. Проте, при відомому критичному підході до джерел крізь неповноту відомостей все ж таки можна знайти ряд елементів стратегії і тактичних прийомів, якими користувалися половці.

Ідеологічним обґрунтуванням війн і збереженням існуючих суспільних відносин і інститутів влади, у тому числі і військової організації, була для середньовічного суспільства релігія. Культ бога війни в релігійних уявленнях, «звіриний стиль» і батальні сцени в усній народній творчості пронизані ідеями прославлення воєнного мистецтва [22, с. 106-111]. Гардізі писав про те, що у половців існував «звичай просити дощу за допомогою каменя» [23, с. 103-104]. Про подібну віру в чудодійну силу речей і про поклоніння їм писав персидський Анонім: «вони поклоняються кожній речі, яка добра і дивна. Вони почитали лікарів і всякий раз, як бачили їх, поклонялися. Ці лікарі розпоряджаються і життям і майном їх [24, с. 211]. Навіть прикладне мистецтво певною мірою служило тій же меті, оскільки прикрашалося, перш за все, військове спорядження.

У давньоруській літописі дана яскрава сцена половецького волхования (XII ст.): «Йде ж има и сташа до ночлегу и яко бисть полунощи и вставши Боняк, отъеха от рати и поча выти вольчьски, и отвеса йому вовк, и начаша мнози волци вити; Боняк же присха поведе Давидови, яко перемога ни є на Угри» [10, с. 177]. Перекличкою з вовками Боняк прагнув взнати наслідки майбутнього бою. Головного бога половців звали Кам. «Вони дивно бояться і чтут його, і приносять йому багато дарів», - повідомляє автор [25, с. 10].

Найпоширенішою формою реалізації військової перемоги у кочівників був грабіж переможених. Цікава оцінка самими номадами цього явища: «Коли я був героєм-воїном, я ходив для здобичі золота» [28, с. 34]. В уявленні кочівника, грабіж – шуканий наслідок зусиль. Іншою формою реалізації перемоги було встановлення дані фіксованого грабежу в наслідок завоювання або вигідного мирного договору з переможеними. Третьою формою можна рахувати примусову торгівлю, здирство подарунків. До числа характерних особливостей ведення війни половцями відносяться їх підвищена жорстокість відносно переможених, масове винищування населення, направлені на те, щоб подавити волю супротивника до опору, залякати, примусити до покірності. Страшним для ворогів половців був і полон. Половці калічили чоловікам ноги. Велике місце опис полону займає в народному епосі. Полонених в епосі волочили на аркані, везли зв'язаними або навіть вбивали. Знатних полонених примушували бігти пішки, зв'язаними перед своїми ж табунами [29, с. 111-112]. До характеру військової діяльності половців відносилася також мстивість за своїх співвітчизників. Хан Боняк протягом всього свого життя не раз скоював набіги на Русь, грабував, палив місця, відводив в полон велику кількість народу за смерть свого друга Тугоркана.

Стратегія має на увазі планування і ведення війни. Стратегія – це рішучий напрямок головного удару. Стратегічний план - це план організації вирішального удару на тому напрямку, якій швидше за все дасть максимальний результат. Визначити напрямок головного удару - значить, визначити характер військових операцій на весь період війни.

Керівний принцип стратегії дуже простий: спочатку нанесення по можливості більш тяжких ударів по живій силі супротивника, а потім заподіяння громадянам країни стільки незручностей і страждань, що вони будуть впливати на свій уряд, щоб воно уклало мирний договір. У людей не залишиться нічого, крім очей, щоб оплакувати нещастя війни.

Основою стратегії половців, як показує аналіз їх війн і військових походів було: в наступальних війнах - концентрація великої кількості сил для захоплення територій, відводячи людей в рабство для подальшого продажу, що було характерне для початку XI ст., або для раптового удару по важливим стратегічним пунктам супротивника і швидкий відхід; для оборонної кампанії - збір воєнних сил для організації відсічі ворогу, як це було при розгромі полків під керівництвом князя Новгород - Сіверського Ігоря в 1185 р., половецьким ханом Кончаком.

Стратегія «прямого удару» і швидкоплинної війни у половців витікали з самого характеру військової організації половецьких об'єднань, яка складалася з феодальних орд, ієрархічно підлеглих головному воєначальнику – хану. Вона виправдовувала себе, оскільки військові дії, як правило, велися влітку або восени. У зв'язку з цим, половці під час наступальних війн прагнули поруйнувати, спалити міста ворога, знищити торговельно-економічні центри, захопити багато здобичі. Якщо ініціатива на початку війни належала половцям, то їх стратегія відрізнялася наступальним характером, прагненням вийти на оперативний простір, проникнути глибоко на територію ворога, дезорганізувати його оборону, знищуючи окремі скупчення живої сили супротивника, ефективно користуючись перевагою раптовості удару, рухливістю і чисельною перевагою кінного війська.

У ході оборонної війни половці прагнули використовувати наявність укріплених городищ, щоб скувати війська супротивника і бути готовими до нанесення маневрених ударів, тим самим примушуючи його витратити сили і втрачати стратегічну ініціативу, одночасно організувати вирішальні удари по основних силах супротивника. Одним з моментів зміцнення стратегічних сил для подальшої боротьби з сусідніми народами, зокрема з Київською Руссю, для посилення натиску на цю державу, половці шукали союзників серед своїх одноплемінників. Союзником хана Боняка в боротьбі з руськими був глава східного об'єднання хан Шарукан [4, с. 57].

Для збереження сил, а також для створення нових військових формувань половці часто йшли на мирні переговори, які були настільки хисткими, наскільки складною була сама обстановка в той період часу. Укладені мирні договори з половцями вводили в оману їх супротивників. Вибір тієї або іншої стратегії і плану операції обумовлювався, як правило, оцінкою сил ворога, характером його конкретних дій і аналізом власних сил.

Докладні дані про супротивника здобувалися в основному добре поставленою агентурною розвідкою. Торгові відносини між сусідами дозволяли половцям бути обізнаними також і про відсутність князя, і головних військових контингентів в тому або іншому населеному пункті Київської Русі, Візантії і інших країн, які воювали в цей час в інших місцях, а також усобиць руських князів, де половці часто брали участь на боці одного з них. Також для організації майбутніх боїв половці використовували розвідувальні відомості, одержувані від полонених. Так, наприклад, половці на чолі з Тоглієм несподівано від спійманого «язика» взнали, що Святослав з військом стоїть у міста Кульдеюрева [4, с. 86]. Під час нашестя, набігів все населення або окреме військо половців, постійно озброєне і у будь-який момент готове починати битву, попереду себе висилало розвідувальні групи, завдяки яким вже наперед було відоме про ступінь готовності до відбиття їх нашестя, про близькість і кількість чекаючих військ ворога, про можливість нападу ворога з якого-небудь боку.

Половці були страшні швидкістю своїх пересувань і стрімкістю нападів. Вони часто з'являлися там, де їх не чекали. Завжди могли наносити удари по супротивнику в такий час і у такому місці, яке вважали для себе зручним [47, с. 88-89]. Відмічались половці і у влучності стрільби. Ці чудові бойові якості половці довели до високого ступеня досконалості. [48, с. 52]. Побував між 1170 і 1180 рр. У південно руських степах рабі Птах"я з Регенсбурга свідчить, що мешканці Кедара (половці) "відмінно стріляють із лука й убивають птаха нальоту"[49, с. 421].

Головною метою половецьких набігів було захоплення полону. Люди, що попадали до половцям у полон, продавалися на невольничих ринках Середньої Азії Але половці також забирали худобу і майно. Крім захоплення видобутку вони ставили перед собою і більш широку задачу: сіяти прикордонні лінії оборони, знищити міста, що заважали їхнім вторгненням, перетворити оброблену землю в первісний степ і тим самим розчистити собі шлях для майбутніх набігів [50, с. 67]

У половців, які знаходились на різних стадіях кочування, змінювалася і стратегія ведення бойових дій (див. додаток Д. 22; Д. 23; Д. 24; Д. 25; Д. 26). Якщо на початку вона передбачала захоплення нових земель, з метою господарювання на них, то пізніше ситуація сильно змінилася у зв'язку з осілістю певної частини половців. Кочівники, які осіли, йшли на боротьбу за політичне панування, до захоплення земель для включення їх до складу своїх об'єднань [30, с. 80-81]. Тепер у військових походах брали участь тільки воїни. На місці розташування осілих степняків залишалось невелике військо для охорони сімей і майна [31, с. 34]. Половці повинні були в цих умовах постійно себе охороняти, стежити за походами сусідніх правителів. У Північному Причорномор'ї це широко здійснювалося з кінця XI ст., коли дружини Київської Русі щороку організовували наступи на половців [32, с. 74]. Успіх військових дій половців часто залежав і від природних умов, наявності або відсутності корму для коней [33, с. 27-28]. «Саме через це у кожного воїна - степняка було не менше двох коней» [33, с. 202]. Завжди найскладніший і

несприятливий для бойових дій час у половців був в кінці зими і на початку весни, коли вся худоба, перш за все коні, були ослаблені зимовим голодуванням [35, с. 39]. Тому основним часом воєнних дій у половців були літо і осінь [36, с. 200]. Тоді їх відмінна кавалерія діяла упевнено, а також можна було узяти з собою велику кількість продуктів у переможеного супротивника. Характерно, що половці при нападах на сусідів завжди враховували час найбільшої зайнятості населення польовими роботами, приходили і майже безперешкодно в цей час грабували прикордонні села і міста. Перевага половців по відношенню до своїх супротивників ще більш збільшувалася за рахунок рухливості і оперативності військових формувань половців, їх уміння створити багатократну чисельну перевагу у потрібному місці, у потрібний момент. Половці досконало володіли засобом облавного нашестя.

Про половців є повідомлення, залишені Робером-де-Кларі в «Завоюванні Константинополя»: «У кожного з них (куманів) є десяток або дюжина коней; і вони так добре їх приручили, що ті слідуєть за ними всюди, куди б їх не повели, і час від часу вони пересідають то на одного, то на іншого коня. І у кожного коня, коли вони от так кочують, є мішечок, підвішений до морди, в якому зберігається корм; і так то кінь годується, слідуєть за своїм господарем, і вони не перестають рухатися ні вдень, ні вночі. І пересуваються вони так швидко, що за одну ніч і за один день покривають шлях в 6 або 7, або 8 днів. І поки вони так пересуваються, то ніколи нікого не переслідують і нічого не захоплюють, поки не повернуть в зворотний шлях; коли ж вони повертаються назад, ось тоді-то і захоплюють здобич, уганяють людей в полон і взагалі беруть все, що можуть добути» [34, с. 49].

Ганс Дельбрюк в своїй роботі «Історія воєнного мистецтва» писав, що основним принципом бойового порядку повинна бути простота його організації і використання. До цього можна додати ще таке поняття, як доцільність. Будь-яке бойове шиккування в результаті складається з окремих воїнів. Від того, наскільки раціонально кожний з них міг використовувати в бою свої можливості, і залежав результат битви. На цьому будувалася тактика будь-якого війська. Тактика армій минулого будувалася в основному на використуванні двох основних варіантів бойового шиккування: зімкнутого і розімкненого. Вони постійно протистояли і, в теж час, доповнювали один одного. Ці бойові порядки використовувалися як в піхоті, так і в кавалерії. Кожний з них мав свої переваги і недоліки.

Щільний стрій використовувався для рукопашного бою. Воїни, стоячи або рухаючись пліч-о-пліч, відчували взаємну підтримку, кожний розумів, що, б'ючись з супротивником, він завжди може розраховувати на допомогу товариша; що у нападаючих поодиноці ворога, будь навіть він в індивідуальному плані підготовлений набагато краще, практично немає шансів перемогти 4-5 чоловік одночасно.

Проте, легкоозброєні воїни супротивника, які розсіялися, мали нагоду, не вступаючи в рукопашну сутичку, на відстані вражати воїнів, які стоять зімкнутою масою, металевими списами, сулицями, камінням і стрілами,

постійно міняючи при цьому позицію.

Для щільного бойового шиккування було характерне важке озброєння: панцирі, шоломи, щити, важкі списи, а для зовнішніх рядів кінноти ще і кінська броня. Тільки маючи такий захист, можна було витримати тривалий обстріл, не понісши при цьому значних втрат, і наблизитися на відстань удару списа.

Для розсипного бойового строю характерні легкість в рухах, постійний маневр, тому воїни мали мінімум захисного спорядження. Основним завданням легкоозброєних воїнів була поразка супротивника на відстані металюною зброєю. Це не означає, що вони не могли формувати зімкнутий стрій. Все залежало від умов бою. Звичайно, атакувати таким чином важкоозброєного супротивника «у лоб», без відповідного озброєння і сильних підготовлених коней, було небезпечно; зручніше зайти до нього у фланг і тил. Рівних по спорядженню, тобто «легкоозброєних», можна було атакувати і в «лоб».

Так само важкоозброєні воїни у потрібний момент могли використовуватися для розімкненого строю, але протягом нетривалого часу і на короткій дистанції. У першу чергу вибір бойового порядку залежав від умов рельєфу. Для перетнутої місцевості був зручний розсипний лад, для рівної, відкритої - щільний. Полководці середньовіччя практично ніколи не використовували якийсь один варіант. Бойові шиккування мали змішаний характер.

Половецьке військо, не дивлячись на наявність в ньому важкої кінноти, було незрівнянно більш легким і рухомим, ніж західноєвропейське і давньоруське, тому у нього виробився особливий, відмінний від інших народів бойовий порядок. Бойовий порядок половецьких військ, як правило, будувався в один ешелон. Попереду розташовувався авангард, потім центр, праве і ліве крило, резерв. Розміщувалися також воїни і по засідках окремими загонами.

Залишки князівської ставки, знайдені при розкопках експедицією С.О. Плетнєвої Правобережного Цимлянського городища: типові кочівницькі юрти з вогнищами у центрі підлоги були розставлені по колу навкруги житла князя. На думку С.О. Плетнєвої, у половецькому середовищі була поширена побудова куреня, що підтверджує факт застосування ними «табірною захисту» [38, с. 139]. Це військово шиккування є пересувним зміцненням з навантажених возьків, поставлених в один або два ряди у вигляді каре або кола. У середині цього кола поміщався наступаючий загін з воєначальником або, у разі оборони, сім'ї воїнів, що билися зовні [39, с. 72-79]. Таке шиккування було добре відомо половцям. В основі цього військового шиккування лежить усе теж «кола з крапкою у центрі», який і в плануванні «куреня». Тут, особливо при наступі, хан-воєначальник якій знаходився у центрі, грав ту ж роль об'єднувача - символу перемоги і прапора. Таким чином, половецькі орди ставили свої вежі по колу - по сонцю. Згодом, в кінці XII ст., коли почався процес виділення з орди сім'ї - чад, половці, так само як і хозарські феодалі планували ставки по стародавньому звичаю - «куреном» [4, с. 195].

Для зручності маневрування війська кочівників ділилося на частини: фаланги, полки – по виразу руського літописця: «Боняк розділився на два полки по 50 на сторону» [4, с. 216]. В авангарді знаходилася легка кіннота, за нею розташовувалися основні сили, в центрі яких був хан, а в резерві загін самого

зрадженого воєначальника.

Арабський географ писав, що «якщо вони виступають на війну, вони будуються в ряди і поміщають лучників перед собою». У 1093 р. під Треполем половці підійшли до прикордонного валу, пустили спочатку перед собою легку кінноту лучників, потім зайняли позиції. Побудова половецьких полків на полі бою була різноманітною і залежала від конкретних обставин.

У битві на р. Стугна в 1092 р. половці побудували бойові порядки, пустивши поперед стрільців. Підійшовши у валу, поставили свої прапори, вдарили в першу чергу по війську Святополка і прорвали («взломиша») його полк. Розбивши Святополка, вони повернули на Володимира Мономаха і після запеклого бою також змусили його звернутися у втечу. Стрільці половців були не хто інші, як кінні лучники, про які західноєвропейські лицарі дізналися від угорців. Кінні лучники були особливо небезпечні на степових просторах чи на широкій рівнині. Тут, користаючись швидкістю пересування, вони могли раптово атакувати супротивника, швидко відступати, ухиляючись від бою, і знову повернути коня, коли ворог, вибившись із сил, припиняв переслідування. Особливо велике значення мали атаки кінних лучників перед початком бою, коли вони раптовим нальотом роз'єднували ряди супротивника.

В обозі військо пробувало перед битвою, там воно озброювалося, з обозу виходило в бій і по закінченню битви знову поверталось до обозу. Біля обозу ставили сторожових. Там залишалися конюхи. Нараз вороже військо, особливо кіннота, заганялася аж до обозу, й тоді треба було його боронити. Та рідко коли обоз міг устоятися, звичайно діставався у ворожі руки. У степу часом військо боронилося, заставляючись ободовими возами. Без обозу виряджалося військо тільки на недовгі походи, нашвидку, де треба було несподівано настигнути ворога [51, с.50].

Природно географічні умови сприяли формування ряду характерних особливостей воєнного мистецтва половців. Вони були, природжені наїзники і влучні лучники. У бою половці застосовували найефективнішу для великої рухомої маси кінноти тактику розсипного строю. Їх легко озброєна кавалерія прагнула виснажити менш рухомого супротивника у дистанційному бою, охопивши його шикування по фронту і флангу на відстані польоту стріли, метаючи стріли і залишаючись практично невразливою. З метою розладнати ряди війська ворога, застосовувався обманний маневр: удавана втеча з подальшою концентрацією сил у відповідь для удару. У разі замішання або порушення порядку у шикуванні супротивника половці переходили у рішучу атаку лавою, прагнучи скрушити ворога силою першого натиску. Якщо супротивник тікав, кидаючи зброю, його втрати у живій силі були найбільш відчутні. При продовженні активного опору супротивника воїни половців вступали у ближній бій, спішувалися, продовжуючи атаку у рукопашну [40, с. 51]. Як правило, кочівники перевершували у дистанційному бою навіть регулярні війська землеробських держав, поступаючись їм у ближньому.

Половці широко застосовували і «тактику випаленої землі» [41, с. 120], при цьому руйнуючи ворожі комунікації, перешкоджаючи поповненню і постачанню супротивника, прагнучи примусити його до генеральної битви у

вигідний для себе момент на зручній для дії кінноті відкритої місцевості.

Для тактики легкоозброєного війська кочівників характерна стрімкість, несподіванка, раптовість нападу, засідки, помилкова втеча, швидкі відступи при невдачі і поразці. Постійно турбуючи набігами кордони староруської держави, половці були небезпечні раптовістю свого нападу. Їх швидкість і невловимість вражала сучасника [12, с. 42]. Вони несподівано з'являлися і також несподівано зникали. «В одну мить, - писав у XII ст. Євстафій Солунський, - половець близько, і ось вже його ні. Зробить наїзд, і стрімголов, з повними руками, хапається за поводи, поганяє коня і ногами і бичем, і вихором мчить далі, як би бажаючи перегнати швидкого птаха. Його їжаку не встигли побачити, а він вже щезав з очей» [42, с. 375].

По опису руським літописцем битви князів Давида і Боняка з угорцями у 1097 р., половці для «наведення на засідки» у помилковій втечі використовували найшвидшу і легку частину свого війська, очолювану молодим князем Алтунопой: «Алтунопа ж пригна до першого заступа и стрелившє побегну перед угри, угри ж погнаху по них, меняху Боняка бежаша» [4, с. 178]. Це звичайний прийом кочівників: передовий загін повинен був обстріляти ворогів і кинутися у втечу, заманюючи переслідувачів у пастку. У цьому бою так і відбулося. Два полки засідок Боняка з двох боків кинулися на угрів, а потім у битву були підключені резервні сили половців. Ця перемога дає яскраве уявлення про військові тактичні прийоми ведення бою половцями, в яких успіху добивалися малим числом, а воєнним мистецтвом ведення бойових дій.

Усний народний епос повідомляє, що перед битвами часто від кожної зі сторін виїжджали багатирі і билися один з одним. Поєдинок проходив поетапно. Супротивники постійно зближувалися, коли з суперечки на відстані переходили до дій, змінивши зброю. Використав всі види зброї, воїни переходили до боротьби. Спочатку стріляли з лука, потім скакали один до одного здалека, намагаючись вибити один іншого з сідла списами (або палицею), потім у хід йшли мечі і шаблі. Не досягнувши переваги, супротивники схоплювалися у боротьбі на конях, намагаючись стягнути один одного з сідла, після чого спішувалися і, взявшись за пояси, прагнули відірвати один одного від землі і підкинути в повітря, перекинути через себе і повалити. Завершував поєдинок вийнятий ніж. [29, с. 146-154].

Що стосується школи воєнного мистецтва, то половці починали вчитися з дитинства. Вже двох-трьохрічних дітей садили на коней і вони скакали на них і вчилися «пускати стріли» з маленьких луків, виготовлених спеціально для них [25, с. 36]. Хлопці вчилися стріляти, полюючи на дрібних звірів. Стаючи дорослими, вони продовжували удосконалюватися у військовій справі, постійно беручи участь у полюваннях. Полюванням, як писав Рубрук, «вони здобувають собі значну частину свого прожитку» [7, с. 98]. Це була основна причина організації величезних облавних полювань, як правило очолюваних крупними воєначальниками, найвпливовішими аристократами. На полювання дивилися як на похід (напад) на чужу країну. До неї готувалися, на полюванні вироблялися завзятість і мистецтво воювати, на ній виявлялися найвідважніші

вершники, самі гострозорі лучники. Таким чином, другою важливою функцією полювання було навчання воєнному мистецтву всіх – від хана до простого воїна і навіть його «челядинця», тобто всіх, хто брав участь у військових заходах: походах, нападах, баранти та ін. [4, с. 78].

Бій у половців уявляв собою введення легкої і важкої кінноти з метою проривати фронт ворога. Кінні лучники були особливо небезпечні на степових просторах або на широкій рівнині. Першим вступав у бій авангард з кінних стрільців, які проносилися перед строєм супротивника, накатуючи на нього хвилю за хвилею, засинаючи стрілами, прагнучи нанести якомога більше втрат ворогу і розладнати його ряди. Завдання авангарду зводилася до того, щоб примусити ворога відступати або ж атакувати, після чого в бій вступали основні сили, а кінні стрілки відходили на фланги. Вирішального удару завдавала при цьому важкоозброєна дружина, яка вступала в рукопашний бій. Про подібний бойовий прийом половців можна мовити за свідченням давньоруських літописів про знищення руських військ і розгром у бою на р. Стугна у 1093 р. [3, с. 210]. Застосування зброї у такому бою мало свою логічну послідовність. На першому етапі бою головну роль виграла метальна зброя. Успішне її використання прямо залежало від якості луків і різноманітності наконечників стріл. Найбільші втрати від такого обстрілу випробовували воїни без захисного спорядження. Кульмінацією бою був другий етап, якщо наслідок його розв'язувався єдинокорством із зброєю ближнього бою. У бій вступала зімкнутою масою важка кіннота з повним набором бойових засобів. Переважали легкі однолезі клинки (шаблі), а також списи, які використовувалися багато разів [43, с. 74]. Судячи з письмових джерел, половці завжди і з великою майстерністю застосовували в бою аркани [44, с. 16]. В епоху середньовіччя відбувалося подальше удосконалення озброєння і спорядження панцирного кінного воїна. З появою стремен, шаблі, кольчуги і сфероконічного шолома у половців важкоозброєні вершники могли ефективно діяти в дистанційному, ближньому бою, який все більш інтенсифікувався [45, с. 102]. У тактичному арсеналі кавалерії половців був комбінований вид бою, коли загони вершників в залежності від необхідності могли битися як в кінному строю, так і в пішому [46, с. 296].

Використовувалася половцями також розвідка боєм. Прикладом є битва у 1103 р. з руськими дружинами, назустріч яким кочівники послали Алтунопу, якій «славився мужністю» [4, с. 56]. Воїни половців під час бою зручно сиділи у сідлі, при необхідності сильно маневруючи: швидко пересувалися, при нахилах притискалися до коня, тому точно потрапити у них або ударити по ним ворогу було досить важко, кожний воїн бився окремо. Про один з тактичних прийомів, який використовувався половецькими воїнами у бою описано в усному народному епосі. Перемігши Добриню «поляніця» сунула його у шкіряний мішок, приторочений до сідла. Дівчина не ранила Добриню, а «зірвала» його з сідла [4, с. 68]. При нападах половці використовували одяг, який не був схожий на одяг воїнів. Це збивало з глузду супротивника і було воєнною хитрістю на війні. У цьому значенні навіть де який сарказм простеживається у Робера - де-Кларі, коли він пише про битву при Адріанополі

(1205 р.), де половці розгромили європейську кінноту: «Коли наші ратники побачили цих куманів, одягнених в їх шкури, то вони більше не устрашилися їх, а прийняли, так, що це був усього-на-всього гурт хлопців; і ці кумани і інші люди швидко мчали вскач, і потім кинулися на франків і багато кого повбивали, і наголову розбили всіх їх у цій битві» [34, с. 77].

Кінний бій у епосі звичайно – лава, розсіяний стрій, щоб пари вершників могли вільно битися; іншими словами, і загальна битва по суті справи це ряд поєдинків. [29, с 102].

При нападах у половців завжди було прагнення швидко захопити крупні міста, які звичайно мали оборонні споруди у вигляді великих кріпосних стін. Без застосування облогової техніки швидко захопити такі зміцнення практично неможливо, а тривалими облогами кочівники не займалися, оскільки у них не вистачало запасів продовольства і фуражу. Узяття укріпленого міста зводилося до спроби подолання міської стіни. Засобів для цього було дещо. Застосовувалися штурмові сходи, для того, щоб перелізти через стіну. Інший засіб - пролом стіни, воріт міста за допомогою тарану і метальної артилерії. Вслід за взяттям ставки, фортеці, міста відбувався грабіж захопленої території, відведення у полон мешканців, угін худоби, викрадання дорогоцінної здобичі. Усе це також описується в епосі.. Зустрічається в епосі і споруда, біля стін якої її захисниками зроблені замасковані «вовчі ями», у дно яких, крім того, іноді вбиті загострені коли або списи [28, с. 108].

За весь період військових дії половецьких об'єднань у східноєвропейських степах вони одолали десятки і сотні прикордонних городків по Росі і Сулі, у Болгарії, Угорщині, Візантії. Звичайно у всіх літописах повідомлялося, що те або інше містечко або фортецю було спалено при взятті. Половці пускали у місто засвічені стріли (з паклею, яка горить). Хан Боняк наважувався навіть на відчайдушні нальоти на Київ - у 1096 р. пограбував околиці міста і «пожъже» на Берестовому «двір княж» - безумовно добре укріплену невелику фортецю. Хан Кончак при підготовці до війни з Руссю виписував іноземних майстрів, щоб вони виготовляли стінобитні гармати і катапульти – важку артилерію середньовіччя, без якої місто не узяти [15, с. 342]. Прийом підпалу міських жител стрілами половці намагалися зробити значно більш «ефективним» і небезпечним для Русі. Так, хан Кончак у поході 1184 р. «пленили хотя грады русские и пожещи огньмъ: бяше бо обрел мужа такого басурменина, иже стреляше живым огнем, бяху же у них луци тузи самострелнии, одва 50 мужъ можешеть напящи» [3, с. 634-635]. Літописець описував своєрідні катапульти, що кидають у місто вже не клаптики просмолених клочків, що горять, а снаряди (керамічні судини), що розпліскували рідину, яка горить. Судини мали форму «сфероконусів», які широко використовувалися з різною метою у Київській Русі, Візантії, Волжській і Дунайській Болгаріях, Закавказзі, Середній Азії [4, с. 136].

У 1095г. половецькі хани Боняк і Тугоркан підійшли до Юр'єву, все літо облягали його, потім відправилися до Києва, повернулися і спалили Юр'єв. У цьому ж році сім тижнів переяславці витримували облогу міста [4, с. 51]. Л.М. Гумильов у своїй книзі «Стародавня Русь і Великий Степ» відзначає, що

половці розграбували околиці Михайлова, обложили там місто, але захопити його не змогли. У 1093 р. половці посилили облогу Торчеська: відвели воду від міста. Обложені стали знемагати від жару і голоду [7, с. 54]. Вода і вогонь - два чинники, які відігравали важливу роль при облозі міст і в історичній дійсності, і в епосі. Прийом позбавлення жителів води неодноразово згадується в епосі. Велике місце займає в епосі таємне проникнення у фортецю хитрістю. Досягається це чаклунською здібністю батирів до всіляких перетворень у тваринах (не тільки їх самих, але іноді і всіх воїнів). Частіше, проте, такі перетворення служили меті розвідки – підслуховуванням таємних розмов володаря, які мали воєнне значення. Ряд батальних сцен в епосі припускає участь війська, особливо, якщо йдеться мова про облогу міст і узяття укріплених фортець. Як прийнято вважати, кочівники неохоче застосовували облогу міст, віддаючи перевагу набігам і легко відступали у разі невдачі. Проте все ж таки облога має місце в епосі; крім того, треба було захищати і свої становища.

Воєнно-інженерне мистецтво половців знаходилась на високому рівні. Кочівники, осідаючи, могли використовувати більш стародавні зміцнення в своїх поселеннях. Звичайно вони трохи підновляли їх і ставили на стародавні вали дерев'яні, обмазували глиною частоколи [30, с. 80]. Середньовічні поселення були заселені негусто, споруди були легкі, наземні і як відзначає С.О. Плетньова, частіше за все це були повстяні юрти. Розміщувалися вони у місті не вулицями, а «кублами» (двориками). Кожне «кубло» належало одній сім'ї – аїлу або чаду, як називає їх літописець. Один двір від іншого був відокремлений іноді досить значним, вільним від забудови простором, оскільки відомо, що скотарі найбільш цінували худобу (породистих коней), молодняк вони вважали за краще тримати поблизу від своїх помешкань.

Кожний двір, що належав великій сім'ї, йменувався літописцями «вежею». Вежі ні у місті, ні у степах ніколи не були спеціально укріплені якимись фундаментальними спорудами, але для них було характерне розташування юрт по периметру кола. По зовнішньому периметру кола у степу нагромаджували зв'язані між собою вози, а в місті ставили загородки з плетнів. Пробратися у середину вежі-двору було вельми скрутно [30, с. 80]. Чернець Плано Карпіні писав: «Ставки у них круглі, виготовлені на зразок намети і зроблені з лозин і тонких палиць. Угорі у середині ставки є кругле вікно, звідки потрапляє світло, а також для виходу диму, тому що у середині у них завжди розведений вогонь. Стіни ж і дахи покриті повстю, двері також зроблені з повсті. Деякі ставки багаточисельні, деякі невеликі. Для менших при перевезенні на возі достатньо одного бика, для великих – три, чотири і навіть більше, згідно із величиною візка [25, с. 27]. Таким чином, половці користувалися двома типами юрт – одні ставилися на візки, інші – стаціонарні – на землю. Саме такі юрти стояли в становищі хана Кончака, якій привіз туди в 1185 р. полоненого князя Ігоря. Були відомі половцям і житла з глинобитними стінами. Звичайно нерозбірні будинки споруджувалися кочівниками, які переходили до третьої стадії кочування [4, с. 119-120].

Про табори - вежі половецьких орд до нас дійшли відомості давньоруських літописців. Відома половцям була і побудова куреня, про що говорить факт застосування «табірного захисту». Воєнна побудова половців, названа П. Голубовським «табірним захистом». Це є пересувним зміцненням з навантажених візків, поставлених в один або в два ряди у вигляді каре або кола.

У ході своїх нападів половці часто і успішно форсували різні річки. Прикордонною з Руссю була річка Сула, і саме до неї з року в рік підходили половецькі орди, грабуючи околиці, форсуючи річку, проривалися на землю Переяславського князівства. Переправлялися половці за свідченням Петах'я таким чином: зшивали десять кінських шкір, обшивали їх по краях ременем і спускали на воду. На цей пліт сідали самі і ставили свої візки. Кінці шкір прив'язували до хвостів коней і ті уплав переправляли їх на інший берег. Половці для плотів використовували шкіряні мішки, набиті соломною так ретельно, що ні краплі води не могло просочитися у середину. «І ось половець сідає верхи на цей мішок, прив'язує його до кінського хвоста і зверху накладає сідло і зняряддя війни, потім, використовуючи коня, подібно човну, користуючись вітрилом, перепливає широкий, як море Істр» [10, с. 162].

Наявність половецьких кам'яних статуй свідчить про існування у кочівників зимових доріг у донському лісостепу. «Зимовища» згадуються при описі походу руського князя Всеволода у 1199 р., причому маються на увазі постійні поселення. Наполегливо борючись за монопольну владу над степовою торгівлею, половці більш півсторіччя вели війну з Білою Вежею – древньоруським торговим містом, яке стояло майже в центрі половецької землі і пов'язано з Тмутараканським князівством. Тільки в 1117 р. боротьба ця закінчилася розгромом Білої Вежі, що перетворилася після того у невелике половецьке містечко – зимовище [4, с. 192]. При розкопках археологами були знайдені залишки характерних для кочівників глинобитних жител у верхньому шарі городища, що відносяться до XII ст. [4, с. 98]. Древньоруський літописець називає декілька городків, які належали в XII ст. половцям, і названих на ім'я князів, які володіли ними. До числа таких відносяться Шарукань, Сугров, Балін. У наслідок агресивних дій половців Тмутараканське князівство перестало існувати вже в середині XII ст. У кінці XII ст. автор «Слова о полку Ігоревім» включає Тмутаракань у число їх володінь [13, с. 12]. Половцям належало і описане Ібн – ал - Асіром у середині XIII ст. місто Судак (Солхат): «це місто кипчаків, з якого вони одержують свої товари, тому що він лежить на березі Хозарського моря і до нього пристають кораблі з одягом» [18, с. 112].

Отже, по-різному будувалися відносини між кочівницькою і землевласницькою системами. У письмових джерелах переважають повідомлення про постійні війни між ними. На нашу думку відносини землеробів з кочівниками були ворожими, кочівники несли державам розруху, нещастя, загибель. Насправді, такі відносини переважали. На першій і другій стадіях кочування половцям були потрібні не тільки продукти землеробства, але і вироби ремісників цивілізованих сусідів. Крім того, їм потрібні полонені для продажу. Нашестя замінялося набігами, різницю між якими сучасники не могли уловити, оскільки тільки зараз стало зрозумілим, що у наслідку нашестя

землі захоплювалися під пасовища, а під час нападів землі хоча і піддавалися грабежу, але залишалися у володінні колишніх власників. Ворожі відносини були вигідні половцям до тих пір, поки самі вони у наслідок напівосілости або обмеження територій кочування, не ставали доступними для своїх сусідів.

Якщо співвідношення сил між двома мирами змінювалося, половці всіма силами прагнули підтримувати мирні відносини з сусідами. Вони полягали у створенні воєнних союзів, які були направлені проти інших сусідів або кочових об'єднань. Тактика половців не змінювалася. Це були, як і раніше напади, але вже схвалені, підтримувані і оплачуваними союзниками. І додатково вони одержували здобич і полонених. Як тільки кочівницьке об'єднання ставало державним утворенням із стійкою економікою, воєнні союзи укладалися на рівних правах. Обидві держави були зацікавлені у політичних результатах перемоги – в оволодінні землею, торговими шляхами, портами.

Звичайно військові союзи підкріплювалися мирними договорами, які укладалися, перш за все, у зміцненні споріднених зв'язків між правлячими шарами суспільства шляхом ув'язнення браків. Окрім військових і споріднених відносин, обидві сторони були зацікавлені у підтримці торгових зв'язків. Від половців йшла худоба, раби, а від землеробських держав – хліб, вино, зброя, предмети розкоші.

До миру половці прагнули завжди, коли вони поступалися у силі своїм сусідам. Як тільки у степах з'являлося нове кочове формування, землеробські держави прагнули налагодити з ними союзницькі відносини з максимальним використанням його військової сили. Найбільшого ефекту таке використання досягло у тих випадках, якщо кочівницькі орди ставали васальними.

Воєнний союз з половцями досягався шляхом підкупів і відкупів, які потрапляли у руки кочової аристократії, наданням рядовим воїнам права грабувати захоплені у загальному поході території. Васалітет спирався на значно серйозні відносини, а саме на дарування землею.

Звичайно кочівники, втративши свої землі у степах, прагнули зайняти прикордонні землі іншої держави. Ця спроба починалася з воєнного зіткнення або серії нападів з метою насильного відторгнення землі під пасовища, нашістья невеликих груп на невеликі ділянки землі, розташовані у безпосередній близькості від кочувань. Такі дії, як правило, закінчувалися повним розгромом кочівників. І тоді держава, яка їх розгромила, пропонувала їм неспокійні прикордонні області для заселення з умовою запобігання кордонів. Чинниками, які визначили систему мислення і ціннісні установки представника кочового миру, були традиційне кочове господарство і пов'язаний з ними засіб життя.

Різноманіття складних взаємостосунків половців і землеробів Східної Європи і Азії зводилися до ворожих, союзницьких, васальних і данницьких. Хоча будь-який з цих типів припускав їх участь у війнах і воєнних нападах різного приводу, з різною метою і наслідками.

У степах володарював культ воїна – вершника, пов'язаний з культами вогню, неба, сонця, поля, які були поширені у половців. Звичаї і обряди, які були підлеглі цим культам, брали початок від них, були подібними у різних племен і орд, віддалених один від одного великими відстанями. Для того, щоб вижити,

кочівник повинен був день і ніч проявляти турботу про свої стада. Це була головна точка відліку для повсякденної господарської діяльності і воєнної активності. На весь інший світ кочівник дивився крізь призму власного життєвого і воєнного досвіду.

Кожний дорослий член кочового суспільства був вільним воїном, батиром, джигітом. У своїх справах і вчинках повинен був відповідати цьому імені, не принижуючи власної гідності і честь свого народу. Оскільки уся історія половців і їх державних об'єднань була пронизана війнами з сусідами, які диктувалися умовами і системою їх господарства, то гідність і честь розумілися, перш за все, як військова доблесть, хоробрість, вірність своєму народу, непримиренність і жорстокість щодо ворога. У половців не було великої необхідності у використуванні рабської праці, тому населення із завойованих територій виганялося, знищувалося або продавалося. Цим пояснюється жорстокість по відношенню до ворога, яка відображає суть кочового способу життя, де немає сентиментальності, розкаяння совісті і жалості до ворога. Інакше і не могло бути при існуванні екстенсивного кочового господарства і пов'язаного з ним засобу життя. В свою чергу, якщо сильні у минулому половецькі об'єднання з різних чинників слабшали і приходили в спадок, то на їх територію починалося активне вторгнення сусідів, які з не меншою жорстокістю знищували цілі кочові орди. Жорстокість у війнах була звичайним явищем і не може бути приписана тільки половцям. Її можна розглядати як боротьбу за виживання, якщо у боях вирішувалася доля кочового етносу.

Воєнне мистецтво половців виявляє інтерес для дослідження, перш за все, у тому плані, що їх військова організація формувалася у період переходу кочівників від табірної стадії кочування до напівосілості – «від кочовищ до міст». У процесі тривалого воєнного протистояння половці перейняли від руських деякі типи озброєнь (у Чингульському похованні знаходилися шоломи і бойові ножі руського виробництва). У свою чергу, до Візантії і на Русь проникала кочівницька зброя – шаблі і тугі луки, сідла, деякі форми стремен, мабуть найзручніші або просто «модні» тоді у степових народів [16, с. 144]. Сусідство з Руссю не могло не позначитися і на духовному розвитку половців. Починаючи з XII ст. окремі представники приймали християнство. За свідченням «Житія чорноризця Никона», а також «Розповіді про полоненого Половчина» в окремі періоди половці переходили у християнство цілими родами. Частіше за все, це відбувалося тоді, коли над ними нависала смертельна небезпека і була потрібна допомога християнських держав. Так, рятуючись від монголо-татарського нашествия у 1224 р., багато половців прийняли хрещення, у тому числі і хан Басти. «Тоді ж великий князь Половецький крестися» [18, с. 741]. Мусульманство стало пануючою релігією у кипчаків, які залишилися в Середній Азії, західні половці - кумани, які постійно спілкувалися з угорцями, починали переходити у католицизм. Оскільки половці несамовито поклонялися богам, то віра також знаходила своє відображення у військових питаннях.

На розвиток воєнного мистецтва зробили великий вплив взаємовідношення з розвинутими феодальними державами, що оточували Половецький степ

(і східну її частину - (Дешт-і-Кипчак) з усіх боків, що сприяло до швидкого переходу половців до класового суспільства, в якому концентрувалися виробничі і воєнні відносини.

Бойовий порядок половецьких військ складався з полків ханів, які об'єднували декілька загонів, що мали у своєму складі легку і важку кінноту, а також допоміжний рід військ - піхоту. Схема розташування полків на полі бою припускала розстановку сил у наступній послідовності: авангард, центр, праве крило, ліве крило, резерв. Однією з характерних особливостей воєнного мистецтва половців була своєрідна тактика. Основними принципами ведення бою у половців були: раптовість, несподіванка нападу, яка супроводилась диким криком степових людей, що часто наводило на супротивника страх.

Фактор раптовості належний лежати в основі всіх бойових дій. Перевага раптовості, яка досягається на початку бою, через деякий час вичерпується. Тривалість його дії визначається часом, необхідним для супротивника, щоб усунути нерівні умови, викликані непередбаченими діями протилежної сторони. Тому в ході бою треба максимально використовувати первісний елемент раптовості і прибігати до нових раптових дій на всіх рівнях армійського командування [53, с. 452].

У будь-якому бою важливий перший удар. Половці завжди прагнули використовувати раптовість нападу і з перших хвилин ведення бойових дій нанести непоправний удар, який вирішував результат усього бою. Це було відмітною рисою їхнього воєнного мистецтва.

В основному половці віддавали перевагу наступальним діям, так як знищення збройних сил ворога і його бажань продовжувати боротьбу через стратегічні наступальні дії є класичним засобом ведення війни, якій вони застосовували на протязі всього розглянутого хронологічного періоду.

Головною метою військової стратегії половців у бойових діях було грабіж чужих територій для захоплення військового видобутку, відведення в полон переможених, викрадення великої кількості черід тварин.

Особливо велике значення мали атаки кінних лучників перед початком битви, коли вони раптовим нальотом турбували ряди ворога. Значення кінноти, як важкої так і легкої зростало. Успіхом у бою було чітке взаємодія лучників. Під їх прикриттям важкоозброєна кіннота розгорталася і наносила таранний удар по супротивнику. Основним тактичним прийомом, який вони використовували, було заманювання ворога у пастку, де знаходилися основні сили, після чого ворог знищувався, а також застосовувались одночасні удари по супротивнику з флангів і тилу.

Якщо половецькі загони терпіли поразку, то використовувався такий прийом, як швидкий відступ. Оскільки кочівники були природженими наїзниками і влучними лучниками, то вони застосовували у бою, найефективнішу для великої маси кінноти, тактику розсипного бою. Як правило, половці мали перевагу у дистанційному бою. У ході ведення бойових дій вони прагнули завжди нав'язати свої умови, примусити супротивника до генеральної битви у вигідний для себе час, на зручній для дій кінноти відкритій місцевості. Усе це ускладнювало ведення бойових дій сусідніх з половцями держав і народів.

Елементами воєнного мистецтва є і уміння половецьких військ організувати оборону в разі нападу методом «табірного захисту». Тактика огороження своїх військ візками описувалася Анною Комніною під час битв її батько Олексія Комніна з команамі (половцями). «...вони від самої природи навчені військовій справі ... зв'язали свої ряди за правилами тактиці і, огородив військо візками, стали рухатися на самодержця ...» [54, с. 327]. Половці були неперевершені в коротких набігах і сутичках кінних загонів, але не були пристосовані до тривалих бойових походів і облозі міст.

Половецька кіннота могла проводити активні бойові дії влітку або восени, коли кінний склад був ситий і здоровий, але потужність різко знижувалася весною, коли корми закінчувалися.

Проте були і недоліки у стратегії і тактиці військовій організації половців XI - XIII ст. Це, перш за все те, що половці не могли довго утримуватися компактною масою. Після вдалої битви вони розбивалися для грабежу на дрібні загани, що значно знижувало їх боєздатність. Так, наприклад, було у 1068 р. у битві у Сновська. Самовпевненість і упевненість у легкій перемозі часто підводила їх. Відсутність належної військової дисципліни, прорахунки у питаннях бойового забезпечення, неодноразово призводило до того, що бойова охорона несумлінно, халатно і злочинно відносилася до виконання своїх обов'язків. Прикладом тому служить битва, програна половцями на р. Сула в 1107г.

Були і випадки зради з боку половців. Першими постраждали алани у 1223 р. після приходу татаро-монголів. Однією з причин поразки русько-половецьких військ у битві на р. Калка була втеча з поля бою половецьких військ, які не витримали тривалої жорстокої битви.

Військово-інженерне мистецтво у половців було на досить високому рівні. Кочівники, осідаючи, могли використовувати більш стародавні зміцнення у своїх поселеннях. Осідаючи на землю, вони звичайно використовували залишки обладнаних споруд попередніх епох, які знаходилися на вузлових ділянках. У так звані «вежі половців» було скрутно пробратися супротивнику. У ході бойових дій половці успішно форсували водні перешкоди.

Велика кількість археологічних знахідок і письмових джерел, що дійшли до нас про половців розповідають про те, що їхній народ був чисельним і великим. Половці і Київська Русь постійно знаходилися в взаємозв'язку. Частіше за все ці відносини були антагоністичні.

Таблиця 4. 1

Порівняльний аналіз взаємостосунків Київської Русі та половців

Найменування	Київська Русь	Половці
1	2	3
Оборона	В основному пасивна, откупи	Активна (табірний захист)
Підготовка до ведення бойових дій	Проводилась по мірі наступу і нападів кочівників, а також під час походів на їх	Постійна боєздатність у мирний час (військові змагання в стрільбі із лука, кидання спису,

	територію	підготовка коней, палювання)
Час ведення бойових дій	Улюбий час	В основному літом і в осені
Воєнно - інженерне мистецтво	Мали добрі укріплення, фортеці	Слабкі укріплення, вмило могли форсувати водні перешкоди за допомогою підручних засобів
Організаційна структура війська	Важкоозброєнні воїни, піхота, багаточисельність	Легка та важка кіннота були більш рухомими по відношенню до руського, мобільність війська
Основне озброєння	Мечі, списи, сокири	Луки, стріли, шаблі
Дипломатичні відносини	Використовували у період перевази противника при веденні бойових дій для подальшого зберігання сил	

У процесі дослідження нами виявлено, що воєнне мистецтво половців формувалося в період переходу від табірної стадії до напівосілости. Перевага половців по відношенню до осілих народів ще більш збільшувалась за рахунок швидких і маневрених нападів невеликих загонів а також рухливості і оперативності всіх військових формувань, їх уміння створити багатократну чисельну перевагу в потрібному місті в потрібний момент.

Під час битви на першому етапі половці діяли зброєю дистанційного бою, щоб завдати противнику найбільших втрат і розладнати його бойовий порядок. Давньоруський літопис повідомляє про те, що половецькі воїни володіли мистецтвом стрільби з лука. Кінні лучники безперервно накидалися на ворога, осипали його градом стріл.

На другому етапі битви(бою) наносився зосереджений удар силами важкої кінноти, який вирішував результат бою. Бездоганне уміння володіти зброєю і керувати конем забезпечували успіх. Крім цього стрімке наближення лавини коней, гуркіт копит, оскалені морди і важке дихання тварин, піднята зброя вершників – все це викликало у супротивника невимовний жах. Рубіж переходу в атаку призначався з таким розрахунком, щоб коні, яки несли на себе значну вагу вершників, не встигли стомитись, а також щоб з максимальною швидкістю пройти простір ефективного обстрілу лучників ворога (100 – 10 м).

На третьому етапі для остаточного ураження війську противника завдавали обстрілом з луків, метанням дротиків, у рукопашному бою. Здійснювалось також переслідування ворогів, що покинули поле бою.

Систематизація наукових знань про війни та збройні конфлікти половців дозволяє розділити їх на три періоди: перший - друга половина XI ст.; другий – початок XII ст. – середина XII ст.; третій – друга половина XII ст. – перша

чверть XIII ст.

Для воєнних дій першого періоду характерними були дальні грабіжницькі воєнні походи. Половецьке військо на цьому етапі, як правило, виступало цілісним військовим об'єднанням (усе населення).

Головною особливістю бойових дій другого періоду було те, що вони могли вестись окремими з'єднаннями.

Відомі війни та збройні конфлікти третього періоду можна назвати регіональними, які проводились з метою політичного протистояння. Половецькі війська були об'єднані на чолі одного авторитетного воєначальника, яким, наприклад був хан Кончак (битва з полками Новгород – Сіверського князя Ігоря у 1185 р.).

Систематизовані та проаналізовані дані про бойових дії половців дозволяють дійти висновку щодо високої воєнної могутності половецьких об'єднань, виявити особливості, тенденції і закономірності характерних для половецького війська прийомів і способів боротьби, дослідити систему забезпечення бойових дій, звернувши при цьому увагу на ті сторони воєнного мистецтва, які можуть скласти певний інтерес для розвитку воєнного мистецтва в сьогоденні умовах.

У наш час до особливостей розвитку воєнного мистецтва відносяться: переміщення центра ваги бойових дій в сторону тактичних дій, стирання різниці між оборонними і наступальними діями, розвиток нових прийомів і способів ведення бойових дій, витіснення „дальнім дистанційним боєм” ближнього бою, застосування загінне – групової тактики, використання малих тактичних груп. Подібні підходи до вирішення складних питань воєнного мистецтва простежуються у половців. Це є підтвердженням того, що принципи воєнного мистецтва, методи і форми бойових дій повторюються на достатньо віддалених історичних періодах.

ВИСНОВКИ

В результаті виконаної роботи, вирішене наукове завдання – проведено аналіз історіографічних та археологічних джерел, розкрита військова організація та воєнне мистецтво половців XI-XIII ст. в контексті давньої історії України. Здійснений у воєнно-історичному аспекті комплексний науковий аналіз найважливіших питань військової справи половців є певним кроком уперед у вивченні половецької доби української національної історії як складного й багатопланового соціального процесу.

Дослідження проводилось на перетині двох наук: археології і воєнної історії. У ході дослідження були використані відомі традиційні загальнонаукові та

спеціальні методи історичного дослідження, серед яких основну роль відіграли аналіз, синтез, історичний і логічний методи. Розроблена методологія наукового дослідження дозволила вивчити історичну реальність, узагальнити та класифікувати основні події, явища і процеси воєнної історії України половецького часу. Відсутність аналогічних робіт вітчизняних і зарубіжних воєнних істориків робить результати дослідження пріоритетними у вивченні половецького періоду воєнної історії України, визначення внеску половців в розвиток воєнного мистецтва.

Половецькі об'єднання залишили помітний слід у світовій військовій історії. Багато їх не тільки мешкали на території нинішньої України, але і активно контактували із слов'янами, воювали і торгували, об'єднувалися в союзи, впливали не тільки на політичну і військову історію Київської Русі, але і приймали участь в етногенезі нашого народу, залишили нам елементи своєї культури, у тому числі військової і збройової.

Основні висновки дисертаційного дослідження полягають в наступному:

Історіографічне дослідження наявної наукової літератури та джерельної бази дозволило дійти висновку, що військова організація та воєнне мистецтво половців XI - XIII ст. не набуло глибокого всебічного висвітлення у воєнно-історичній науці. Аналіз наявних джерел засвідчив еволюційний розвиток історіографії з означеної проблеми, а накопичені джерела створили передумови для підвищення наукового рівня спеціальних праць та появи у перспективі синтетичних робіт. Сучасна військово-історична наука має у своєму розпорядженні методичний інструментарій, оперує усталеними категоріями і поняттями, що значно розширило можливості подальших досліджень. Поки що питома вага праць, присвячених власне військовій організації та воєнному мистецтву половців є досить незначною. Дисертаційна робота є по суті першим цілісним узагальненням досягнень історіографії та джерельної бази, присвячених власне військовій організації та воєнному мистецтву половців XI – XIII ст., на відміну від існуючих спеціальних праць, які є фрагментарними або ж присвячені вузьким питанням означеної теми дослідження.

Аналіз військової організації половців тісно пов'язаний з процесом етногенезу племен Північного Причорномор'я, існуванням державних утворень половців. Історичні обставини і природні умови були важливим фактором, що сприяв формуванню нового укладу, способу життя і військової справи половців. Половецька військова організація співпадала із соціальною, і, як в усіх євразійських номадів, демонструвала велику схожість. Військові загони професійних воїнів безпосередньо підпорядковувались половецьким ханам і аристократії і були ядром половецької військової організації. В незначних збройних конфліктах вони діяли самостійно, у випадку залучення до воєнних дій значної частини населення ставали основою усїєї структури половецького війська. Доведено, що в залежності від задач і потреб у половців створювались підрозділи забезпечення та обслуговування, на які покладались завдання розвідки, сторожі, зв'язку, особистої охорони воєначальників, догляду обозу та інші. Відомі випадки використання половецьких лучників в якості загороджувальних загонів. Воїнами у половців були не тільки чоловіки але і

жінки.

Встановлено, що основним родом військ у половців була кіннота Вона в свою чергу поділялася на важку та легку. Поряд з родовим розподілом половецького війська, окремі його контингенти, озброєні переважно одним видом озброєння, були представлені шабельниками, лучниками, списоносцями. У середині XI – на початку XIII ст., в умовах формування феодалної ієрархічної військової системи, реформувався спосіб комплектування військ і їх внутрішнього розподілу. Зросла могутність і різноманітність зброї, збільшилася кількість окремих формувань, ускладнилася їх структура – все це призвело до певного скорочення чисельності військових підрозділів. Значну роль стали відігравати воїни - професіонали.

Науковий аналіз джерел дозволив визначити періодизацію виникнення і розвитку військової організації половців. Перший період (середина XI - початок XII ст.) – створення військової організації для проведення агресивної завойовницької політики половецьких союзів орд. Другий період – (20 - 50-і рр. XII ст.) – послаблення військово-політичної сили половців. В степах кочували роз'єднанні війська половецьких орд, які не складали єдиної половецької організації. Третій період (друга половина XII ст.) – характеризується тим, що військовий потенціал половецьких орд зосереджується не на зовнішній експансії, а на внутрішньому розвитку економічних відносин. Четвертий період (перша половина XIII ст.) – виділяється тим, що половецькі війська брали активну участь у князівських усобицях русичів, що сприяло перетворенню їх військової організації у грізну небезпеку для сусідніх народів. На початку 40-х рр. XIII ст. половецька військова організація припиняє своє існування в зв'язку з нашествям татаро - монголів.

У дослідженні узагальнені наукові погляди на комплекс озброєння та спорядження половецького війська, уточнена його класифікація з точки зору воєнної науки, виявлені закономірності та тенденції розвитку половецького озброєння. Комплекс половецького озброєння був самобутній і своєрідний. Будучи саме половецьким за походженням, він, в основному єдиний як у степових кочових племен Північного Причорномор'я, так і в осілого землеробського населення, що проживало на території сучасної України. Зброя половців знайшла достатньо широке використання за межами половецьких утворень.

Комплекс озброєння половецьких воїнів використовувався в різних видах бою і забезпечував враження противника на різних дистанціях. На значних застосовувався лук і стріли, на середніх – металльні списи та дротики, на ближніх – довгі списи, в рукопашному бою – шаблі, мечі, кинджали, сокири, клевці, булави. Захисне озброєння половців – шоломи, щити, панцири, засоби захисту кінноти забезпечували їм помітну невразливість у бою. Комплекс половецького озброєння дозволяв успішно вести бій як у кінному так і в пішому бойових порядках.

Запропонована автором класифікація комплексу половецького озброєння включає зброю, захисне озброєння і спорядження половецького війська. В основу її покладено функціональне призначення того чи іншого виду озброєння

. Окремі види озброєння в свою чергу були об'єднані в групи за призначенням, принципом дії і за конструктивними особливостями.

На основі аналізу проведених половцями битв та окремих бойових дій вдалося виявити характерні особливості для половецького війська прийоми і способи збройної боротьби, дослідити систему забезпечення бойових дій.

Стратегія половецького війська характеризувалась його постійною і високою готовністю до ведення воєнних дій; досягненням воєнно-політичних цілей без збройної фази боротьби, за рахунок „демонстрації сили”, підвищення воєнної присутності в регіоні; організацією і проведенням вирішальних бойових дій в цілому по завчасно продуманому плану; організованим використанням районів перегруповань в безпосередній близькості до театру воєнних дій; широке застосування принципу досягнення загальної перемоги через низку проміжних успіхів в сферах часом незрозумілих для противника (принцип „малої війни”, „стратегій непрямих дій”).

Основними принципами тактики половців були: висока активність і рішучість при веденні бою; постійне застосування військової хитрості (добивалися успіху в битвах малою кількістю воїнів, заманюючи ворога в пастку) та використання фактору раптовості; розподіл сил по етапам і задачам бойових дій; широке застосування маневрових дій; прагнення нанести максимальне враження противнику дистанційною зброєю і тільки після цього допустити безпосереднє зіткнення з ним. Поряд з лавою половцями застосовувався зосереджений удар загонами важкоозброєної кінноти в центр бойового порядку противника з метою його прориву і знищення ворога по частинам.

Удосконалення озброєння сприяло змінам в тактиці ведення бою, шикунанні бойових порядків. Значна увага в половецькому війську приділялась всебічному забезпеченню бойових дій: розвідці, сторожі, маскуванню.

Прийоми і способи бойових дій половців, принципи їх воєнного мистецтва актуальні і в сучасних умовах.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що його результати значно доповнюють відомості про розвиток соціально-економічних, політичних і міжнародних стосунків половецьких об'єднань, сприяють поглибленню знань про історичний процес на території Східної Європи. Військова історія України не може бути представлена без військової історії половців. Матеріали дослідження можуть бути використані: при розробці науково - дослідних робіт з історії вітчизняної військової справи, написання узагальнюючих і науково-популярних робіт з воєнної історії, навчальних, методичних, довідкових та інших матеріалів з історії збройних сил, війн і воєнного мистецтва; можуть використовуватися як довідковий матеріал для більш змістовного наповнення навчальних курсів дисциплін “Історія військових формувань України”, “Історія української державності”, які викладаються в вищих військових навчальних закладах; для проведення військово - патріотичного виховання особового складу Збройних Сил України.

Узагальнені основні види зброї половців можуть лягти в основу розробки конкретних методик застосування холодної зброї у підготовці

військовослужбовців спеціальних підрозділів.

Перспективними напрямками подальших досліджень дисертант вважає: поглиблене вивчення та систематизація всього, відомого на сьогоднішній день науці, озброєння та спорядження половецького війська (перед усім найменш досліджених його видів: мечів та кинджалів, списів та дротиків, клевців, кістенів), відтворення технологічних процесів виготовлення озброєння, встановлення бойових можливостей, прийомів та способів його застосування

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ВСТУП

1. Фёдоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. - М., 1966.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, Т.12.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, Т.8.
3. Шевеленко А.Я. Природный фактор и европейское общество V – X веков //Вопросы истории. – М., 1969. -№ 10. – С. 88 – 92.
4. Златкин И.Я. Тойнби об историческом прошлом и современном положении кочевых народов //Вопросы истории. – М., 1971. - № 2. – С. 96.
5. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, Т.21.
6. Татищев В.Н. История Российская. – М. – Л., 1962 – Т. 1.
7. Куник А.А. О торкских печенегах и половцах по мадьярским источникам с указанием на новейшие исследования о черноморско – торкских народах от Аттилы до Чингисхана //Учёные записки Академии Наук по первому и третьему отделениям. – М., 1855. – Т. 3. – Вып. 5. – С. 714.
8. Карамзин Н.М. История государства Российского. – СПб., 1892. – Т. 1.
9. Карамзин Н.М. История государства Российского. – СПб., 1892. – Т. 2.
10. Устрялов Н.Г. Русская история. – СПб., 1837. – Ч. 1.
11. Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. – М., 1857. – Т. 5.
12. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён.– М., 1959. – Кн. 1. – Т. 5.
13. Ключевский В.О. Курс русской истории. – Сочинения в 8 - ми томах. – М., 1956. – Т. 1. – Ч. 1.
14. Костомаров Н.И. Черты народностей южнорусской истории //Исторические монографии и исследования. – СПб., 1903. - Т. 1. - Кн. 1.
15. Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей. – К., 1884.
16. Ляскоронский В.Г. Русские походы в степи в удельно – вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 году //Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1907, март. – С. 1-37; апрель. – С. 273 - 312.
17. Грушевський М.С. Історія України - Русі. – К., 1991. – Т. 1.
18. Затыркевич М.Д. О влиянии борьбы между народами и сословиями на образование строя Русского государства в домонгольский период. – М., 1874.
19. Беляев И.О. О северном берегу Чёрного моря и прилежащих к нему степях до водворения в этом крае монголов //Записки Одесского общества истории и древностей, 1853. – Т. 3. – С. 29.
20. Аристов Н.Я. Промышленность Древней Руси. – СПб., 1866.
21. Аристов Н.Я. О земле Половецкой (Исторический очерк). – К., 1877.
22. Бурачков П. Опыт исследования о куманах, или половцах //Записки Одесского общества истории и древностей, 1877. – Т. 10. – С. 111 - 136.

23. Григорьев В.В. Об отношениях между кочевыми народами и оседлыми государствами //Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1875, март. – С. 1 - 27.
24. Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. – М., 1938. – Т. 1.
25. Рожков Н.А. Русская история в сравнительно историческом освещении. – М. – Л., 1930. – Т. 1.
26. Покровский М.Н. Русская история с древнейших времён. – Л., 1924. – Т.1
27. Покровский М.Н. Очерк истории русской культуры. – Л., 1924. – Ч. 1.
28. Пархоменко В.А. Следы половецкого эпоса в летописях //Проблемы источниковедения. – М. – Л., 1940. – Сб. 3. – С. 391 – 393.
29. Якубовский А.Ю. Дешт- и - Кыпчак (Половецкая степь) в XI – XIII вв. (до прихода монголов) //Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда (Очерк истории Улуса Джучи в период сложения и расцвета в XIII – XIV вв.). – Л., 1937.
30. Лященко П.И. История русского народного хозяйства. – М. – Л., 1927.
31. Греков Б.Д. Киевская Русь и проблема происхождения русского феодализма у М.Н. Покровского //Против исторической концепции М.Н. Покровского. – Сборник статей. – М. – Л., 1939 – Ч. 1.
32. Терлецький О. Історія України – Львів, 1938. – С. 47, 86.
33. Мавродин В.В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV в.) - Л., 1940.
34. Сібільов М.В. Археологічні пам'ятки на Дінці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського //Археологія. – К., 1950. – Т. 4. – С. 99 – 103.
35. Рыбаков Б.А. Русские земли по карте Идриси 1154 года //Краткие сообщения Института истории материальной культуры, 1952. – Вып. 43. – С. 3 – 44.
36. Гордлевский В.А. Что такое «босый волк»? //Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка. – 1947. – Т. 6. – Вып. – 4. – С. 317 – 337.
37. Пономарёв А. Куман – половцы //Вестник древней истории. - 1940. - № 3/4 (12/13). – С. 369.
38. Попов А.И. Кыпчаки и Русь //Учёные записки Ленинградского государственного университета. - 1949. – Вып. 14. - № 112. – С. 101, 104-106, 117.
39. Кудряшов К.В. Северное Причерноморье в IX – XII вв. Автореф. дис. докт. ист. наук //Краткие сообщения Института этнографии Академии наук СССР. – М., 1948. - № 4. – С. 93 – 96.
40. Кудряшов К.В. Половецкая степь. – М., 1948.
41. Рыбаков Б.А. «Слово о полку Игореве» и его современники. – М., 1971.
42. Плетнёва С.А. Печенеги, торки, половцы в южнорусских степях //Материалы и исследования по археологии СССР, 1958. – Т.62. – С. 151 – 226.

43. Плетнёва С.А. О построении кочевнического лагеря – вежи // Советская археология. – 1964. - № 3. – С. 133 – 140.
44. Плетнёва С.А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X–XIII вв. - М., 1975. – С. 260 – 300.
45. Фёдоров – Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1966.
46. Шарапова З.М. Социально – экономический и политический строй у половцев // Учёные записки Московского областного педагогического института. – 1958. – Т. 28. – Вып. 2. – С. 116, 117, 121, 125.
47. Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. – М., 1967.
48. Каргалов В.В. Половецкие набеги на Русь // Вопросы истории. – М., 1965. - № 9. – С. 68 – 73.
49. Шекера І.М. Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. - К., 1967.
50. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968.
51. Пашуто В.Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII век). – М., 1956.
52. Пашуто В.Т. Место Древней Руси в истории Европы // Феодальная Россия во всемирно – историческом процессе. – М., 1972. – С. 196.
53. Раппопорт П.А. Из истории Южной Руси XI – XII вв. // История СССР. – 1966. - № 5. – С. 113 – 116.
54. Толочко П.П. Киевская земля // Древнерусские княжества X – XIII вв. – М., 1975. – С. 6, 9, 13.
55. Толочко П.П. Этническое и государственное развитие Руси в XII – XIII веках // Вопросы истории. – М., 1974. - № 2. – С. 57.
56. Рыбаков Б.А. Исторический взгляд на русские былины // История СССР. – 1961. - № 5. - С. 153 – 160.
57. Мавродина Р.В. Киевская Русь и кочевники. – Л., 1983. – 88 с.
58. Повесть временных лет.- М.-Л., 1950.- Ч. 1.- 404 с.
59. Ипатьевская летопись // Повесть временных лет. - М.: Наука, 1962.- Т. 2. – 939 с.
60. Слово о полку Игореве.- М., 1880.
61. Киево- Печерський патерик.- К., 1870.
62. Памятники старинной русской литературы.- СПб., 1860.- Вып. 1.
63. Плетнёва С.А. Кочевники южнорусских степей IX–XIII вв. (По археологическому материалу и письменным источникам) Автореф. дис. канд. истор. наук- М., 1952.
64. Плетнёва С.А. Половецкие каменные изваяния // Свод археологических источников.- М., 1974.- Е 4 – Вып. 6.
65. Макаренко Н.Е. Археологические исследования 1907-1909 ст.- СПб., 1911.
66. Лонгинов А.В. Исторические исследования сказания о походе северского князя Игоря Святославовича на половцев в 1185 г. – Одесса, 1892.
67. Яворницкий Д.И. Раскопки курганов в пределах Екатеринославской губернии // Труды XII Археологического съезда - М., 1907.- Т.1.

68. Рутковская Л.М. Исследование раннесредневековых памятников на р. Орель в 1968 г. //Археологические исследования на Украине в 1968г. - К., 1971.
69. Бранденбург Н.Е. Журнал раскопок 1888 - 1902 гг. - СПб, 1908.
70. Труды III Археологического съезда. - М., 1878 - Т.2.
71. Труды VIII Археологического съезда. - М., 1897 - Т.3.
72. Труды XI Археологического съезда. - М., 1901 - Т.1.
73. Труды XII Археологического съезда. - М., 1905 - Т.1.
74. Труды XIII Археологического съезда. - М., 1907 - Т.1.
75. Известия археологической комиссии. - 1901. - Вып. 43.
76. Известия археологической комиссии. - 1905. - Вып. 15.
77. Известия археологической комиссии. - 1906. - Вып. 19.
78. Отчет Археологической комиссии 1882 - 1888 гг.
79. Отчет Археологической комиссии 1901 г.
80. Отчет Археологической комиссии 1894 г.
81. Отчет Археологической комиссии 1880 г.
82. Гераськова Л.С. Половецкая статуя из с. Чернухина //Советская археология. - 1974.- № 3, С. 256-257.
83. Плетнёва С.А. Женская половецкая статуя с ребенком //Советская археология. – 1974. - № 3.- С. 258-262.
84. Токарев С.А. Ранние формы религии и их развитие. - М., 1964.
85. Степи Евразии в эпоху средневековья //Археология СССР- М.: Наука, 1981.
86. Медведев А.Ф. Татаро – монгольские наконечники стрел в Восточной Европе //Советская археология. – 1966. - № 2.

РОЗДІЛ 2

ВІЙСЬКОВА ОРГАНІЗАЦІЯ ПОЛОВЦІВ

1. Гумилёв Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М.: Мысль, 1989.
2. Ахинжанов С.М. Из истории движения кочевых племён евразийских степей в первой половине XI в. //Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. – Алма – Ата, 1980.
3. Плетнёва С.А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. – М.: Наука, 1982. – 192 с.
4. Кумекон Б.Е. Государство кимаков IX – XI вв. по арабским письменным источникам. – Алма – Ата: Наука, 1972. - 156 с.
5. Бунятов З.М. Государство Хорезмшахов – Ануштетгинидов (1097 – 1231). – М.: Наука, 1986.
6. Плетнёва С.А. Древности Чёрных Клобуков //Свод археологических источников. – М., 1973. – Вып. Е 1 – 19.
7. Бибииков М.В. Византийские источники по истории Руси, народов Северного Причерноморья и Северного Кавказа (XII - XIII вв.) //Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1980 год. – М.: Наука, 1981. – С. 5 – 151.

8. Анчабадзе З.В. Кипчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI – XIV вв. //Материалы сессии по проблеме происхождения балкарского и карачаевского народов. – Нальчик, 1960. – С. 117.
9. Алексеева Е.П. Некоторые замечания по вопросу происхождения балкарцев и карачаевцев по данным археологии //Материалы сессии по проблеме происхождения балкарского и карачаевского народов. – Нальчик, 1960. – С. 101.
10. Минаева Т.М. К вопросу о половцах на Ставрополье по археологическим данным //Материалы по изучению Ставропольского края. – Ставрополь, 1964. – Вып. 11. – С. 167 – 197.
11. Плетнёва С.А. Половцы. – М.: Наука, 1990. 208 с.
12. Всемирная история – С. 478 – 479.
13. Злато слово. История Отечества в романах, подвигах, документах. Век VII. – М., 1986.
14. Бодрухін В.М. Давньоруська державність і половці //Східний Світ. – К.: Інститут сходознавства Національної академії наук України, 2002. - № 1. – С. 113 – 114.
15. Ипатьевская летопись //Полное собрание русских летописей. - М.: Наука, 1962. - Т. 2. – 939 с.
16. Плетнёва С.А. Введение //Каменные бабы: Каталог. – Днепропетровск: Министерство культуры УССР. Днепропетровский исторический музей им. Д.И. Яворницкого, 1985. – С. 4.
17. Низами. Пять поэм. Искандер - наме /Пер. К. Липскерова. – М., 1968.
18. Слово о полку Игореве. – М., 1800.
19. Иванов А. Походы монголов на Россию по официальной китайской истории Юонь – ши //Записки военной археологии. – Т. 3. – С. 19.
20. Беляев И.А. Географические сведения в Древней России. – Одесса, 1853
21. Ляскоронский В.Г. К вопросу о переяславских торках //Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1905. – С. 67, 72 – 75.
22. Рыбаков Б.А. Русские земли по карте Идриси 1154 г. //Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1952. – Т. 43. – С. 42 – 44.
23. Плетнёва С.А. Печенеги, торки, половцы в южнорусских степях //Материалы и исследования по археологии СССР, 1958.- С. 196-200.-Т. 62.
24. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – СПб., 1884. – Т. 1.
25. Кун В.Н. Черты военной организации средневековых кочевников народов Средней Азии //Учёные записки Томского государственного педагогического университета истории. Серия общественных наук. – Томск, 1947. – Вып. 1. – С. 7.
26. Хазанов А.М. Очерки военного искусства. – М., 1971. – Т. 1.
27. Худяков Ю.С. Формирование военного искусства кочевников в условиях степного ландшафта //Проблемы реконструкции в археологии.

- Новосибирск, 1985. – С. 107.
28. Строков А.Р. История военного искусства. – М., 1955. – Т. 1.
29. Ларичев В.Е., Тютюрина Л.В. Военное дело у киданей (по сведениям из «Ляс Ши») Сибирь, Центральная и Восточная Азия в средние века. – Новосибирск, 1975.
30. Плетнёва С.А. Средневековые «амазонки» в европейских степях // Археологические памятники Лесостепного Подонья и Поднепровья I тысячелетия н. э. – Воронеж, 1983. – С. 11, 19.
31. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М.: Географиз, 1957.
32. Бернштам А.Н. Социально – экономический строй енисейских тюрок VI – VIII вв.. – М. - Л., 1946.
33. Худяков Ю.С. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии – Новосибирск, 1986.
34. Энгельс Ф. Анти – Дюринг. – М., 1945.
35. Греков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1949.
36. Радзивилловская, или Кёнигсбергская, летопись. – СПб., 1902.
37. Смілянський Ю.В. Формування державності у половців південноукраїнського степу до монгольського нашестя // Наукові записки з української історії. Збірник наукових статей. - Переяслав – Хмельницький, 2002. – Вип.. 13. – 452 с.
38. Плетнёва С.А. Исчезнувшие народы. Половцы // «Природа», 1977. - № 2. – С. 46 – 61.
39. Хрестоматия по истории Древнего Востока. – М.: Восточная литература, 1963. – 544 с.
40. Древние цивилизации. – М.: Мысль, 1989. – 479 с.

РОЗДІЛ 3 ОЗБРОЄННЯ ПОЛОВЕЦЬКОГО ВІЙСЬКА

1. Бережинський В.Г. Класифікація озброєння Київської Русі. - К., 1998.
2. Леер Г.А. Метод военных наук (стратегии, тактики и военной истории) // Русская военно-теоретическая мысль XIX и начала XX веков. - М., 1960.
3. Попенко В.Н. Холодное оружие. Энциклопедический словарь. - М., 1996. – 412 с.
4. Трубников Б.Г. Большой словарь оружия. - СПб. - М., 1997.
5. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие // Свод археологических источников. - Вып. Е1-36. - М. - Л., 1966. - Вып. 1.
6. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Доспех, комплекс боевых средств IX - XI вв. // Свод археологических источников. - Вып. Е1-36. - М. - Л., 1971. - Вып. 3.
7. Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и боевого коня на Руси IX – XIII вв. // Свод археологических источников. - Вып. Е1-36. - М. - Л., 1973.
8. Фёдоров - Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. - М., 1966.

9. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния //Свод археологических источников. - М., 1974. - Е4-2. - Вып. 6.
10. Золото степу. Археологія України Шлезвіч: Інститут археології Академії наук України, Археологічний земельний музей Університету Крістіана – Альбрехта, 1991.
11. Гильом де Рубрук. Путешествия в восточные страны /Пер. А.И. Малеина/ Джованни дель Плано Карпини. История монголов. - М., 1957.
12. Плетнева С.А. Отношения восточноевропейских кочевников с Византией и археологические источники //Советская археология. - 1991.- № 3. - С. 98 - 107.
13. Отрощенко В.В., Рассмакин Половецкий комплекс Чингульского кургану//Археологія. - К.: Наукова думка, 1986. - № 53. – 14 - 36.
14. Слово о полку Игореве //Под ред. Андриановой - Перетц. - М. - Л., Академия наук СССР, 1950.
15. Банк А.В. Византийское искусство в собраниях Советского союза. - М. - Л., 1966.
16. Галицько - Волинський летопис /Пер. Л. Махновця //Жовтень. - 1982. - № 7.
17. Бельская Г. Половецкий хан или византийский император? //Знание-сила. - 1982. - №6. - С. 17 - 19.
18. Сизов В.И. Миниатюры Кёнигсбергской летописи (Археологический этюд) //Известия отделения русского языка и словесности Академии наук . - М., 1905. - Т. 10. - Кн.1.
19. Арциховский А.В. Древнерусские миниатюры как исторический источник. - М.: Издание Московского государственного университета, 1944. - 215с.
20. Антипина К.И. Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. - Фрунзе, 1962.
21. Иванов В.А. Убранство костюма средневековых кочевников Евразии //Культура степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э. (из истории костюма). Тезисы докладов III Международной археологической конференции 14-18 марта 2000 г. - Самара, 2000. - С. 54 - 58.
22. Плетнева С.А. Печенеги, торки, половцы в южнорусских степях //Материалы и исследования по археологии СССР. - 1958. - Т. 62. - С. 151 - 226.
23. Веселовский Н.И. Современное состояние вопроса о каменных бабах //Записки императорского Одесского общества Истории и Древностей. - 1915. - Т. 32.
24. Кызласов Л.Р. Рецензия на книгу А.Д. Грача «Древнетюркские изваяния Тувы» //Советская археология. - 1964. - №1.
25. Евтюхова Л.А. Каменные изваяния южной Сибири и Монголии //Материалы и исследования по археологии СССР. - 1952. - 24.
26. Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. Перевод Малеина. - СПб., 1911.

27. Ждановский А.М. Статуя половецкого воина из станицы Новомалороссийской //Советская археология. - 1977. - № 1. - С. 289 - 291.
28. Плетнева С.А. Древности Чёрных Клобуков //Свод археологических источников. - М., 1973. - Вып. Е1-19.
29. Косиков В.А., Гриб В.К. Парное кочевническое погребение из кургана у села Каменка в Донецкой области //Советская археология. - 1985. - № 2. - С. 257 - 262.
30. Цыбин М.В. Погребения средневековых кочевников X – XIV вв. в Среднем Подонье //Советская археология. - 1986. - № 3. - С. 257 - 266.
31. Иванов В.А. Погребения средневековых кочевников на территории Охлебининского городища //Советская археология. - 1977. - № 1. - С. 292 - 295.
32. Зеленский Ю.В., Астахов И.Л. К вопросу об этнической принадлежности нескольких средневековых погребений //Третья кубанская археологическая конференция. Тезисы докладов международной археологической конференции. - Краснодар – Анапа: Кубанский Центр археологических исследований Кубанского государственного университета, 2001. - С. 55 - 56.
33. Радзивилловская, или Кёнигсбергская летопись. - СПб., 1902.
34. Степи Евразии в эпоху средневековья. //Археология СССР.- М.: Наука, 1981.
35. Бескровный Л.Г. Хрестоматия по русской военной истории. – М., 1947.
36. Труды XV Археологического съезда. - 1905. - Т.1
37. Шоков А.Ф. Половецкие памятники Подонья //Известия Воронежского государственного педагогического института. - Воронеж, 1960. - Т.31.
38. Стороженко С.К., Кириєнко О.Я. Розкопки курганів XI – XII ст. в Донецькій області //Археологічні дослідження на Україні в 1969 г. - К.: Наукова думка, 1972. - С. 273 - 275.
39. Молодчикова І.Ю. Розкопки кочівницьких поховань на Херсонщині //Археологічні дослідження на Україні в 1969 г. - К.: Наукова думка, 1972. - Вып. 4. - С. 266 - 269.
40. Сорокин С.С. Железные изделия Саркела - Белой Вежи //Материалы и исследования по археологии СССР. - 1959. - № 75.
41. Смирнов А.П. Очерки древней и средневековой истории народов среднего Поволжья и Прикамья //Материалы и исследования по археологии СССР. - 1954. - № 28.
42. Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью //Записки Академии наук Историко - археологическое отделение. Вып.8. - 1897. - Т.1. - №1.
43. Шарапова З.М. Половцы. дис. канд.ист. наук. - М., 1951. - С. 121.
44. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. – К., 1999. – 200 с.
45. Швецов М.Л. Котлы из погребений средневековых кочевников //Советская археология. - 1985.- №2 - С. 192 - 201.
46. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени //Свод археологических источников. - Вып. Е1-36. - М. - Л

- ., 1966. - Вып.2.
47. Крюгер В.А., Железчиков Б.Ф. Позднекочевнические погребения у пос. Рубёжка и Алебастрово Уральской области // Советская археология. - 1980. - № 1. - С. 300 - 306.
 48. Кирпичников А.Н. Шлем XII в. Из погребения кочевников (По материалам раскопок Кобяковской археологической экспедиции 1960 г. // Археологические раскопки на Дону: Издательство Ростовского университета, 1962. - С. 138 - 141.
 49. Фёдоров-Давыдов Г.А. Раскопки торгово - ремесленного района XV – XVII вв. на городище Таш-Кала в Ургенче // Труды Хорезмской экспедиции. - 1958. - Т.2.
 50. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая орда и её падение. - М. - Л., 1950.
 51. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. - М. - Л., 1950. - Т.1.
 52. Липець Р.С. Образ батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. - М.: Наука, 1984.
 53. Орлов Р.С. Печеніги, торки, половці на кордонах Київської Русі // Історія культури давнього населення України. - К.: Наукова думка, 2001. - С. 1008 - 1036.
 54. Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие. Лук и стрелы. Самострел VII - XIV вв. // Свод археологических источников. - 1966. - Вып. Е1-36.
 55. Медведев А.Ф. Татаро-монгольские наконечники стрел в Восточной Европе // Советская археология. - 1966. - № 2.
 56. Плетнева С.А. Кочевнический могильник близ Саркела - Белой Вежи // Материалы и исследования по археологии СССР. - 1963. - № 109.
 57. Беляев О.С., Молодчикова І.О. Поховання кочівників на р. Орель // Археологія. - 1978. - № 28. - С. 84 - 92.
 58. Плетнева С.А. Половецкие погребения в урочище Каменная балка // Археологические раскопки на Дону. - Ростов-на-Дону, 1962.
 59. Археологические исследования в РСФСР 1934 - 1936 гг. - М. - Л., 1941.
 60. Малиновская Н.В. Колчаны XII-XIV вв. с костяными орнаментированными обкладками на территории Евразийских степей // Города Поволжья в средние века. - М., 1974.
 61. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. - М.: Наука, 1962. - Т. 2. - 939 с.
 62. Слово о полку Игореве. - М., 1800.
 63. Мелиоранский П.М. Турецкие элементы в «Слове о полку Игореве» // Известия Академии наук. Отделение русского языка и словесности. - 1902. - Т.7.
 64. Греков Б.Д. Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазиатских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. // Византийский временник: Академия наук СССР. - Т.25.
 65. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая орда (Очерк истории Улуса Джуги в период сложения и расцвета в начале XII - XIV вв.). - Л., 1937.
 66. Мец В.Л. Фортифікація і військова справа // Історія культури давнього населення України. - К.: Наукова думка, 2001. - С. 1099 - 1120.

67. Густынская летопись // Полное собрание русских летописей. - 1843. - Т2.
68. Якубовский А.Ю. Рассказ Ибн-ал-Биби о походе малоазийских турок на Судак // Византийский временник. - 1928. - Т. 25.
69. Арендт В.В. Греческий огонь // Труды Института истории и техники. - 1936. - Вып. 9.
70. Строков А.Р. История военного искусства. - М.: Воениздат, 1955. - Т.1.
71. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Доспех, комплекс боевых средств IX-XII вв. // Свод археологических источников. - Вып. Е1-36. - М. - Л., 1971. - Вып.3.
72. Зеленский Ю.В., Астахов И.Л. К вопросу об этнической принадлежности нескольких средневековых погребений // Третья Кубанская археологическая конференция. Тезисы докладов международной археологической конференции. – Краснодар - Анапа: Кубанский Центр археологических исследований Кубанского государственного университета, 2001.
73. Кадырбаев М.К., Бурнашева Р.З. Погребение кипчака первой половины XIV в. из могильника Тасмола // По следам древних культур Казахстана. - Алма - Ата, 1972.
74. Кирпичников А.Н. Погребение воина XII – XIII вв. из южной Киевщины // Исследования и материалы Артиллерийского Исторического музея. - Л., 1959. - Вып. 4. - М. 219 - 225.
75. Внешний быт народов. - М., 1871. - Т.3. - Ч.1.
76. Каргер М.К. Археологические исследования древнего Киева. - К., 1950.-Т. 1.
77. Константин Багрянородный. Об управлении государством // Известия Государственной академии материальной культуры. - 1934. - Вып. 91.
78. Полное собрание русских летописей. - М.: Издательство восточной литературы, 1962. - Т.2.
79. Бартольд В.В. Китаби Коркуд // Записки восточного отделения Российского археологического общества. - 1899. - Т.11.
80. Аджи М.Э. Европа, тюрки, Великая степь. - М.: Мысль, 1998.
81. Из жизнеописания Оттона Бамберского. - М., 1953. - Т.1
82. Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. - К., 1999. - 200 с.
83. Карпини Джованни дель Плано. История монголов // Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. - Ред., вступ. Статья и прим. Н.П. Шастиной. - М., 1957.
84. Успенский Л. Образование второго Болгарского Царства. - Одесса, 1879.
85. Клари Робер Завоевание Константинополя. - М.: Наука, 1986.
86. Труды XIII Археологического съезда. - М., 1907. - Т.1.
87. Плетнева С.А. О построении кочевнического лагеря-вежи // Советская археология. - 1964. - №3. - С. 133 - 140.
88. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. - М.: «Прогресс», 1994. - Т.2.
89. Медведев А.Ф. Оружие Новгород Великого // Материалы и известия по археологии СССР. - 1959. - № 65.

90. Артамонов М.И. История хазар. - Л., 1952.
91. Монгайт А.Л. Старая Рязань //Материалы и исследования по археологии СССР. - 1955. - № 49.
92. Смирнов К.Ф. «Быковские курганы» //Материалы и исследования по археологии СССР. - 1971. - № 78. - С. 242 - 268.
93. Синицин И.В. Археологические исследования Заволжского отряда. Памятники Поволжья //Материалы и исследования по археологии СССР.- 1959. - № 60. - Т.1.
94. Шилов В.П. Роскопки Калиновского курганного могильника //Краткие сообщения Института истории материальной культуры. - 1955. - Вып. 59.
95. Синицин И.В. Археологические исследования в Западном Казахстане //Труды Института археологии и этнографии. – Алма - Ата, 1956. - Т.1.
96. Зяблин Л.П. Археологические памятники кочевников X - XIV вв. Восточной Европы. Автореф. дис. канд. ист. наук. - М., 1952.
97. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова //Материалы и исследования по археологии СССР. - 1949. - № 11.
98. Косиков В.А., Гриб В.К. Парное кочевническое погребение из кургана у села Каменка Донецкой области //Советская археология. - 1985. - № 2. - С. 257 - 262.
99. Арсланова Ф.К. Памятники Павлодарского Прииртышья (VII – XII вв.) //Новое в археологии Казахстана. - Алма – Ата: Наука, 1968.
100. Греков Б.Д. Киевская Русь. - М., 1049.
101. Швецов М.Л. Позднекочевническое погребение у с. Смелое на Северном Донце //Советская археология. - 1984. - № 1. - С. 264 - 271.
102. Руденко С.И., Глухов А.Н. Могильник Кудырге на Алтае //Материалы по этнографии. - Л., 1927. - Т.3. - Вып.2.
103. Трифильев Е.П. Археологическая экскурсия в Купянский уезд Харьковской губернии летом 1901 г. //Труды XII Археологического съезда. - М., 1905. - Т.1.
104. Пятышева Н.В. Железная маска из Херсона. - М., 1964.
105. Макаренко Н.Е. Археологические исследования 1907 – 1909 гг. - СПб., 1911.
106. Половецкие походы //Военная энциклопедия под ред. К.И. Величко, 1915.- Т.18. - С. 548 - 551.
107. Полное собрание русских летописей, М., 1962. -Т.2.
108. Степи Евразии в эпоху средневековья //Археология СССР: - М., 1981.
109. Швецов М.Л. Багате кочівницьке поховання з Донбасу //Археологія. - 1974. - № 13. - С. 93 - 98.
110. Kernd'1 A. Vier in Berlin neu entdeckte steinstatnen hochmittelalterlicher Reiternomaden. Ansgrabnungen in Berlin. – Berlin, 1982.
111. Kondakov N.P. Les costumes orientau a la cour d'Byrance //Byzantion. – Paris – Diege, 1924. – Т. 1.
112. Codex Cumanicus bibliothecae at templum. Divi Marci Venetiarum. – Budapest, 1880.

113. Кочівники України Koczownicy Ukraine. Catalog wystawy. Red I. Chochorowski. – Katowice : Wydawnictwo STAPIS s. c., 1996.
114. Hampel I. Altertümer des frühen Mittelalters. – Budapest, 1967. – № 3.
115. Huuri R. Geschichte des mittelalterlichen Geschmackswesens – aus orientalischen Quellen //Studia Orientalia. – Helsingforsiae. – 1941. - № 9(3).
116. Lenz E. In Rußland gefundene frühmittelalterliche Helme //ZWK. – Berlin, 1924. - № 1(10).
117. Demnin F. Die Kriegswaffen. – Leipzig, 1886.
118. Zajaczkowski. A. Związki językowe polowiecko – słowiańskie //Prace wrocławskiego towarzystwa naukowego. – Wrocław, 1949.
119. Petersen J. Vikingetidens redskaper. – Oslo, 1951.
120. Defremery Ch. Fragments des géographes et d'historiens arabes et persans relatifs aux anciens peuples du Caucase et de la Russie méridionale //Journal Asiatique. – Paris, 1849. - № 13.
121. Martin Dimnik. The divas of Chernigov 1054 – 1146. – Toronto Ontario, Canada M5S2C9, 1994. – 1941 p.
122. Горелик М.В. Оружие Древнего Востока. – М.: Наука. – Восточная литература, 1993. – 347 с.

РОЗДІЛ 4

ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО ПОЛОВЦІВ

1. Бунятян Е.П. К вопросу о материально – технической базе кочевых обществ //Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 109 – 124.
2. Василевский В.Г. Византия и печенеги //Труды. – СПб., 1908. – Т. 1. – С. 5.
3. Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 2.
4. Плетнёва С.А. Половцы. – М.: Наука, 1990.- 208 с.
5. Повесть временных лет. – М. – Л., 1950. – Ч. 1.
6. Georgius Pray. Annales regum Hungariorum. – Vindobonae, 1764. – р. I.
7. Гумилёв Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М.: Мысль, 1989.
8. Всемирная история.
9. Плетнёва С.А. Змей в русской сказке //Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1970. – С. 127 – 132.
10. Ипатьевская летопись //Полное собрание русских летописей. - М.: Наука, 1962. - Т. 2. – 939.
11. Пропп В.Я. Русский героический эпос. – Л., 1995.
12. Кудряшов В.К. Половецкая степь. – М., 1948.
13. Слово о полку Игореве /Под ред. В.П. Андриановой - Перетц.– М. – Л., 1950
14. M. Borosset. Histori de la Goorgie, I- re partire, St. – Petersboury, 1849.
15. Можейко И.В. 1185 год. Восток – Запад. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1989.
16. Фёдоров - Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. – М., 1966.

17. Грушевский М.С. История Украины – Руси в 11-ти томах. – К., 1992. – Т.3.
18. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – СПб., 1884. – Т. 1.
19. Плетнёва С.А. Половецкая земля //Древнерусские княжества X – XIII вв.- М.: Наука, 1975. – С. 260 – 300.
20. Фёдоров - Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М., 1973.
21. Голубовский П.В. Половцы в Венгрии //Университетские известия, год 29. – К., 1889. - № 12. – С. 48.
22. Худяков Ю.С. Формирование военного искусства кочевников в условиях степного ландшафта //Проблемы реконструкции в археологии. Наука, сибирское отделение. Новосибирск, 1985.
23. Бартольд В.В. Отчёт о поездке в Среднюю Азию с научной целью //Записки Академии наук. Историко – археологическое отделение. Вып. 8. – 1887. – Т. 1. - № 1.
24. МИТТ, Т.1. – С. 211.
25. Карпини Джованни дель Плано. История монголов //Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – Ред. Вступ. Статья и прим. Н.П. Шастиной. – М., 1957.
26. Ибн – Фадлан: Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн – Фадлана о его путешествии на Волгу в 921 – 922 годах. – Харьков, 1956.
27. Рубрук В. Путешествие в восточные страны. /Перевод Малеина. - СПб., 1911.
28. Древние письма Хакасии. – Абакан, 1970. – Вып. 1.
29. Липец Р.С. Образ батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. - М.: Наука, 1984.
30. Плетнёва С.А. Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. – М.: Наука, 1982. - 192 с.
31. Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. - М., 1962. - Т. 1.
32. Плетнёва С.А. Хан Боняк и его время //Проблемы археологии. – М., 1978. – Вып. II . – С. 74.
33. Кун В.Н. Черты военной организации средневековых кочевников народов Средней Азии //Учёные записки Томского государственного педагогического университета. Серия общественных наук. – Томск, 1947. – С. 27 - 28.
34. Клари Робер. Завоевание Константинополя. – М.: Наука, 1986. – 174 с.
35. Плетнёва С.А. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях //Материалы и исследования по археологии СССР – 1958. - № 62.
36. Кудряшов К.В. Борьба русского народа с набегами кочевников Причерноморских степей //Очерки истории СССР IX XIII вв. М., 1953.- С. 193 - 205.
37. Радзивилловская, или Кёнигсбергская летопись. – СПб., 1902.
38. Плетнёва С.А. О построении кочевнического лагеря - вежи //Советская археология. – 1964. - № 3. – С. 133 - 140.

39. Голубовский П.В. С какого времени можно проследить на юге Руси способ защиты табором //Труды XI Археологического съезда в Киеве - М., 1902. - Т. 2.
40. Хазанов А.М. Характерные черты сарматского военного искусства //Советская археология. – 1970. - № 2.
41. Геродот. Истории в дев'яти книгах. – Переклад А.О. Білецького. – К., 1993.
42. Злато слова. История Отечества в романах, повестях, документах. Век XIII. - М., 1983.
43. Хазанов А.М. Очерки военного дела сарматов. – М., 1971.
44. Маврикий. Тактика и стратегия. Первоисточник сочинений о военном искусстве императора Льва Философа и Н. Маккиавели. – СПб., 1903.
45. Худяков Ю.С. Военное искусство енисейских кыргызов IX - XII вв. //Южная Сибирь в скифо – сарматскую эпоху. – Кемерово, 1976. – С. 102.
46. Худяков Ю.С., Рерих Ю.Н.. О военном искусстве и завоеваниях монголов //Рериховские чтения 1984 года. – Новосибирск , 1985.
47. Татищев В.Н. Указания сочинений, М., 1962. - Кн. 2.
48. Будовниц И.У Владимир Мономах и его военная доктрина //Исторические записки, - М., 1947. - Т.22. - С. 42 – 100.
49. Отечественные записки, 1858. - Ч.21.
50. Georgius Pray Annales regum Hungariae, p I Vindobonal, 1764. - p. 67.
51. Крип'якевич І. Історія українського війська видання Івана Тиктора, - Львів, 1936.
52. Бубенок О.Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). – К.: Лотос, 1997. – 224с.
53. Энциклопедия военной мысли. – М.: Эксмо, 2002. – 736 с.
54. Анна Комнина. Сокращенное сказание о делах царя Алексея Комнина (1081 – 1118) //Византийские историки. – СПб., 1859. – С. 327 – 328.
55. В.В. Пенской Эволюция древнерусского военного дела под влиянием кочевников (X – сер. XII вв.) //Чернозёмные лесостепные контактные зоны. Проблемы археологии и истории. – Белгород, 2001. – С. 72 – 79.